

JAAN AINELO — HENRIK VISNAPUU

POEETIKA PÕHIJOONI

POEETIKA. STILISTIKA. RETOORIKA. MEETRIKA.
TEMAATIKA. TEKTOONIKA. KIRJANDITE TEOORIA.

I

NOOR-EESTI KIRJASTUS TARTUS

ARH A-8391

JAAN AINELO — HENRIK VISNAPUU

POEETIKA PÕHIJOOONI

POEETIKA. STILISTIKA. RETOORIKA. MEETRIKA.
TEMAATIKA. TEKTOONIKA. KIRJANDITE TEOORIA.

I

NOOR-EESTI KIRJASTUS TARTUS
1932

Tartu Ülikooli Raamatukogu
ARHIIVKOGU

*Trükitud G. Roh'i trükikojas
Tartus, 1932. a.*

Tartu Ülikooli Raamatukogu
ARHIIVKOGU

ALGUSSÕNA.

Käesoleva teose ülesanne on puhtpraktiline, nimelt tutvustada õppijat kirjanduslikkude teoste ehitusviisidega. Selleks võetakse vastavad teosed või nende osad vaatlusele, eritellakse (analüüsitakse) ja liigitatakse neid, ühtlasi kirjeldatakse neid mitmekesiseid nähtusi, mis avalduvad poetilises loomingus. Lõpus vihjatakse muuseas ka neid juhteid, mis on tarvilised õpilasele kirjandite koostamiseks.

Püütakse tuua näiteid eeskätt meie omast kirjandusest, aga nende puududes siirdutakse ka maailmakirjandusse: valitud on paremaid, iseloomustavamaid ning tüüpilisemaid. Siin tuli põrgata kokku õige suurte takistustega vastava ainese puudumisel ja kohati parandada valitud.

Ainese esitamisel on käidud deduktiivset teed kui rohkem ülevaatlikumat, kusjuures üldisist aluseist on välja mindud üksikasjade vaatlemisele, nende kirjeldamisele ning hindamisele. Sellest aga ei järgne, et ka õpetaja klassis ainese esitamisel peaks käima sama teed: otse vastupidi — soovitaksin tal tarvitada induktiivset meetodit, enne vaadelda vastavaid näiteid (soovitav seoses kirjandusl. teoste lugemisega), tarbekorral kirjutada need tahvile ja selle järel teha neist tarvilised järeldused ning kokkuvõtted. Muidugi jäägu õpetajale siin lahtised käed õppemeetodi valimiseks.

Teoses on püütud rakendada sisu määra umbes meie keskkooli kursuse ulatuse piirides, kuid siiski tuli kalduda kõrvalkäigesse mõningaisse huvitavamaisse lisaaineisse, mis lubavad laiendada ning süvendada kursuse ulatust eriti gümn. humanitaarharus. (On ju meie keskkooli poetika kava liiga üldsõnaline ning õige lühidalt määratud.) Ses mõttes on teose tekst trükitud kolme kirjaga (šriftiga): 1) jämedam (korpus) ühes näidetega oleks obligatoorne keskkooli kavale ja 2) peenem (ptii) — kursuse laiendus, mis on tarviline ainese laiendamaks ning sügavamaks mõistmiseks. Juurde on võetud seni käsitlemata osa lausestiku (perioodi) alal, millest võib-olla teatavad keskkoolid peavad loobuma eesti keele tundide vähesuse tõttu (3 tundi kõrg. kl.). Lausestiku liigitus (ei pruugi olla obligatoorne) on toodud seks, et näidata, milliseid huvitavaid külgi ning võimalusi peitub meie keeles sel alal.

Et mitte koormata õpilasi üleliigse ainesega, siis selle kõrval tuleb ka lühendatud väljaanne koolidele, kuna käesolev teos tahab olla juhiks õpetajaile ja muile asjast huvitatuile.

Teose koostamisel muuseas on püütud jälgida ka sellekohaseid paremaid välismaisi eeskujusid niivõrt, kui need sobisid meie keele iseloomu ning stiilivalda. Olgu mainitud siin kandvamad neist: 1) Dr. Richard M. Meyer, *Deutsche Stilistik*. München 1913. 2) Eduard Engel, *Deutsche Stilkunst*. Wien — Leipzig 1911. 3) B. Tomaševski — *Teorija literaturõi. Poetika* (III tr.). Moskva — Leningrad 1927. On tarvitatud muidki allikaid (vaata „Allikate nimestik“), millest nimetatakse tähtsamaid.

Raamatu sisu osadest on J. Ainelo koostanud poeetika, stilistika, retoorika, temaatika, tektoonika ja kirjandite teooria, H. Visnapuu — meetrika.

Teose kirjutamisel tuli ära võita suuri raskusi erineva oskussõnastiku alal: tuli määrata kindlaks terminoloogia, varjundeist valida otstarbekohasemad ja tarbekorral moodustada uusi. Seepärast on mahutatud vastav sõnastik ning seletused raamatu lõppu, millejuures on jäädud „Eesti õigekeelsuse sõnaraamatu“ piiresse, tarvitades „ää“ „ea“ asemel.

Tänuga mainin siin härrat lektor J. V. Veskit, kes kunagi ei keelnud oma lahetet kaasabi eriti terminoloogia kindlaksmääramisel ja ka luges korrektuuri; veel tänan härrasid — nimelt prof. G. Suitsu käsikirja läbivaatamise ning selle juures tehtud märkmete eest, siis — õpetajaid A. Vaiglat, H. Rajamaad ja dir. J. Roosi käsikirja ja korrektuuri lugemise, kursuse ulatuse kindlaksmääramise ja muude nii tarviliste märkmete, paranduste ning hää nõu eest; veelgi nimetan tänumeeles härrasid — õpet. O. Parmast, D. Palgit, A. Tiitsmaad, M. Lubi't, A. Säärtsat ja muid sõpru ning ametivendi, kes on andnud hää nõu selle teose koostamisel.

Loodan, et see teos on sõbraks igale õpilasele ning asjast huvitatule, kes tahab süveneda meie poeetilise loomingu keerdkäigesse ning saada juhtivat materjali taideliste teoste tundmaõppimiseks ning sügavamaks mõistmiseks.

Raadamaa-Undsel, lõikusekuul 1932. a.

J. Ainelo.

Allikate nimestik.

Päale „Algussõnas“ nimetatud kandvamate on tarvitatud mitmeid muid allikaid, millest nimetame ainult järgmisi tähtsamaid:

Ainelo, J. Näiteid ja harjutusi III. Lause- ja stiiliõpetus. Noor-Eesti Kirjastus Tartus.

Borinski, Karl. Deutsche Poetik. Samml. Göschen. (NB! Sisaldab rikkalikku bibliograafilise materjali.)

Busse, Bruno. Das Drama I—IV. Teubner Leipzig-Berlin 1918—1922.

Eesti Kirjanikkude Liit. Looming. Tartu 1923—1932.

Freytag, Gustav. Technik des Dramas. IV Aufl. Leipzig 1881.

Kampmann, M. Kirjaseadmise õpetus. Viljandis 1904.

Klassovski, B. Poëzija v samoi sebe i v muzõikalnõih svoih postrojeh St. Peterb.-Moskva 1872.

Litzmann, Berthold. Das Deutsche Drama in d. liter. Bew. d. Gegenw. Hamburg (und) Leipzig 1894.

Lehmann, Rudolf. Poetik. München 1919.

Müller-Freienfels, Richard. Poetik. B. G. Teubner in Leipzig u. Berlin 1921.

Palgi, Daniel. Eduard Wilde „Mäeküla piimamehe“ stiil. Tartus, 1929.

Peterson, Karl. Lühike Kirjanduse teooria. Tallinnas, 1920.

Röhl, Hans. Wörterbuch zur deutschen Literatur. B. G. Teubner. Leipzig u. Berl. 1921.

Semper, Johannes. Meie kirjanduse teed. Tartus, 1927.

Suits, Gustav. Lisandusi K. J. Petersoni tundmaõppimiseks. Tartus, 1922.

Šengeli, G. A. Škola pisatelja. Osnovõi literaturnõi tehniki. II isd. Moskva 1930.

Ševõirev, Stepan. Teorija poezii v istoričeskõm razvitii u drevnih i novõih narodov. Isd II. St. Peterb. 1887.

Zaharov, N. J. Poetika Aristotelja. Varšava 1885.

Wallach, Robert Wolfgang. Stil. München 1920.

Õpperaamatuid poetika alal saksa, vene, läti ja soome keeles. Artikleid ajakirjus.

Lühendid.

- A. — Jaan Ainelo.
A. A. — Artur Adson.
A. G. — August Gailit.
A. H. — Anna Haava.
A. H. T. — A. H. Tammsaare.
A. K. Aino Kallas.
B. — Joh. Barbarus.
E. E. — Ernst Enno.
Fr. T. — Fr. Tuglas.
Fr. R. K. — Friedrich Reinhold
Kreutzvald.
G. S. — Gustav Suits.
H. R. — Hugo Raudsepp.
H. V. — Henrik Visnapuu.
J. — Joh. Vold. Jannsen.
J. A. — Johannes Aavik.
J. B. — Jaan Bergmann.
J. K. — Jaan Kärner.
J. L. — Juhan Liiv.
J. S. — Joh. Semper.
J. Sch. — Joh. Schütz.
K. — August Kitzberg.
K. E. S. — Karl Eduard Sööt.
K. J. P. — Kristian Jaak Peterson
L. K. — Lydia Koidula.
M. — Mait Metsanurk.
Mr. — Rich. M. Meyer, „Deutsche
Stilistik“.
M. U. — Marie Under.
P. — Piibel.
Rl. — Rahvalaul.
T. — B. Tomaševski, „Teorija litera-
turöi“.
V. — Eduard Vilde.
V. A. — Vilmar Adams.
V. R. — Villem Ridala.
V. S. — Vanasõna.
Vste. — J. Väinaste — K. J. Peter-
soni stiili peajooned („Lisandusi
K. J. Petersoni tundmaõppimiseks“,
AKÜ. Toim. I).
W. S. — W. Shakespeare.

Poeetika alged.

POEETIKA õpetab meid tundma kirjanduslike teoste ehitusviise ja kokkusaadet.

Vaatluse eesmärgiks on siin ilukirjandus. Selle mitmekesiste nähtuste kirjeldamine, liigitamine ning seletamine on aga õppeviisiks.

KIRJANDUS kuulub inimkeele (ehk sõnalisse) tegevusvalda. Sellest järgneb, et teaduslike distsipliinide reas poeetika läheneb kõigepäält keeleteadusele (lingvistikale). Ongi olemas vahepeälseid teaduslike probleeme (nagu grammatika, foneetika, süntaks j. t.), mida ühelt poolt võiks lugeda keeleteaduse, aga teiselt poolt poeetika valda. Aga on olemas eriküsimused, mis kuuluvad ainult poeetikasse.

KEEL, sõna, kõne on tähtsamaks teguriks ühiselus inimeste läbikäimisel, keelt tarvitame alati tegelikus elus igapäevasel jutlemisel e. kõnelusel. Kõnelusel harilikult keel on mõtete edasiandja. Meie huvi on sihitud enamasti edasiantavale mõttele, vähem täheldame kõnevorme ja valime oma mõtteile ja tundeile vastavaid sõnu, lauseid ainult niivõrt, kui see on vajaline selgeks ning täpsaks meie mõistmiseks, et kaasinimesed saaksid meist hästi aru. Vastavad kõnevormid ehk laused sünnivad meie kõnelemise protsessis ja ununevad peagi pärast seda, kui nad on saavutanud oma eesmärgi kuulajais, keda oleme suutnud võita, veenda. On võimatu veel korrata seda tegelikku kõnet täpsalt, sest ta elab ainult neis tingimustes, milles ta sündis: elava kõne iseloomu ja vormi määravad kõnelejate teatud silmapilgu olukord ja tingimused, nende vastastikused suhted, arusaamise aste ja kõnelemisprotsessis peituv huvi. Ei ole võimalik korrata neid tingimusi, mis põhjustasid teatava kõne, samuti on võimatu korrata vastavat kõnet.

Aga elavas sõnalises loomingus igapäevaselgi jutlemisel leidub siiski selliseid keelekonstruktsioone, mille tähendus ei olene ainult kõne tekkimistingimustest, kõnevorme, mis jäävad püsima, mida võib korrata, uuesti elustada, ja mis seejuures ei kaota oma esialgset tähendust. Me võime nimetada selliseid kestvaid fikseeritud keelendeid

ehk sõnalisi konstruktsioone lihtsamaiks kirjanduslikeks teoste algeiks ehk lihtsamini kirjanduslikeks algteoseiks. Iga algeline, lihtis, hästi õnnestunud kõnevorm, keelend, kergesti meelde jääv lause, mida võib uuesti korrata, on ju omaette elementaarne kirjanduslik teos. Ses mõttes nimetame mõttekilde, vanasõnu, tarkuslauseid, kõnekäände jne. Siiski tavaliselt kirjandusliku teosena tuleb mõista natuke suurema ulatusega keelekonstruktsiooni.

Võime säilitada teose lausete süsteemi ehk teose teksti mitmel viisil: 1) võime kirjutada või trükkida kõne, saamegi kirjanduse; 2) võime suuliselt anda edasi teksti meelepidamiseks ehk päheõppimiseks ning uuesti edasiandmiseks, saame suusõnalise kirjanduse, nagu seda on folkloor (rahvalaulud, jutud, muinasjutud ning muu rahvas elav vanavara), mis sünnib, areneb ja elab ning edasi antakse kirjaoskamatute keskel, tihti ka kirjaoskajate seas. Uurimisesemeks saab folkloor olla muidugi fikseeritult, s. o. üleskirjutatult, fonograafitult või trükitult.

Nii on kirjanduslikul teosel eeskätt kaks põhiomadust: 1) ta ei olene mitte jutlemise juhuslikest olude tingimustest ja 2) tal on fikseeritud ning muutumatu tekst. Kirjandus on omaette väärtuslik fikseeritud kõne, jutt.

Mainitud omaduste iseloomust on näha, et ei saa tõmmata kindlaid piire igapäevase elava kõne ja kirjanduse vahel. Tihti me fikseerime oma hariliku juhusliku kõne, näiteks kirjutame kirja sellele, kellega võiksime väga hästi õiendada asju suusõnal. Kirj võib olla kirjanduslik teos, kuid ta ei ole seda alati. Samuti võib kirjanduslik teos jääda fikseerimata, nagu seda juhtub mõne improviseeritud jutu, kõne, laulu või näidendiga, mida ette kantakse juhuslikult mõnel peol, sõprade seltsis või tihtigi kõrgema tasapinnaga seltskonnas juteldakse üsna dramaatiliselt, kusjuures mõnigi kõneleja võib kavatsuslikult valida oma dialoogi, mis tõuseb kirjandusliku tasapinna kõrgusele j. n. e. Kuid kõik see unub peagi, kaob, kuigi sel ei puudu omaette kirjanduslik väärtus ja see täidab elus oma ülesande (meeleolu loomine, esteetiline maitmine j. n. e.), hoolimata juhuslikkusest. Peetagu meeles, et iga kirjandus on püsiv ainult teataval pikemal või lühemal ajajärgul ning arusaadav teatava kultuurse tasapinnaga ühiskonnakihtidele. Muutub aeg ja ühiskonnakihtide kultuurne tasapind, kaotab teatav kirjanduski oma väärtuse. Siiski leidub haruldasi üksikuid teoseid, mis ulatuvad ajast üle.

Kirjandus jagub kahte suurde teoste eriklassi. Esimesse kuuluvad kõik teaduslikud tööd, traktaadid, väitekirjad, publitsistlikud teosed jm. tingimata objektiivse sihiga väljendised ning artiklid, mis on väljaspool inimese luulekirjanduslikku teotsemist ning toimingut. Teadusliku ehk õpetliku teose eesmärgiks on mingist tõesti olemasolevast ilmast ning mitmekesisest teadusevallast objektiivsete teadmiste andmine. Politilise artikli eesmärk on aga äratada, kihutada lugejat mingisugusele tegevusele. Seda laadi kirjandust nimetatakse proosaks selle sõna laiemas mõttes.

Teise eriklassi kuuluval kirjandusel puudub see objektiivne, alati pinnale kerkiv, avalik siht. Selle kirjanduse erijoo-

neks on elav loov fantaasia: kõneldakse asjust luuletatuist, välja mõelduist ning tinglikest. Seejuures näiliselt püütakse toetuda reaalelust väljaarenenud sündmustele ning asjaoludele. (Igapäevane sündmusriikas elu annab tihti tõukeid tänuväärseks loominguks. Kuid sellest hoolimata näiliselt tõsine reaaleuline sündmus võib olla läbi ning läbi välja mõeldud.) Mõnikord siingi kirjanik säeb enese sihiks mõnesuguse teadusliku tõe avaldamise (populaarteaduslikud romaanid) või mõne idee propageerimisega tahab mõjustada lugejat (agitatsiooniline kirjandus), kuid teeb seda äratades ning esile tõstes muid, nimelt neid huve, mis peituvad kirjanduslikus teoses eneses. Nii esimese eriklassi, proosakirjanduse, otsene huviobjekt seisab alati väljaspool teost, kuna aga teises kirjandusvallas huvi on sihitud teosele endale ning peitub temas. Seda kirjandusvalda nimetatakse poeesiaks ehk luuleks selle sõna laiemas mõttes.

Luule äratav mees huvi ja luuleteoste lugemine ning tajumine kutsuvad mees esile tundeid ning elamusi, mis psühholoogiliselt on väga sarnased huvi, tunnete ning elamustega, mis mees tärkavad üldse taideteoste (kunstiteoste) maitsmisel, tajudes muusikat, maali, plastikat ehk tantsu või kaunistist (ornamenti). See tunne, elamus on esteetiline, taideline huvi ning elamus. Sellepärast nimetatakse poeesiat ka TAIDELISEKS ehk ILUKIRJANDUSEKS (on tarvitatud veel nimetusi: „*kunstiline, luule-, kaunistkirjandus* jne.). Edaspidisel käsitlusel tarvitamegi oskussõnana nimetust „*ilukirjandus*“; poeesia (luule) ja proosa tarvitatakse veel teises tähenduses.¹⁾

POEETIKA on eriline teadusharu, mis vaatleb ning juurdleb ilukirjanduslikkude (poetilisete) teoste ehitust ehk konstruktsiooni.

Selle kõrval on veel teine naaberteadusharu RETOORIKA ehk KÖNETAIE, mis vaatleb ning uurib esimeses eriklassis mainitud kirjanduslikkude teoste ehitusviise ehk konstruktsioone. [Siia valda kuuluvad teaduslikud ja publitsistlikud teosed. Iseäranis pannakse rõhku „*kõnede*“.]

Mõlemad, nii poeetika kui retoorika, puutuvad tihti kokku teineteisega ning ka stilistikaga ning katavad üksteist.

Seejuures stilistikat vaatleme üldpoeetika alaosana. Kui poeetikat võrrelda laialdase toreda hoonega, siis stilistika oleks üheks sellesse hoonesse kuuluvaks iseseisvaks osaks, nimelt sisse-

¹⁾ Vaata J. Ainelo: Näiteid ja harjutusi III. Lause- ja stiilõpetus, lk. 152—153.

juhatavaks väravaks, ukseks, mille kaudu pääseme sellesse hoonesse. Siin tuleb mõista poeetikat selle sõna laiemas mõttes.

Selle kõrval antakse poeetika mõistele mõnikord ka veel kitsam tähendus.

Vene teoreetikud ühendavad poeetika ja retoorika ühiseks KIRJANDUSTEOORIAKS. Mõned eestigi autorid on käsitlenud seda nimetust, mis on tavaliselt tuttav meie koolis.²⁾ Siin hülgame „kirjandusteooria“ ning jääme nimetuse „poeetika“ juurde.

Poeetika kõrval on veel muidki ilukirjandust taotlemaid teadusharusid. Need distsipliinid erinevad üksteisest seisukoha poolest, mille nad on säädnud oma juurdluse aluseks. Nimetame siin kirjanduslugu (kirjanduseajalugu), mis on poeetika naaberteadus.

KIRJANDUSLUGU säeb juurdlusealuseks kirjanduseajaloolise seisukoha. Kirjanduseajaloolane uurib iga teost kui lahutamatu, jagamatut, tervikulist ühikut, kui individuaalset ning omaetteväärtuslikku nähtust muude individuaalsete nähtuste reas. Analüüsidest teose üksikuid osi ning külgi, ta püüab jõuda ainult terviku mõistmisele ning tõlgendusele. Seda tundmaõppimist täiendatakse ning ühendatakse uuritava eseme ajaloolise selgitamisega, s. o. säetakse üles sidemed kirjanduslikkude nähtuste ning nende tähtsuse vahel kirjanduse evolutsioonilises arengus. Niiviisi kirjanduseajaloolane õpib tundma kirjanduslikkude voolude ning stiilide rühmitusi ja nende vahe-tusi, traditsioonide tähtsust kirjanduses ja üksikute kirjanikkude ning nende teoste algupärasuse astet. Kirjanduse arengu üldist käiku kirjeldades ta interpreteerib (tõlgendab) selle vahe, avastades teatava arengu (evolutsiooni) põhjused, mis võivad peituda kas kirjanduses endas või järele kirjanduse suhtumises muusse inimkultuuri nähtustisse, mille keskel areneb kirjandus ning millega ta on alatisis kokkupuuteis.

Niiviisi on kirjanduslugu üldise kultuuriloo harusid.

POEETIKA aga juurdleb kirjandust teoreetilisest vaatenurgast. Ei uurita kirjanduslikke nähtusi nende individuaalset seisukohast nagu kirjandusloos, vaid üldistatakse need nähtused ning vaadeldakse neid nagu teoste üldiste ehitus-saaduste tegeliku tarvitamise resultate ehk tagajärgi. Teadlikult lahutatakse iga teos teda koostavisse osadesse, teose ehituses eristatakse sellise ehituse VÕTTED ehk viisid, kuidas võib ühendleda (kombineerida) sõnalise materjali taideliseks (tervikuliseks) ühikuks. Need ehitusvõtted ongi poeetika otseks juurdlusesemeks.

Poeetika ise jaguneb 1) ajalooliseks, 2) üldiseks ja 3) normatiivseks.

AJALOOLINE POEETIKA peab silmas teoste ehitusvõtete ajaloolist geneesi ehk tekkimislugu, jälgib selliste vaatluseks eristatud ehitusvõtete käekäiku ehk saatust aegade jooksul.

²⁾ Vaata Karl Peterson: Lühike kirjandusteooria. Tallinnas 1920.

Kui vaadeldakse teoste ehitusvõtete geneesi ehk tekkimislugu üksiku kirjaniku ehk individuaalse loomingu piires, siis saadakse n. n. loomingu psühholoogia, mis lahendab küsimuse, kuidas ja mispärast on loonud teatav kirjanik.

ÜLDINE POEETIKA juurdleb teoste ehitusvõtete taidelist tegevust, talitlust, ülesannet, ühe sõnaga, funktsiooni. Iga selline võte vaadeldakse esiteks tema taidelise otstarbekohasuse seisukohalt, s. o. analüüsitakse: mispärast nimelt tarvitatakse teatavat ehitusvõtet ning milline taideline tagajärg, mõju ehk efekt saadakse sellega. Kirjanduslike ehitusvõtete funktsioonide tundmaõppimine ongi juhtivaks mõtteks ehk printsipiiks üldises poeetikas juureldavate nähtuste kirjeldamisel ning liigitamisel.

Kuigi teoreetilise õpingu meetodid ning ülesanded oluliselt lahku lähedavad ajalooliste distsipliinide (teaduste) meetodeist ning ülesannetest, siiski alati peab poeetikas olema evolutsiooniline vaatepunkt. — Kui poeetikas teose ajaloolise tähtsuse küsimus ei ole oluline tema tervikus, kui sellist teost ei vaadelda nagu mõnda orgaanilist süsteemi, siis otsese taidelise efekti tundmaõppimine ja interpretatsioon (tõlgendus) peab alati sündima teatava ehitusvõtte tavalise, ajalooliselt kindlaks kujunenud tarvitamise tagapõhjal (foonil). Üks ning sama võte võib vahetada oma taidelist funktsiooni, näiteks sellepärast, kas ta on kirjandusliku modernismi tunnuseks ning tundub ebaharilikuna, traditsioone rikkuvana või jälle ta on selle traditsiooni kandjaks, „vana voolu“ tunnuseks.

NORMATIIVNE POEETIKA säeb üles norme, mille järele ta hindab, kritiseerib, otsustab neid või teisi võtteid ning mida ta ette kirjutab ainuõiguslikkudena ja sääduspärastena. Normatiivse poeetika eesmärgiks on õpetada, kuidas peab kirjutama teoseid. Igal kirjandusevoolul on omad erilised vaated kirjanduse kohta, omad reeglid ning nõuded, järelikult ka oma normatiivne poeetika. Seepärast puudub normatiivses poeetikas olemasolevate võtete objektiivne käsitus. Kirjanikkude rühmituste ja ringide käsulauad, manifestid, deklaratsioonid, seletused, erapoolik, sihiline kriitika, isegi üksikute kirjanikkude epistlid toonitavad tihti leppimatut usutunnistust ning maailmavaadet, millest harilikult koostubki mitmekesine normatiivne poeetika. Tuletame meelde endisi „Noor-Eesti“ ja „Siuru“ aegu ja praegu vahetevahel meie kirjanduslikule pinnale püüdvaid - i s m e.

KIRJANDUS(AJA)LUGU teotsebki osaliselt normatiivse poeetika reaalse sisu avastamisega, määrastades üksikute teoste olu, sisu, evolutsiooni ja kuuluvust vahelduvas kirjandusevooles.

Heidame pilgu poeetika ajalukku.

See, mida nimetati poeetikaks 19. sajandi alguseni, oli endast üldise ning normatiivse poeetika segu. Mitte üksi ei kirjeldatud juhiseid, vaid neid kirjutati ette.

Oluliselt oli see õieti prantsuse klassitsismi normatiivne poeetika, mis kujunes juba 17. sajandil ja oli juhtivaks ning valitsevaks kahe sajandi jooksul. Tolleaegse kirjanduse võrdlemisi aeglase arengu liikuvusel see poeetika võis paista kaasaeglasile muutmatuks juhteks, mille nõuded näisid olevat väga

sobivad sõnalise taide loomule. On autoreid, kes seletavad, et selle poeetika raudsete reeglite järele käimine on kahjulikult mõjutanud prantsuse tolle-aegset kirjandust, pannes selle elava arengu vangi ning muutes kirjanduse šablooniliseks. Sest on ju loomulik, et enne teosed, siis poeetiline teooria: enne tegu, siis teooria. Inimene on ammugi püüdnud tõele, ammugi loonud ilusat ning kaunist, enne kui küsis, kuidas peab püüdma tõele ja ilusale, milliste säaduste järele teotseb ta tahe, kuidas avaldub kaunis taides.

Taie oli enne teooriat. Taie ei ole teooria tagajärg, vaid teooria kasvavas välja taidest. Seda tõde tõestab maailma rahvaste looming sajandite kestel. Idamaa, nii vana kui uus, on rikas iga seltsi luuleteoste poolest, aga me ei tea midagi tema poeetikast. Kreekas, teadusliku poeetika sünnimaal, ilmus poeetikateooria alles siis, kui kõik luuleteosed olid juba olemas ning luuleareng oli sündinud. Euroopa sai pärandiks vanamaailma poeetika. Kuid siiski tähtsamad itaalia, hispaania ja inglise meistrite teosed ilmusid, ilma et siin poeetiline teadus oleks mõjunud kaasa. Dante, Lope de Vega, Calderon ja Shakespeare löid oma suurematud teosed teatavasti ilma teooriata.

Sellest ei või siiski järeldada, et kirjanikul ei pruugi teada poeetika säadusi ning teose ehitusreegleid. Pimedast pääst dogma täitmine ning raudsete reeglite järele käimine võib halvata elavat loomingut, panna selle kamsmitsasse. Aga teoreetiline süvenemine poeetika reeglisse, kirjanduslikkude nähtuste juurdlemine, nende teaduslik analüüs, esteetiliste säaduste tundmaõppimine annab kindla aluse teoste paremaks mõistmiseks harilikule surelikule, valitule aga teadlikuks loomiseks. Siin saame eeskujul sakslasilt, kes on võinud luua uue taideteooria sel teel, et sügavasti juurdlesid nii vana kui uue ilma eeskujusid ning tarvitasid need saadud teadmised enese hiilgavate teoste loomiseks. Saksamaa kohta öeldakse, et taie oli siin teooria tulemuseks.

Meie kirjanduse kohta peab tunnistama, et siingi on palju loodud, ilma et oleks tuntud poeetika algelisi reegleid. On liigagi käidud võõraste eeskujude järele, salatud oma maha. See on olnud meie kirjandusele suureks puuduseks. Mõned paremadki teosed kannatavad silmanähtavalt suurte kompositsiooniliste defektide all: ei ole osatud tarvitada oma annet ning juhtida seda õigele teele. Siin oleks teooria tundmine võinud tuua aina kasu.

Mis puutub sellesse, et 19. sajandi alguses klassitsism vaheldus romantilise suunaga, sellele järgnesid naturalism, sajandi lõpul sümbolism, futurism ja 20. sajandi esimesel veerandil veel rida mitmesuguseid - i s m e, kus iga vool säadis üles omad uued poeetilised nõuded, eitades seejuures teiste omi, siis see näitab ning kinnitab seda, et praegu veel on võimata üles säada poeetika kindlaid norme ning anda määrusi, mis oleksid ainumaksud. Viimasel ajal hiiglasammul arenev elu, tehnika, kultuur toob esile igapäev midagi uut, mis ei jäta mõju avaldamata igapäevast elu kajastavas taides ning ka kirjanduses.

Seepärast piirdume siingi üldiste poeetiliste juhete käsitlesega.

Näiteid toome aga enamasti uuemast kirjandusest.

Stiili alged.

Taideline kõne (luulekõne).

Nagu juba eespool tähendatud, harilikus elus elaval jutlemisel tihti me palju ei hooli sõnust, lauseehitisist, vaid otse nagu sugereerime oma mõtte kuulajale. Me haarame kuidas juhtub meeldetuleva sõna, lause, pääasi on, et meist saadaks aru. Kõik tähelepanu on sihitud ainult jutustavale ainesele, kõne on siin juhuslikuks saatjaks. Tihti jätame isegi kõne kõrvale ning anname mõtte edasi vastava miimikaga: noogutame pääga või viipame käega, mõnikord jätkub teatavast pilgustki, see kõik on meie kõne orgaaniline osa. [Jälgige näidendite kõrvalmärkmeid, kuidas näitleja peab moonutama nägu või liigutama käsi vastava dialoogi puhul.]

Teisiti toimitakse kirjanduslikus teoses, mis terveni koostub fikseeritud väljendisist ehk lauseist. Paremais kirjanduslikes teoseis tundub kohe isesugune väljenduskultuur: iga sõna nagu oleks valitud suure hoolega ja järjestatud lauseis kindlale kohale. Samuti hoolikalt on valitud laused: tundub isesugune kõrgem tähelepanu väljendiste tarvitamisel, kui see on harilikus kõnes. Peetakse tähtsaks ning oluliseks seda, kuidas väljendada teatavat mõtet. Ei siin tohi olla ühtegi liigset sõna ega tarbetut lauset: jäta mõni sõna välja ning tundub kohe, et jutt on lünklik, auk on jutul sees. See on juba valitud väljendus, ilukõne, kus „*igal sõnal sõlm ning jutul jätk*“, nagu ütleb vanasõna.

Tajudes sellist kõnet tahtmatult tunneme ning maitseme seda, tunneme lõbu igast lausesse kuuluvast sõnast, samuti huviga täheldame sõnade järjekorda lauses. Väljendustaie saab siin teataval määral omaette väärtuseks.

Sellist ühtlast kõnet, mis koostub hoolega valitud väljendisist, nimetatakse **TAIDELISEKS** (kunstiliseks) ning **STIILSEKS**.

Harilikult tehakse vahet igapäevase, ärilise kõne ja taidelise (stiilse) vahel.

Oleks aga ekslik sellest arvata, et taideline keel on omane ainult taidelisele teosele. Taidelise teose olutingimus ei seisa mitte üksikute väljendiste, lausete iselaadis, vaid nende ühenda-

mises tervikulisiks ühikuiks, sõnamaterjali taidelisiks ehitisiks (konstruktsiooneks). Teose koostamise ehk ehitamise põhimõtted (printsipiibid) ei tarvitse olla mingis ühenduses väljendise kvaliteediga (iselaadiga).

Teiselt poolt igapäevases harilikuski kõnes tihti tarvitame lauseid, milles valime väljendusvormi, toonitame üksikuid sõnu või fraase ning juhime isegi oma kaaskõneleja tähelepanu sellele, kuidas me kõneleme.

Sellest järgneb, et taidelise kõne ja taidelise teose mõisted ei lange alati täiesti ühte. Sest taidelist kõnet tarvitatakse ka väljaspool kirjandust, kuna teiselt poolt jällegi võib leida mõndagi kirjanduslikku teost, mille keel on „kulunud“ ning maitsetu.

Siiski kuivõrt taideline kõne esirinnas manuleb kirjanduslikus teoses, niivõrt tulebki arvestada selle kõne omadust ning iselaadi taidelise kirjanduse analüüsimisel.

Taidelise kõne omaduste vaatlemine kuulub üldse lingvistikasse, teadusharusse, mis juurdleb inimkeelt kõigis selle avaldusis. Osaliselt aga need probleemid, mida siin käsitleme, kuuluvad stilistikavaldale, mis juurdleb kõne individuaalseid vorme, nimelt kuidas neist vormest koostatakse taideline kõne.

Toome siin järgmise võrdluse. Maja ehitamisel tarvitatakse väga mitmesugust materjali: kive, telliskive, liiva, kruusa, savi, mulda, lupja, tsementi, palke, puumaterjali, rauda, klaasi, värvi jne., mis kõik ühendatakse kindlate ehitussaaduste järele mingeiks hoone osiks: alus, seinad, katus, põrand, lagi, ahjud, ukSED, aknad jne. Kerkib terve hoone, kus iga kivikild, kruusatera on omal kohal.

Samuti valmeist keelekildudest — sõnust, lausendeist jne. kõnevormest ehitatakse teatavate ehitussaaduste järele taideline kirjanduslik teos. Kuidas seda üldse tehakse, seda õpetabki poeetika, nagu juba tähendatud eespool.

Kuidas aga see või teine kirjanik on ehitanud oma teatava taidelise teose omapärase erilise keele, kuidas ta on teadlikult (või ebateadlikult) ühendlenud (kombineerinud) kõlalised sõnad lauseiks, laused kõneks, kuidas on sündinud selline individuaalne väljendusrikas kõne, mida võime tunda, maitsta, milline efekt saadakse meie tundeelus seesuguste kõneehitusvõtetega, seda juurdleb stilistika.

Niiviisi poeetika käsitleb üldisi kirjanduslike teoste ehitussaadusi ehk -võtteid, stilistika vaatleb aga individuaalset keelt, selle omapära. Stilistika probleemid on erilised ehk spetsiifilised taidelise kirjanduse küsimused, valitud kõnekildude põhinähtuste juurdlemine ühtlasi selgitab ning süvendab meie mõistmist ning arusaamist taidelise teose ehituse käsitlusel. Seega on stilistika poeetika sissejuhatuseks.

Stilistikaprobleemide liigitus.

Iga kõne koostub sõnust, ühendletuist lausendlikeks (fraasiliks) ühikuiks. Väljendiste ehk lausete tundmaõppimisel peame tähendama sõnadevalikut ja nende ühendlemisviisi.

POEETILINE LEKSIKON vaatleb neid üksikuid sõnu, milliseid valitakse ning mis on valitud, mis kuuluvad taidelise kõne koosseisu. Poeetiline leksikon õpib tundma kõigepäält teose sõnastikku, mis mahutab enesesse kirjandusliku teose terve sõnavara, vaatleb, kuidas on tarvitatud selle sõnastiku sõnu, millised tähendusvarjundid on andnud autor tema valitud sõnule, kuidas ta on ühendlenud need varjundid.

Stiiliõpetus on õieti lauseõpetus. Sellepärast POEETILINE SÜNTAKS vaatleb seda, kuidas üksikuist sõnust järjestatakse nõndanimetatud lausendid (fraasid, kõnekäänud, kõnekonstruktsioonid) või terved laused ja lausestikud, eriliselt arvestades nende ilmekat ning väljendusrikast tähendust.

Tuleb veel märkida seda, et mõnikord kõne ilmekus saadakse ILUKÖLA kaudu sel teel, et valitakse sõnad teatavate kõlavate häälikutega. Üheväärseist sõnavarjundeist valitakse see, mille kõla juba on mõjuvaks tähendusrikkaks kõne värvinguks. Seda stilistikaharu, mis juurdleb kõne kõlalist ehk häälikulist rakendist, nimetatakse EUFOONIAKS ehk ILUKÖLAKS.

Poeetiline leksikon, poeetiline süntaks ja eufoonia (ilukõla) on need kolm üksteisega liikivat haru, millega piirduvad POEETILISE STILISTIKA küsimused.

Poeetiline leksikon.

Meie kõne endast on lülistatud häälikute vool. Häälikud ühinevad teatavaks ühikuiks, mis omakord jälle ühinevad üksteisega. Vähimad eriliste kõnelülidena tunduvad häälikulised ühikud on SÕNAD.

Rääkimisel eraldame iga sõna, asetades igaühele neist suurema või vähema rõhu, tehes ka pausi (viimase kas või teoreetiliselt). Kirjas lahutame sõna sõnast väikese vahega. Niiviisi annab juba meie suulise ja kirjalise kõne mehhanism meile kujutelma sõnust kui mingeist iseseisvaist ühikuist. Kuid meie kõne mehaanilise lülistuse aluseks on kujutelmad, mis seovad meid kõnelemisprotsessiga. Iga sõna on erilise kujutelma, kõnet sisaldava mõtteosa keskmeks. Ainult terve sõna kutsub meis esile iseseisva kujutelma, sõna osa (silp) seda ei tee.¹⁾ Näiteks lau-

¹⁾ Tuleb tähendada, et mõttes lausest eraldatud sõna ei lange alati oma piires kokku hääldatavaga (foneetilisega) või kirjutatavaga (graafili-

seis „Täna on hää ilm“ ja „Täna lähen jalutama“ võrreldes sõnu „täna“ saame ajalise kujutelma, mille kandjaks on sõna „täna“, mis on üldine mõlemas lauseis. Sõna „hää“ tekitab meis rahuldustunde (võrdle: „hää sõber“, „hää raamat“, „hääd suhted“). Aga võttes üksikud silbid (sõnaosad) ehk häälikühtumid sõnast $t \ a \ n \ a \sim t \ a + n \ a$, tä, na, ei saa me mingeid kujutelmi. Võttes silbi *na* üksi ja võrreldes seda muis sõnus olevate *na* silpidega (*mina*, *natuke*, *nagu*) jõuaksime mõttetuseni.

Lauses on sõna alati seotud teatava kindla mõistega, sisaldab oma tähenduse, mõtte, seda mitte üksi omaette, vaid ainult lauses koos teiste sõnadega. Väljaspool lauset sõnu nagu ei olegi, võib leida üksikuid sõnu ainult sõnaraamatuis. Aga ega me keelt ei õpi sõnaraamatust, õpime elavast kõnест tajudes lauseid. Täppis tähendus, täieline mõte on sõnal ainult lauseis. Sõna ühest lausest ehk sõnarühmast teise asetamisel muutub ka ta tähendus, mõte. Näiteks ühendeis „Kuri ilm“, „kuri silm“, „kuri koer“ on sõna „kuri“ igapäevase tähenduses. Lauseis „Täna on hää ilm“, „Täna on pühapäev“, „Täna lähen onule külla“ on sõna *t ä n a* kolmes erilises tähendusvarjundis: esimesel juhul ta tähendab määramatut ajavahemikku, tänapäeva, just praegu kestvat, ja kõigi võimaluste järele minevat öö-päeva piirist välja („praegu, just nüüd on hää ilm ja nähtavasti kestab terve päeva hää“). Teisel juhul meil on kindel, määratud ajajätk, mis kestab 24 tundi, kolmandal puhul on ainult lühike tänasesse päeva kuuluv ajajupike (näiteks „*t ä n a k e l l 4 p. l. lähen onule külla*“).

Igas lauses omab sõna oma tähenduslikku sidestust (assotsiatsiooni). Kui kunstlikult eraldame sõna ja koondame oma tähelepanu sellele, siis täpsa tähenduse asemel saame palju VÕIMALIKKE, VÕIBUVAID (potentsiaalseid) tähenduseassotsiatsioone (aheldusi, sidestusi).

Analüüsisides neid mõtteaheldusi ning jälgides seejuures seda, mida me tunneme, üksikute sõnade kohta järele mõeldes, võime leida mõnikord

sega). Näiteks „ei tea“ kirjutatakse kahe sõnaga, aga kuulub ühte mõistesse, samuti „ära tule“, „tule välja“, „mine sisse“ jne. Mõtteliselt suhtub „ei tea“ sõnasse „tean“ samuti kui „mitteteadmise“ „teadmisse“; esimesel puhul on kaks graafilist sõna ühe vastu, teisel ainult üks (liitsõna) ühe vastu. Kui tingimata peame eraldama, millisest lüümisviisist on jutt, liigitame sõnad FONEETILISELT (eraldi hääldatav), GRAAFILISELT (eraldi kirjutatud) ja SEMANTILISELT (eri tähendusega).

On võimalik, et sõna (mõiste) semantiliselt koosneb mitmest foneetilisest (hääldatavaist) või graafilisest (kirjutatud) sõnust. Näiteks mõned nimed ja liitsõnad: „Suure-Jaani“ (kihelkond), „Järva-Jaani“, „Viru-Nigula“; (Tartu) „raudteejaam“, (telefoni) „kõnepunkt“ jne. Neis liitsõnuses ei sünni mitut kujutelma keset, vaid üks. Liitsõnas „raud+tee“ ei lange mõiste „raud“ kokku harilikku sõnamõistega raud ja mõiste „tee“ sõnamõistega tee, sest me ometi ei kujutle, et tee oleks tehtud ainult rauast (võrdle raudnael), vaid see tähendab erilist teed, mis läheb lahku „kiviteest“, samuti „külavaheteest“. Võrdle veel: „kitsarööpaline“, „laiarööpaline“ (tee), „maanteete“ jne.

midagi üldist sõna võimalikes, võimalis tähenduses. Seda üldist nime-tame sõna PÕHITAHENDUSEKS. Mõnikord neid tähendusi võib olla mitu. Näiteks sõna MAA võib tähendada planeeti, kus me elame, pinda, millel käime (kindel maa jalge all, sel puhul fantastiliselt romaanes, kus kirjeldatakse elu muil planeedel, on huvitav lugeda, et näiteks „Marsil inimesed käivad maad mööda“). Sõna „MAA“ võib veel tähenda haritavat mullapinda, maa keemilist koosseisu (hää maa, liivane, savine, soine, metsane jne. maa), territooriumi („maa müüakse, renditakse“, „avastati uus maa“ jne.). See sõna esialgse tähenduse muutumine, tunnused, mis siis ilmuvad, kui lausesse kuuluva sõna kohta järele mõtleme, toovad esile sõna TEISENDAVAD tähenduse tunnused.

Päale selle sõnaga aheldub kujutelm leksikaalsest keskkonnast, kus seda sõna tarvitatakse: mõned sõnad kuuluvad teatava ühiskondliku rühma omanduseks (haritlaste, linnaelanikkude, tööliste, talupoegade, kalameeste, isegi kooliõpilaste jne. keskel tarvitatav „erikeel“ e. argoo); m. sõnu tarvitatakse teatavais etnograafilis grupes (murde- ja kolgasõnad); sõnu sünnib ning tarvitatakse vastavas olu- ehk ametkonnas (ametlik keel, tehnilised sõnad, labased ehk vulgaarsed, familjaarsed, miitingulised ja m. sõnad) või teatavais kirjanduseharudes (ajalehe sõnavara, poetilised sõnad jne.). Sellise leksikaalse keskkonna kujutelm annab sõna LEKSIKAALSE värvingu.

Kõigist neist võimalikest aheldusist leidub sõnu, mida armastatakse tarvitada õige tihti ning eelistatakse muile, kuna teisi tarvitatakse võrdlemisi harva. Kui me ühendame sõnad nende tavaliste ahelduste (assotsiatsioonide) järele, siis saame šabloonilised kõnendid, tüüpilised igapäevased kõnevormid, mida manab esile harilik korduv äripäeva elu ja olukord. See on nõndanime-tatud kulunud kõne.

Taideline kõne harilikult luuakse, sõnu ei tarvitata tavalises ahelduses, vaid neile antakse uus tähendusvarjund, sõna siirdub uude assotsiatsiooni. Taideline kõne jätab uudsuse, värs-kuse mulje, sõnad järjestatakse, ühendletakse erilisemalt kui tavalises kõnes. Sel puhul, sarnlevate (analoogiliste) sõnasäadel-diste (konstruktsioonide) tihedal kordumisel, seegi uudsus ning värskus võib kaduda, me võime peagi harjuda uute vormide tar-vitamisega ja sõna saabki kõige oma uue tähendusega harili-kuks, igapäevaseks. Sõna uue tähenduse sünni säädused on väga sarnased poetilise kõne loomingu säadustega ja keeleajalugu võib tihti tuua näiteid selleks, kuidas see või teine taideline keelepruuk on läinud moodi samade säaduste mõjul.

Nii poetilise leksikoni aluseks on sõnade aheldumise uuen-damine ning värskendamine.

See uuendamine võib sündida kahel teel: 1) sõna ase-tatakse mittetavalisse leksikaalsesse kesk-konda, 2) sõnale antakse uus (mitteharilik) tä-hendus.

1. Sõnade valik mitmekesisest keele
(leksikaalsest) keskkonnast.

Me võime teha lausungi tunduvaks sellega, kui kõnesse sisendame võõrast keelelisest keskkonnast võetud sõnu. Võõral tagapõhjal paistavad sellised sõnad silma ning teevad kõne uudseks ning huvitavaks.

Sellise nähtuse vaatlemisel e. tundmaõppimisel tuleb arvestada seda, millisest keskkonnast on võetud sõnad, kuidas suhtub see keskkond teose keelelisse tagapõhja ehk kõnesse, kuhu sisendatakse sõnad, milline on kirjanduslik traditsioon sellise võtte kasutamisel, kuidas autor ise põhistab (motiveerib) teatava sõna sissetoomist, kus tarvitatakse neid sõnu, kas jutustaja või jutukangelase kõnes, teatud vestlusmomendil jne.

BARBARISMID. Kontekstis tarvitatavoid võõrkeele sõnu nimetatakse *barbarismeks*.

Lihtsamal juhtumil sisendatakse võõrkeele sõnad muutmatul kujul. Näiteid Gustav Suitsu luuletisist:

1. *Veel purskab tuld ja suitseb sõjakuri kraater,
kui valguse uus andja avand alma mater
siin oma ukсед vanad veerul vaikse mäe,
mis esimest, ei viimast rõõmupidu näe.*
2. *Vennastund kas töölistega kodanlased,
liitund sotsialistid, Elysée?
Vive la Francé! ja vive l'armée!
kogu tee.*
3. *Keeritavad keeled, hääbuvad hääled, seginevad saatused
ja erinevad. — Dette her var et kraftigt Styrt!
You, sir, you are from Russia? — Perkele!
Kes ütleb miinid, ei ütle küllalt.*

G. Suits on toonud need näited vastavais luuletisis sellepärast, et paremini iseloomustada vastavat keskkonda ja luua sellekohast meeoleolu. Traditsiooniline ülikooli nimetus *alma mater* loob siin teadusliku õhkkonna ja piduliku meeoleolu (õnnesoov Eesti ülikooli piduliku avamise puhul 1. dets. 1919). Teine ja kolmas näide aitavad palju kaasa sõjaaegse meeoleolu, Pariisi ja Euroopa meelestamiseks, tabavalt karakteriseerides neid ning tuues palju lähemale.

Järgmisis näiteis (Gustav Suits: „Koduhõllaus“) tahetakse anda kohalist värvingut barbarismide kaudu. Nagu näeks oma silmaga Londonit ning tunneks tema õhku teatavast küljest, inglaste eluolu saab elavaks.

.....
*meelisklete veel West End'i ja East End'i,
British Museum'i, Royal Academy kunstinäitust,
Whitechapel'i Soome meremisjoni —
Uuesti uidate Hyde Park'i kruusikul;
Albioni vabatahtlikkude imetlete sõjasporti:*

*Ei püssipära ümber kooldunud need käelihaksed,
ei samaliikelse marsi takti tambi säärelihaksed,
k h a k i m u n d r i d, ei kehad neisse kangestund,
need nõtked kehad harjund golfi lööma,
ratsutama, jooksma, poksima, end kaitsma, pääle tungima.*

.

Harilikult, peaaegu kulunult, tarvitatakse järgmisi lausungeid-barbarisme, et anda keelele peenemat münti, sarmi või teaduslikku õhkkonda: *tête-à-tête, comme il faut, eo ipso, bona fide, ex officio* ja muid, enamasti ladina-, prantsuse- või muukeelseid.

Barbarismid tihti k o h a s t a t a k s e eesti keele hääldamisele (foneetikale). See peab iseloomustama teatud haridusastet või kerget liikimist haridusega, vahel ka rahva väärkeelt. Näiteks:

Külalisi nüüd teretab. Bon soir! Tere! Trastu!
[G. S.]

Mõnikord võib see minna labasuseni [*Pardonks! Tonksu-jaan* (Don Juan)]. Jälgige madam Muru ja „Kniks-Mariiheni“ kõnet A. Kitzbergi „VELI HENNUS“.

Barbarismide kohastamine läheb niikaugemale, et võõrkeele sõna muutub tiheda tarvitamise järel väga tarviliseks v õ õ r s õ n a k s, võidab täielise eluõiguse keeles, nii et ilma temata läbigi ei saa, sest oma keeles tihti puudub tarviline sõna vastava mõiste tähendamiseks. Isäranis vajavad selliseid sõnu arenev teadus, taie, tehnika, majandus jne. Näiteid: *poeetika, esteetika, matemaatika, filosoofia, geomeetria, geograafia, meetod, analüüs, assotsiatsioon, poeesia, draama, šabloon, telegraaf, telefon, aeroplann, nippel, trikkel, angroo, büroo, standart. žiירו, žurnaal, raadio, aparaat* ja tuhandeid teisi. Tavalisesti ei loeta neid enam barbarismide hulka ja nad ei ole stiilsed.

Samuti palju võõrsõnu on kodustunud laensõnuks, mida enam ei arvata barbarismide hulka. Need on niihästi kui omad sõnad ja meile ei meelestugi enam, et kunagi oleme laenanud need sõnad. Olgu kas või näiteks: *aken, trepp, klaas, raamat, käärid, prillid, paber, lammast, hammas* (oma sõna pii) jne.

Barbarism olgu uus ning värskendagu kõnet.

Barbarismide hulka tuleb arvata ka VÕÕRANDID, see on võõrkeelte lausungeist tehtud sõnasõnalised ning tähttähelised tõlked ja nende eeskujul ehitatud sõnariühmad, mis on juurdu nud juba nii sügavasse keelde, et me ei tunnegi neid enam. Näiteks „*teha tutvust*“ („*faire la connaissance*“), „*on aset*“ („*avoir lieu*“), „*näeb välja*“ („*sieht aus*“), „*välja naerma*“ („*auslachen*“), „*väljanäitus*“ (praegu kadunud keelest, viimasel ajal asetunud „*näitusega*“), „*selle pääle vaatamata*“ („*ne smotrja na to*“ peaks olema: „*sellest hoolimata*“), „*tähele panema*“, „*juures olema*“,

„sisse soolama“, „sisse keetma“, „sisse võtma“, „välja andma“, „aset leidma“ (eriti viimasel ajal ajakirjanduses moes saksa „statt finden“) ja palju muid. Sellised lausungid rohkem riku- vad keelt, ammu ei saa nad olla kaunistuseks.

Kui luuletaja teadlikult tarvitab barbarisme, siis on nad paljuütle- vad, iseloomustavad, mõjuvad.

Olgu veel näiteks Henrik Visnapuu epigramm.

Pierrot.

(*Joh. Semper.*)

*Kõik mäng ja sport,
kõik crème ja tort,
ah, vopm!
See on Pierrot.
Sa kannata ja loo,
end risti poo,
tal ainult maskeraad,
säng, daam ja šokolaad.*

Kodustumisel võõrsõna alistub kõigile eesti keele häälda- mise ja muile grammatilisile säadusile: häälikuid ja suffikseid käsitletakse kui eesti omi. Tuleb aga lugeda barbarismiks seda, kui oma sõna poogitakse võõrkeelse tuletusliitega (suffiksiga). Näiteks:

„Nii kõlarikas ja värvirikas kui meie proosa ka on, on ta vaimline MITMEKESITEET siiski veel vähe arenenud.“

[J. S.]

„Elulähisus on palju kangem kui vaimulähisus. Teiste sõna- dega: eluloogia on kangem kui vaimuloogia... — See õige elulähisus ei kuulu enam „eluloogiasse“, mida toonitab Raudsepp, vaid see on puhastverd „ihuloogia“. Seda viimast mõistavadki mõned nähtavasti elulähisusega.“

[A. H. T.]

Nähtavasti on heidutanud autorit omakeelne „mitmekesisus“ oma lõpususinaga (kolm s-i), millele ta on eelistanud võõrapärase „-teet“. Huvitav on Tammsaare. Meie leiame siiski, et ei ole vajadust tarvitada bar- barseid suffikseid, sest meie keele tuletamisvõimalused näivad olevat rikka- mad võrdlemisi mõne muu keelega, kust on laenatud neid. [Vaata „Õige- keelsuse-sõnaraamat“, viimane trükk.]

Laenatakse barbarisme mitmest keelest. Selle järele, kust keelest on laenatud võõrsõna, antakse barbarismile nimetus. Nii ladinapäraseid keelelisi laene nimetatakse LATINISMEKS, saksapäraseid — GERMANISMEKS, prantsusepäraseid — GAL- LITSISMEKS, venepäraseid — RUSSITSISMEKS, soomepära- seid — FENNISMEKS jne.

[ÜLESANNE. Harjutuseks loetagu Johannes Semperi, Vilmar Adamsi ja Joh. Barbaruse luuletisi, kus leidub võrdlemisi palju barbarisme.]

DIALEKTISMID. Kontekstis tarvitata vaid omakeele murdeist laenatud sõnu nimetatakse dialektismeks ehk murdesõnuks.

Oma loomu poolest dialektismid väga sarnlevad barbarismele, ongi seda (niivõrt kui ei ole võimalik kindlaks määrata piire murrete ja keelte vahel), ainult selle vahega, et sõnad on laenatud meile palju lähemast keskkonnast, on seega võib-olla tuttavadki, kuigi harilikult laiem murdeline kirjandus puudub. Siin eraldatakse kaks juhtumit: 1) kasutatakse teatava etnograafilise rühma ehk kolga (küla, valla, kihelkonna) murraku sõnu, mida nimetatakse PROVINTSIALISMEKS, 2) tarvitatakse erilise ühiskondliku rühma ehk sotsiaalse grupi (vargad, sõdurid, koolipoisid) murraku sõnu (ARGOOD).

Eesti keel jaguneb kahte suurde päämurdesse: põhja- ja lõnamurre, mis omakord jagunevad mitmesse alamurdesse ehk murrakusse (setu, võru, tartu, kodavere, tarvastu, saaremaa jne.). Kirjakeel, mis ise omaette on ka murre, on kujunenud enamasti põhjamurdeist ja saanud valitsevaks ning ametlikuks kogu maal. Lõuna- (ehk tartu) murre, kuigi sai varem oma kirjanduse (Vastne Testament 1686) kui põhjamurre, ei suutnud võita üldist poolehoidu ning pidi taganema põhjamurde eest (pääasjalikult Piibli tõttu). Lõunaestlased ise vabatahtlikult lahkuvad oma murdekeelest ning kergesti omandavad kirjakeele. Lõnamurde grammatiline mõju kirjakeelele on võrdlemisi väike.

Etnograafilisi dialektisme, mida laenatakse mitmeist murrakuist, harilikult tarvitatakse lausungile kohaliku värvingu andmiseks, osalt karakteriseerimiseks. Arvesse võttes seda asjaolu, et murdesõna on võetud enamasti kirjanduskultuurile kaugemal olevaist murrakuist, tundub nende tarvitamisel kõnes mingit stiili alanemist, halvenemist, mis tavalisest ei meeldi keskmisele kirjandusliku haridusega inimesele.

On kirjanikke, kes näiliselt iseäranis armastavad tarvitada murrakut (Richard Roht, V. Sarapik j. m.). Meil on isegi oma murdelaulik Artur Adson (Võru-Sänna murrak). Muidu tarvitab peaaegu suurem osa kirjanikke enam või vähem mõnesugust murrakut oma teoseis. Iseäranis murrakurikas on ka meie rahvalaule (rahvalaulud).

Näiteid: 1) *Kui ma naka laulõmahe,
peesü illo pidämähe,
laula mere moro pääle,
Piusa peräpaja alla,
mere sõmõra soolas,
mere vatu võisemes.*

(Dr. J. Hurt: „Setukeste laulud“ I, lk. 35.)

2) *Velekene, noorõkõnõ,*

lätsi ta naista kosjovallõ,
ubasuuda ostamahe.
Saije ta tollõ talolõ,
essü tollõ elämisele:
värrä' oli' ette' esi' kasuno',
laija' ette Looja loodu',
hõpõhõtsõ' aija vitsa',
saaritsõ' saiba paari'.
Aije hobõsõ morolõ,
paadi peräpaja alla.

(Dr. J. Hurt: „Setukeste laulud“ I,
lk. 44.)

Õdango laul.

Päiv mureline lännu jo,
Õõ võitnu pimmega.
Ilm tumman rahon hääleto
Om jäänü magama.

Viil ehästelü ämärüs
Ja heljoman üts viis,
Üts unistus, üts igätsüs
Ja kõik om vaiki sis.

Silm angus une sõba all
Ja hengen raho vöö,
Ning otsatusen üleväl
Om valgõ tähti õõ.

[H. V.]

Murrak annab siin teatava omapära, lembuse, seesmise soojuse, ühtlasi ka kõlavuse. Loetagu veel Artur Adsoni luuletisi, Gustav Suitsu „Kerkokella“, Friedrich Kuhlbari „Äitsme mehe“ ja Hurda „Setukeste laule“.

Dialektisme luuletise rütm, riimi ja kõlavuse tõstmiseks tarvitab Henrik Visnapuu laulus „Luuletused laual“ („Jumalaga, Ene!“ lk. 69). Vastavad murdevormid kõnelevad ise enda eest.

*Ah, luuletusi palju-palju,
Kuldkõites, lehestetud.
Ja palju sala valu,
Muret palju
Neis sõnus reastetud.
Kurbust ning halu,
Südamevalu
On neisse kammitsetud:*

*Sulgudes riimide keer,
 Algades päikese veer
 Õdangu palangu metsade taha.
 Ah, palju-palju luuletusi
 On laiali mu lavvul.
 Neis palju igatsusi,
 Unistusi
 On kummargille havvul:
 Vanden ja palven
 Ihken ja halven.
 Märk pääl on kivel, ravvul.
 Surnud ristide all
 Magavad sügaval.
 Kummardan nukrusen havvule maha jne.*

Enamasti tarvitatakse murrakulist kõnet külast pärit olevate tegelaste iseloomustamiseks. Seda võtet on tarvitanud Richard Roht oma „Kurgsoos“, Aug. Kitzberg oma *Külajutes* („Sauna Antsu oma hobune“, „Veli Henn — Kniks Mariihen“) ja draamades, A. H. Tammsaare „Tões ja õiguses“. Eduard Vilde („Pisuhänd“) iseloomustab Piibelehte pääle erilise rõivastuse veel murrakulise kõnega, samuti J. Kunder („Kroonu onu“) oma Kroonu onu (vana vene sõdur).

Eeskätt tunnistab murrak külast päritolu. Aga ta võib näidata ka, kuhu ühiskondlikku kihti kuulub kõneleja: on ta talupoeg, sõdur, linnamees, käsitöeline, haritlane või teadusemees. Ühtlasi valgustab ta ka seda kihti, kuhu kuulub kõneleja. Pääle selle võivad tegelase suhu pandud murdesõnad, ta leksikon karakteriseerida veel isiku mõningaid väliseid või seesmisi omadusi, nagu aeglust või käbedust, lihtsameelsust, vallatust, vanadust või noorust (lastekeel) jne.

Nii Eduard Vilde oma „Mäeküla piimamehes“ toob humoristliku, endist mõisateenijat tabava iseloomuliku kõneluse:

„*F a e h*,“ ütles kokapiiga *Fillemiine Fahtrik*, *Kremeri* ainuteenija, ta enda nimetust mööda Mäeküla „*firtin*“, kui saks paari tunni pärast tagasi tuli, „*herra juba kodu ja Mari põle akendega veel falmis!* — Ütlesin teisele küll, et katsu fiks olla, aga nad on jo kõik nii pikalised siin — nii fäega pikalised!“

„*Nad on jo nii frehhid siin, nii fäega frehhid!* Ma nägin jo kohe, kui ta jala sisse pistis, et see üks *frehh* inimeseloom on! — Kas herra teab, mis ta tegi? Istub korruga soffa peale, sirutab jalad fälja, ringutab ja ütleb: *Oi Jukuke, küll siin oleks hea laiselda!* — Minu nähjes, minu kahesilma all istub soffa peale ja ütleb: *Oi Jukuke, küll siin oleks hea laiselda!*“ —

Toome näiteid merimeeste keelest:

Tuule eest varjul pikutab kõhuli tüürman lael, kus päikene mõnusalt kütab. Raamatut innuga loeb ning muheleb ajuti silmi ja suunurki tõstes. Lähedal kükitab pootsman ning uurivalt silmitseb tüürmani nägu ning liikuvaid huuli.

Pootsman. He-he, prat! Vist midagi „sihukest“ loed, et keel käib otsekui pendel ja silmad kui kihmvalus jääral.

Tüürman. Kirjandus see... Mis „sihuke“! Kurat!

Pootsman. He-he! Või lideraduur! Näh! Uutmoodi raamat see näibki — kaanel on heleda värviga kirjad ja nihuke sehnungi-krutski kui parklaeva taaklis, et aru'p saa tont ega täi...“

(Julius Oengo: Üle Atlandi.)

Näiteid õpilaste keelest:

Tead, mis nõu mina annan: telli esteks, ütleme kolm napooleoni ja üks klaas teed, pista see kinni ja eks sa siis näe...

[A. H. T.]

Rikkalikke näiteid leidub lastekeelest:

PUPU JUKU. „Juku-muku Jukukene, lapsukene, tule sööma! Nii-nii, istu siia kergu pääle. Anname lapsele puppu. Ah jaa! Sa tahad ka pippi?“

— *Memm ae! Anna mulle ka kakku! Ma tahan kakku!“*

— *„Küll-küll, illi kuku pojukene! Anname sulle kakku.“*

[I. A.]

Tibi-tibi, tibi-tibi —

Suurem neist on kukeke —

mul on neli kanapoega,

jutt nad ajas ülesse...“

[J. L.]

Huvitavaid dialektisme ja barbarisme võime leida rahvaetümoloogiast, kus antakse vaba voli mõnesugusele sõnademängule, võõrkeelte järeleaimamisele, kontaminatsioonile ning muidu mitmeti „keanatakse“ ja „veanatakse“ keelt tihti teadlikult (või ebateadlikult) selleks, et saavutada tarvilist mõju. Näiteks (saksa keele järeleaimamine):

Entel tentel tikatrei,

Vuhti kindel lambatrei,

Iisa knoot, tiisa knoot,

Vuhti-vuhti, tumm ist toot.

[Lastemäng. Rahvasuust.]

Ingliskeelse „All right!“ (ol' rait ~ kõik on hästi, korras ehk eesti „hüva“!) on rahvasuu arvatavasti ümber teinud (kontamineerinud) lausungiks: „oleme rääkinud“ (vist Vabadussõja päevil, kus inglise keele õppimine läks moodi). Samuti tuttav ingl. „Knock-out“ on muutunud „(lööb) noka outi“. Näiteks:

Jaak: Kongressi lõppedes olime restos ja panime uuele programmile kõvad punnid pääle. Sää! sõitsin siis ühele antvärgile aisaga kurku. Aga olin paraja mehe selga sattunud. *Ta löi mul noka outi!* [H. R.]

VULGARISMID. Argoode hulka tuleb mahutada ka rahvasuust kirjandusse kantud mitmesuguseid vulgarisme ehk labasusi ning rõvedusi, nagu sitikas, molu, kirik'sand j. m. Näiteks:

Juhan (Jürile): ... *Tere, isa!*

Jüri: *Oi sina reo poisist!*

Jaak (üles karates): *Jõmmkära kas! Kurat see on nõök! Pops-Jüri poega ma pole kaubelnud ... jne.*

[H. R.]

Murraku tarvitamisega ei näita kirjanik ainult seda, kuhu keskkonda ning millisesse olukorda kuulub kirjeldatav tüüp, kelle suhu on pandud murdesõnad, vaid palju enam — mõnikord murdekõnet parodeerides võib sünnitada tugeva vastuolu (kontrasti) teema ja stiili vahel ning sellega mõjuda koomiliselt, naljakalt (E. Vilde „Pisuhännas“ Piibeleht või „Kupja Kaarli Adjustaadid“) või isegi veidralt, groteskselt (haiglaselt koomiliselt), nagu leiame J. Kunderi „Kroonu onus“.

[Kirjanduslikult seni on tarvitatud vähe argood: siin on suured stiilivõimalused alles ees. Kirjakeelde toodud murdesõnad aga võivad võrratult rikastada meie arenevat keelt ning kirjandust.]

[Ülesanne. 1. Leida dialektisme vastavaist teoseist.

2. Oma kodumurde keeles kirjutada lühike episood, jutuke või katkend.
3. Märkida üles murdesõnu ning võrrelda neid kirjakeelsetega.]

ARHAISMID. Vananenud sõnu ehk keelendeid, mida enam ei tarvitata elavas keeles, nimetatakse *arhaismeks*.

Meie vanus rahvalaules on vorme ja konstruktsioone, mis on pärit meie keele arenemise varemast seisukorrast, igatahes sellest, mis oli enne meie kirjutatud kirjanduse algust (1300—1600 ümber). Üldse need vormid on pikemad, täiemad, olles vähem kulunud, niisugused, nagu neid leiame soome keeles, vähem kulunud ning alalhoidlikumas. Elav keel arenes vormide lühenemise suunas, aga need keelendid jäid püsima vanemal, pikemal kujul ainult tänu värsivormile ning viisirütmile, mille raami nad olid surutud, ning sel kombel pärandati vanemaist põlvist järgnevaile — kuni meie ajani. Näiteks:

.
Küla alla kündadessa,
arulla äestadessa,
nõmmel marju noppidessa,
soossa loogu võttadessa;
sää! ma säädasin sõnuda,
lahutasin laulusida,

*panin kokku palveida,
heidin hellida sõnuda.*

[Rl.]

Näide vanemas kirjaviisis:

*Tähte tuppa istumaie,
Alla pitka istepinki,
Ette laia sömalauda.*

*„Sö, tähte, jo, tähte,
Jo, tähte, römullana!“*

*Tähte moökade terristas,
Kulda elkoda ellistas:*

*„Toge mo omma tubbaje,
Saatke Salme põrmandale!“* jne. [Rl.]

Rahvalaulu vorme jälgides Fr. R. Kreutzwald tarvitab ka vanu keelendeid „Kalevipojas“ (Sissejuhatus 128—138). Näiteks:

*Kuulin Mardust kiljatama,
Laane nurgas nuttemaie,
Metsa kaisus kaebamaie,
Mista kisa kihutanud,
Nutu häälta ärgatanud,
Kaebamista kasvatanud,
Ohkamista oimutanud?
Mardus leinab langu verda,
Langu verda, häda ärda,
Piinatuse pisaraida,
Kurnatuse kustutusi... jne.*

Samuti uuemadki luuletajad tarvitavad vanu keelevorme rahvalaulu eeskujul. Näiteks:

.
*Linalakka Liinakene
kirja andis akkenalta,
tuli tulda näitemaie.
Üks luges, süda muretses,
teine vaatas vait, vagusi,
kurvad kurnad kummallagi,
mõtte'ida meil mõlemil.
Mulle istuksi igava,
talle astuksi haleda,
silmad vetta veeretasi,
koossa kulmud tilkemida,
noorikuke, näitsikuke!*

[G. S.]

Toome näiteid piiblikeelest:

„Taa s on taevariik ühe kaupmehe sarnane, kes häid perlid otsis. Kui tema ühe kalli perli leidis, läks tema ja müüs kõik, mis temal oli, ja ostis seesama.“ (Matt. 13, 45—46.)

Eespool-toodud värses, samuti piiblikeeles, need vanad keelendid ei tundugi arhaismidena; näib, et nad on täiesti omal kohal, et ei saagi ütelda

teisiti ning nii annavad nad kõrge stiiliväärtuse. Sidumata kõnes (proosas) nad võivad tunduda küll arhaismidena, kuid osavalt tarvitatult võivad aina tõsta stiili ning anda sellele arhailise, kroonikalise ning pühaliku värvingu. [Vaata: Aino Kallas: „Barbara von Tisenhusen“ ja „Reigi õpetaja“ või August Gailit: „Kõigi santlaagrite päev“ — „Aja grimassid“, viimases tuleb juurde veel koomiline ning irooniline maik.]¹⁾

[ÜLESANNE. Leida arhaisme vastavaist teoseist. Kus on arhaismid stiiliväärtuseks? Kus nad alandavad stiili?]

NEOLOGISMID. Uudismoodustisi sõnade alal, uusi tarvitamisele tulevaid sõnu, mis ennem ei ole esinenud kirjakeeles, nimetatakse **n e o l o g i s m e k s.**

Peaaegu iga meie kirjanik on loonud ning tarvitanud uusi sõnu. Seks on suur eluline vajadus. Alatasa arenev elu ning kultuur ikka ning ikka tekitab uusi mõisteid, mille väljendamiseks tuleb luua vastavaid uusi sõnu. Iseäranis tungiv tarvidus uute sõnade järele tekkis viimasel ajal meie iseseisvuse sünniga: eesti keel sai ametlikuks riigikeeleks, võitis esimese koha valitsenud kultuurkeelte (saksa ja vene) asemel. Meie seltskondlikud, ühiskondlikud, riiklikud, majanduslikud, teaduslikud jm. asutised — ministeeriumid, valitsused, kool eesotsas ülikooliga, kohus, samuti majandus, kaubandus, tulundus, teadus ja tehnika — igal pool neis tuleb tarvitada eesti keelt (mis endisel ajal neis asutis oli surutud tagaplaanile või koguni keeldud); sellepärast tuli juba luua uusi sõnu igal alal tegelise elu jaoks.

Kes kirjanik, keele- või teadusemees on loonud näiteks sõnad: majandus, tulundus, põllundus, karjandus, kalandus, jne., selle kohta puudub veel ülevaade, aga aastat 15—20 tagasi need puudusid. Praegu need sõnad enam ei tundugi uutena.

¹⁾ Näiteks:

„Aastal 1918 p. K. s., jõulukuul, mõned päevad enne kalleid pühi, tungisid moskvalased, pärast seda, kui olid juba vallanud Irboska, Petseri ning Võru vägevad kindlused, Tartu stifti pääle, et laastata, röövida ning võtta terve maa oma võimu alla, nagu olid seda teinud juba mitmed korrad varemalt. Suur hirm ning tõsine kartus oli maarahva ning linna kodanikkude keskel sedavõrt suur ja üldine, et mehed, naised ning väetid lapsed põgenesid kes sohu, kes rappa, kes aga ka Viljandi, Tallinna ja Kuresaare linna ning stiftidesse, ega olnud ühtki meest, kes oma maa ning rahva kaitseks moskvalaste vastu oleks jutgenud välja astuda, nagu seda ehk oleks võinud loota ning arvata...“ jne. [A. G.]

Muuseas ei saa jätta märkimata, et tegelises kantsleilises keeletarvitamises tihti leidub veel palju vana, isegi rutiini, mis läinud ajast ning arust ja mida kolikambrisse heita oleks ammu aeg. Mainime siin kas või meie mitmesuguste seltskondlikkude organisatsioonide ja riigiasutiste Vene aja eeskujut jäänud nurgatempleid ja pitsateid ministeeriumest ja kõrgemaist valitsusist kuni vallavalitsusteni (iseäranis toonitame viimaseid), siis veel nimetame ametlikku kantsleikeelt, nagu „Vastuseks Teie kirja pääle mul on a...“, „Teie käsu pääle...“ jne. Ja igas „vahekirjas“ ikka üks ning sama: „Saates sellega Teile...“ jne. Siin on parandus paratamatu. (Vaata veel August Gailit „Aja grimassid“. — Paberite riigis.)

Viimase kümne aasta jooksul (iseseisvuse ajajärgul) on loodud uusi sõnu määratul arvul Tartu ülikooli eesti keele lektori J. V. Veski kaastegevusel ning juhatusel. Selle suure töö tulemus kajastub Eesti Kirjanduse Seltsi poolt väljaantavas „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu“ teises trükis, kus — võrreldes sama sõnaraamatu esimese trükiga, mis ilmus 1918. a. ning sisaldas 149 leheküljel umbes 10 tuhat sõna ning nende tuletisi, — kolmes paksus köites nii lehekülgede kui ka sõnade arv on paisunud enam kui 12-ne kordseks (3 annet, igaüks 560 lk.). Sõnastik mahutab endas kaugel üle 100 tuhande sõna ning tuletise: uute sõnade moodustamiseks on tarvitatud kõik keeles olevad ning võimalikud suffiksids ja tüvelitmisid ning näidatud sõnade loomise tee. Lisaks on võetud rikkalik murdesõnade tagavara.

Toome siin järgmise näite:

Sõnastiku I trükis sõnast *maa* on toodud järgmised 10 vormi: tüvi *maa* (ühes deklinatsiooni vormidega), siis tuletised: (*maa*)*lane*; (*isa*)-*lik*, s. o. isamaalik; *-line*, *-ntee*; *-ne*; *-stik*; *mailane*; *maine*; *maisa*.

Sõnaraamatu teises trükis aga sõna *maa* oma tuletistega mahutab enda alla umbes 5½ lehekülge ning annab 492 sõna ning tuletist ühes seletustega. (Vaata *Eesti Õigekeelsuse-sõnaraamat* lk. 449—454). Suurem osa neist on uhiuued; kas või järgmised näiteks: *maaandam*; *maaastang*, *maabuma*; *maabumus*; *maaduma*; *maahinne*; *maailmastu*; *maailmateke*; *maailmlane*; *maakaardistus*; *maakaug*; *maakeras*; *maakeravaond*; *maakeskene*; *maakoormus*; *maalihe*; *maalne*; *maalähis*; *maandus*; *maapaotama*, *maaseisund*; *maasisene*; *maave*; *maaviljur*; *maaviljusetulundus*; *mahajätusetunne*; *maisõnn* jne. Arendades oma tulundust, teadust ja tehnikat ei tule meil enam mõttessegi läbi saada ilma selliste sõnadeta, nagu on toodud eespool.

See sõnadeloomine sünnib vaikselt kabinetes mitmesuguseis komisjones, millest osa võtavad väga mitmekesised eriteadlased — keelemehed, arstid, matemaatikud, loodus-, õigus-, mõtte- ja muud teadlased ja selle töö tulemused pääle E. Õigekeelsuse-sõnaraamatu on avaldatud veel mitmesuguseis erisõnastikes, nagu seda on grammatika-, matemaatika-, füüsika-, loodusteaduse-, arstiteaduse-, keemia-, taimeteaduse-, tehnika-, käsitöö- ja muud oskussõnastikud.

Suured teened meie keeleloomisel on veel tuttavale keelemehel Johannes Aavikul, kes juhib meil n. n. keeleuuenuslikku liikumist, mis algas enam kui 15 a. tagasi ja õige intensiivseks muutus viimase kümnendi kestel ning selle teisel poolel, kus keeleuuenus tihti võtab ägeda pääletungiva, iseloomu. Johannes Aaviku püüded sihivad ilusama, kaunima, kõlavama ning jõurikkama keele poole (prevaleerib esteetiline seisukoht, mis aga tihti oleneb looja maitsest, mis tekitab vastuvaidlusi). Aavik ei rahuldu uute sõnade tuletamisega üksipäinis suffiksids ja tüvedeliitmise abil, vaid ta läheb veel kaugemale ning katsub luua ka uusi tüvesid, isegi uusi suffiksids ja mitte ainult uute mõistete väljendamiseks, vaid ka vanade, inetute ning halbade sõnade asendamiseks uute, parematega. Näiteks:

roim (kuritegu), roimar (kurjategija); nentima; laip; laup; elv; ese; evima; meenuma, meenutama; kaavitama; relv; mainima; veenma; veene ja muid.

Samuti on Aavik laenanud palju sõnu meile lähedal oleva vennasrahva (soome) keelest ja need laened on suuresti rikastanud meie keele väljendamisvõimet. Olgu toodud siin mõningaid näiteid: säilima; suhe; sünge; taidur, taie; tarm; viibe; vaist; seirama; seiklema, seiklus; nautima jne.

Johannes Aaviku teeneks on seegi, et me oleme asendanud latinismide pika lõpu — -ism us lühema -ismi- ga, näiteks: arhaismus, praegu: arhaism, neologism, sotsialism jne.

Toome näiteid Johannes Aaviku keelest:

„Tõepoolest ma ei usaldand end enam väljaspoole nende vahetumat maailmidust¹⁾, kes tundsid mu kalduvust tardumustõppe, kartusest, et haarat ühest oma harilikust sööstist²⁾, mind ei maetaks enne kui selguselle jõutaks mu tõelise seisukorra kohta. Kahtlin koguni oma parimate sõprade hoolsuses ja ustavuses. Pelgasin seda, et harilikust pikema vältusega transi juhtudes nad viimaks hakkavad mind pidama lõplikult surnuks. Läksin selle kartuses koguni nii kaugele, et na³⁾ neile sellega tegin palju tyli, nad vahest saavad rõõmsad olema sirnamast⁴⁾ yht väga kaua kestvat hoogu reesvaks⁵⁾ põhjuseks täitsa lahti saamaks⁶⁾ minust. Asjata nad pyydsid mind rahustada kõigi pyhalikumite⁷⁾ lubadustega. Nõudsin neilt pyhimaid vandeid, et nad milgi tingimusel mind ei mata enne kui mädanemine on nii kaugele edenend, et teeb edasisäilitamise⁸⁾ võimatumaks. Ja isegi siis mu surmahirm ei tahtnud kuulata mõistust ega vastu võtta yhtki trööstimist. Võtsin tarvitusele terve rea ettevaatuskeine⁹⁾.

(Joh. Aavik: Hirm. ja õud. jut. XVII. Enneaegne matmine.)

[SÕNADE SELETUS. 1) juuresolekut; 2) äkilisest kirehoost; 3) sest et; 4) vaatlemast, pidamast; 5) küllaldaseks; 6) et saada; 7) pühalikumate; 8) edasi alalhoidmise; 9) ettevaatusabinõusid.]

Eelolev jutustise-lõigend on huvitav oma neologismide, barbarismide ja grammatiliste vormide poolest. Kuigi sisult nii põnev, kipuvad need sagedad neologismid segama selle maitsmist. Kui aga mõõdukalt tarvitatakse neologisme, see aine värskendab stiili. Näiteks:

Tungis ühes rooside lõhnaga sisse maa niiske lõhn. Tõusis maa-aikest oks, ajas lehti, lõi punga, avanes pung õieks. Mesilind tiirles õie kohal, laskus õiele, süüvis karikasse. Oli magus maa-mõte. [Fr. T.]

Lumi on rabe ja kilgendav, tuules ja päikeses vajub ta kokku, jää tub, ning jäistest kristallidest rebenevad veepiisad lahti kui tilkuvast habemest. [A. G.]

Neologismide funktsioon on mitmesugune. Eespool mainisime uute mõistete väljendamise tarvidust. Aga luuletajad tarvitavad uusi sõnu ning vorme tihti sellepärast, et tahavad vabandada tavalisest kõnest ning hüljata labast šabloon. Näiteks:

*Kui tšello poognad loodes pikad pilveribad
nüüd purpurise eha keelil tõmblevad.*

*Puult, põõsailt kõikjal lõhnade narkoosi t i b a b,
jões hõbeuduses kui neitsid kümblevad.*

Oo, ennast unustada kaunis kirehoos

ses üürikeses öös, kus sünd ja surm on koos. [J. K.]

*Kuna metsad alles varjus, pikast ööst veel salastund,
Juba raismik võtnud valgust, hommikpäikeses valastund.*

Siin ma istund palju päivi, üle päa ja kaela päikeses:

Päike taevas, päike rohus, päike kaeluses ja käikeses.

[M. U.]

[ÜLESANNE. 1. Leida neologisme vastavaist teoseist. 2. Korrata uute sõnade moodustamise juhised. 3. Luua, moodustada uusi sõnu antud meetodil.]

PROSAISMID. Poesias (eriti värsis) on kõvasti peetud kinni leksikaalsest traditsioonist: kõigil aegadel, eriti möödunuil, on hoolsasti valitud sõnu ega ole tarvitatud kõiki neid sõnu, mis ammugi olid võitnud eluõiguse proosas või igapäevases kõnes. Mõned sõnad olid pandud nagu vande alla, neid põlati, pandi halvaks, peeti metsikuks, labaseks. Kui siis mõni selline sõna juhtuski proosakeelest sattuma luulekeelde, siis nimetati seda *prosaismiks*. (Selle asemel võisid püsida värsis küll sõnad, mida lihtkõnes ammugi enam ei tarvitatud.)

Näiteks suurim luuletaja Dante ei sõandanud oma armsamat kirjeldades tarvitada kehaosade nimetusi, nagu *suu, huul, nina, kael*, isegi silma ei julgenud nimetada, pidades neid sõnu labaseks. Keskajal öeldi *nina* asemel — see, millega ta hingab, *silma* asemel — see, millega ta vaatab Jumala maailma (päikest), *suu* asemel — see, millega ta kiidab Jumalat jne. (Vaata Dante *Vita Nova*.)

Samuti hoolsasti valiti ainet, millest luuletada. Kuidagi klassikaline või romantiline luuletaja ei julgenud suhu võtta sõnu: *siga, põrsas, mära, oinas*, jne., ammugi veel neist luuletada, nagu seda teevad realistid-naturalistid Émile Verhaeren („*Sead*“), J. Lõo („*Seatapp*“), A. Alle ja t. (Juhan Liivgi: *Aed lõhnab sõnniku ja õite lõhnast*.)

KULUNUD SÕNAD. Mõningaid sõnu (või armsaks saanud aineid) jälle tarvitati liiga tihedasti, ohtrasti, kuni tüütuseni, nii et nad nagu muutusid *kulunuks*. Seepärast järgnevad sugupõlved hakkasid neid põlgama ega tohtinud enam tarvitada. Näiteks ärkamisajal ning ka pärast meil lauldi liiga palju „*isamaast*“ kümnete aastate jooksul, ja ei ole ime siis, et Noor-Eesti rühmkond kirjanikke pani selle sõna (ning ainese) vande alla ega tohtinud keegi neist võtta suhu seda sõna viimase paari-kümne aasta jooksul, sellest hoolimata, et Vabadussõja päevil ja hiljemini sellepärast nuriseti ning tehti etteheiteid meie kirjanikele, sest tunti uuesti vajadust laulda „*vabastatud*“

isamaast". Viimaks ometi Henrik Visnapuu julges rikkuda traditsiooni oma „Maarjamaa lauludega“ (1927).

SÜNUNÜÜMID (hõimsõnad). Prosaismide ja kulunud sõnade asemel tarvitatakse sünonüüme, s. o. sõnu, mis oma tähenduselt on samaväärsed ehk langevad kokku, nagu *sõdur*, *sõjamees* ehk *soldat*, *saadan* ehk *kurat*, *vanapagan* ehk *sarvik*, *lootsik* ehk *vene*, *surema* ehk *hingeheitma*, *võõrandama* ehk *müüma*, *maadeteadus* ehk *geograafia* jne.

Nii tarvitab Henrik Visnapuu „isamaa“ asemel „kodumaa“, „Maarjamaa“, „sünnimaa“ jne.

Osatagu tarvitada sünonüüme õigesti. Need annavad võimaluse valida sõnu kõlavuse, rütmi, stiili jne. vahel.

HOMONÜÜMID on samakõlalised, kuid tähenduslikult erinevad sõnad. Näiteks: „*Tuli tuli välja ahjust, katuselt, aknast*“. Võrdle: „*Tuli põleb*“ ja „*Onu tuli meile külla*“. Homonüüme leidub keeles palju, näiteks *lipp* (Fahne, Flagge) ja *lipp* (lippamine, jooks); *lips* ja *lips* (vaata E. Õigekeels.-sõnar. lk. 400—401 ja t.).

Tule, tule!

Kustutaski päikse tule... jne. (Marie Under: *Soolaul.*)

Homonüümide abil võib sünnitada huvitavaid sõnademänge. Näiteks: „*Kits karjas, kits kotis*“; „*kits laudas, aga kits aidas*“ (kontrast); „*Mats saunas, mats (lөөk) seljas* jne.

SOLÖTSISMID. Kõiki keeles (ning kõnes) õigekeelsuse (grammat.) reeglite vastu ettetulevaid eksimusi ning vigu nimetatakse solötsismeks. Mõningaid neist juba puudutasime barbarismide vaatlusel (germanismid, latinismid jne.). Selliseid vigu leidub rohkesti võõrkeelset tõlgitud teoseist, kus tõlkija ei suuda või ei oska leida õiget väljendust tõlgitavale. Näiteid igapäevases kõnest: „*Elab oma LEIVA PÄÄL*“ (živet na svojem hlébe); „*Kas sa lähed prohvektor N-i LOENGU PÄÄLE?*“ (na lekciju professora N.); „*välja kannatama*“ (ausdulden, ausstehen), Joh. Aavik soovitab siin „*taluma*“, mis igatahes on parem vorm; „*sissetulek*“, „*väljaminek*“ — tulu ja kulu asemel jne.

Agasolötsisme leidub algupäraseis teoseiski, kus nad ei ole ainult „*trükivead*“, vaid tihti lohakus ning keeleoskamatus. Muidugi rohkesti leidub neid ka meie igapäevases elavas kõnes. Isegi meie intelligents on küllalt loid ning laisk seks, et õppida õigesti kõnelema ning kirjutama. (Jälgige ses suhtes meie kõnelejaid — politika- ning seltskonnategelasi, isegi teadusemehi — ja ajalehekeelt!) — Näiteks:

„*Kaugelt näen koda KASVAMA...*“

(„Kalevipoeg“ I 48.)

„*Õnnetu abielu pärast surma.* (Kahemõttelisus).

(Artikli päälkiri ajalehest).

Solötsismide hulka kuuluvad ka kõik kahemõttelised laused, sõnade vale järjekord, näiliselt sarnased vormid, valele kohale asetatud kirjavahe-märgid jne. Näiteks: „*Ema kutsus koju isa.* (Kes kutsus kelle?) *Lapse armastus* (kes siin armastab, kas laps, või armastatakse last?). *...kuulsin mõlema naise lühidat, kanget, visisevat hingamist ja mu koera oma, kes ohkas meelehääst,*

KÕVERAS MAAS heleda kolde ees —“ Maupassant: „Vee pääl“ (sõnade järjekord ja vorm kõveras võivad anda veidra kombinatsiooni, vist peaks olema kõverdi~kõveriti: koer oli kõveriti). — Ja ainult valu on su lapsed sulle toonud [(J. Sch.) Kas valu on toonud lapsed või vastupidi?]

STIILIMÄRKUSI. Selle järgi, millise leksikaalse värvinguga sõnust on koostatud kirjanduslik teos, tavaliselt jagati stiili kolme ossa: kõrg, keskmine ja madal stiil. Meie ei saa enam piirduda selle jagamisega, sest temasse kaugeltki ei mahu kõik mitmekesised stiiligrupid. Ainult püsime põhimõtetel, et tarvis on valida teatava leksikaalse keskkonnaga sidestuvaid sõnu vastavale taidelisele teosele järgmisel viisil:

1) Taidelise (kunstilise) teose keel on kavatsuslikult valitud ühe teatava leksikaalse värvinguga sõnust ning see värving läbib ühtlaselt terve teose algusest lõpuni. Keele sõnastikuline iseloom on elastne ning ühtlane.

Vorm, kuju, stiil täitsa oleneb sisust, on sellega tihedasti seotud.

Stiiliühtluse kohta väga kujukalt tähendab vana-sõna: „Ära õmble jämedat kotti siidiga.“ Võiks tuua selle kohta veel järgmisi võrdlusi: Ei ühendata kahte raudlatti puust naelaga, vaid raudneediga. Templi katust ei kaeta õlgedega või pilpaga. Kallist teemanti ei ümbritseta vask-, tina- või hõberaamiga, isegi kuld on selleks odav jne. Kõik see maksab ka kirjandusstiili ühtluse kohta. [Näiteid loetagu Friedebert Tuglase „Saatuses“ või „Hingede rändamisest“.]

2) See stiiliühtlus võib tarviduse korral teiseneda uute stiilelementide sissetoomisega teosesse. Nimelt:

a) Kui stiliseeritakse eriliselt mõnda teose osa, et vastavalt iseloomustada mingit ebaharilikku sündmust, isikut või selle omadusi jne. Seejuures ei valita ainult sõnu vastavast leksikaalsest keskkonnast, vaid tarvitatakse sellele sõnastikule vastavat lauseehitustki (süntaksi), et seega jäljendada karakteriseeritavat (võõrast) kõnet. Näiteks Andrese kiri Indrekule A. H. Tammsaare „Tões ja õiguses“ II, lk. 367—368, sellest katkend:

..... Nõnda kirjuta neile, armas vend, ja jää jumalaga ilma käe andmata ja silma nägemata, sest Poolamaa pole Jõessaares ja siit on palju maad, enne kui hakkab paistma kallis kodumaa, kus me kõik oleme sündind ja kasvand. Aga Kassiaru Maalist kirjutasid nad mulle, et see ajab juba pulmi püsti ja et käind teine meie Liinet pruuttüdrukaks kutsumas ja et Liine pole läind, sest tema ja kõik teised arvavad muidugi, et mina peaks Maaliga pulmad püsti ajama. Aga nemad ei tea, et mina olen nüüd ilma näind ja kaugel käind ja et mis on üks Kassiaru Maali, kui oled nii kaugel käind ja nii palju ilma näind, sest siin on

terved ploomipuumetsad, nagu meil kodu sigadekopli lepik, niii et aja kohe just niipalju suhu kui läheb, ja ei ole aega kivisigi seest välja võtta, vaid las minna kogu kupatusega, sest ega nad suuremad ole kui soolasilgud, aga neid võisin ma ju väga hästi tervelt alla neelata, nagu sa tead jne.

b) Viimasel ajal armastatakse stiliseerida mitmesuguste ühiskondlikkude rühmitiste erilist kõnet (erikeelt e. argood). (Vaata: „Dialektismid — merimeeste-, õpilaste- ja lastekeel.“)

c) Parodeeritakse stiili, s. o. kavatsuslikult tehakse mõne sündmuse või asja kirjeldus koomiliseks, naljakaks, veidraks; see saavutatakse nii, et valitakse selline stiil, mis ei vasta temaatilisele kõneainele (näiteks arhailise keelega kirjeldatakse nüüdisaja sündmusi. Vaata: August Gailit: „Aja grimassid“).

d) Tsiteeritakse üksikuid sõnu, lauseid, vanasõnu, valme, dramaatilisi lauseid, võõrast kõnet, tihti terveid teoste katkendeid. Kuipalju näiteks on tarvitatud tuttavat Hamleti küsimust: *To be or not to be ~ olla või mitte olla?* Kes ei tunne Dante põrguvärava päälkirja: *Sa jäta lootus igavest!* jne.

Tsiteeritakse 1) kõigepäält teaduslikul otstarbel, kus tsiteeritav kõne antakse edasi täpsalt, just nii, kuis seda on tarvitanud tsitaadi autor; seega saadakse tsiteeritavast täieline ning õige kujutelm; 2) tihtipäälle luulekeeles tsiteerimisel parodeeritakse, s. o. tsiteeritav võõras kõne tuuakse äkki ootamatult uues koomilises ilmes, mis tihti on stiililises vastuolus tsiteerivaga.

3) Ühtlane stiil teiseneb mõne võhivõõrast leksikaalsest keskkonnast äkki sissetoodud sõnaga (barbarismid, dialektismid, neologismid, prosaismid poeesias jne.), millel on hoopis teine värving, kui sel kontekstil, kuhu uus sõna nagu kontvõõrana kontrastiks on mahutatud. Sel puhul uustulnuk-sõna saab hästi tunduvaks, nähtavaks ebasuguluslikul tagapõhjal ning sel on suur stiiliväärtus.

Stiliseerimisel sissetoodud sõnad, laused jne. peavad toetama ning süvendama üldist muljet, meis esile kutsuma esteetilisi elamusi.

2. Sõna tähenduse muutumine. (Poeciline semantika. Troobid.)

Sõna saab oma täpsa tähenduse lauses, kus seda määrata aitavad kaassõnad. Lausekonstruktsioon väljendab oma tervikulise mõtte, sõnad lauses on seotud üksteisega ning vastastikku on määratud nende tähenduski, nii et lausest võib suurema vaevaldada mõne üksiku sõna (muidugi mitte iga sõna), ilma et lause laguneks ehk kaotaks oma mõtet. Kõrvaldatud sõna asemele võib mahutada mingi teine sõna, mille tähenduse siis

määrab kontekst. Toome näite tavalisest kõnekeelest: *Mul lasub raske mure südamel*. Sellest kõrvaldame sõna *raske* ning asendame kas või sõnadega: *suur, must, koormav, kivine, kerge* jne., saame rea lauseid, milles lause kontekst määrab igäihes asendatud sõna tähenduse.

Nii meie tahtel ning kavatsusel võib konteksti abil muuta sõna põhitähendust ning anda sellele uut mõtet, sisu ning seega uut tähendust, mis puudus selle sõna võibivas (potentsiaalses) tähenduses. Neid võtteid, kuidas konteksti abil muudetakse sõna põhitähendus ning antakse uus mõte ning tähendus neile, nimetatakse TROOPIDEKS ehk LUULEKUJUNDEIKS. Seega troobil on kaks tähendust: otsene ehk põhitähendus ja ülekantud, mille määrab terve teatava konteksti üldine mõte. Näiteks Kristjan-Jaak Peterson nimetab päikest „sinise taeva silmaks“. Sel puhul konteksti järele ülekantud sõna *silm* tähendab päikesemõistet. Nii kaob, hävib troobes sõna põhitähendus, selle asemel me tajume tema teisenenud sisu tunnusi, mis iseloomustavalt sulavad kokku tumenenud põhitähendusega. Näiteks nimetades päikest sinise taeva silmaks me sõnas *silm* aistime kõigepäält nägevuse tunnust, siis selgust, hiilgavust jm. silmale omaseid tunnuseid, mida võib-olla alati ei ilmugi silma põhitähenduses, näiteks: pime silm, kustunud silm jne. Sellele lisandub veel emotsionaalne (meelevapustuseline) sõna värving: mõiste „silm“ kuulub ju „kõrge mate“ liiki; päikese mõiste asendamine (sinise taeva) silmaga tekitab meie meeles teatava imestuse-aukartusetunde. Nõnda troobid äratavad meis emotsionaalse suhtumuse teemasse, sisendavad meile need või teised tunded, troobel on tundelishindeline väärtus.

Troop on poeetilise mõtlemise väljenduse kuju.

Metafoorid.

Metafoor on troop, kus ühe asja (või nähtuse) tähendus pannakse teise asemele, kantakse üle teisele, millejuures selle asja otsese põhitähenduse ja ülekantava vahel ei ole otsest sidet ehk suhet, kuid teisenenud tunnused osaliselt kanduvad üle troopsele väljendisele: seega on nagu mingi kaudne SARNADUS nende asjade omaduste (ka asjade eneste) vahel. Võime küsida, mispärast just selle sõnaga väljendati teatud mõiste, ning leida vastuseks, et need teisenevad tunnused seovad otsese ja ülekantava sõna tähenduse sarnaduse alusel. Mida rohkem neid tunnuseid ning mida loomulikumalt nad tärkavad meie kujutluses, seda selgem ning mõjuvam on troop, seda tugevam on tema emotsionaalne küllastus, seda tugevamini ta lõikab meie kujutlusse.

Toome näiteid metafoorest:

1. *Oh, sina päev, pärlmutrist ja klaasist!*
2. *Päike kukkus killuks, murdus päeva kirju
klaas... [M. U.]*
3. *Sügis nopib õisi,*

Leinama jääb nurm... [A. H.]

„Pärlnutrist ja klaasist“ tähendab selge, valge, sätendav, särav. „Kukkus killuks“ tähendab läks looja. „Päeva kirju klaas murdus“ — päev möödus, ühes mitmesugused päevased askeldused lõppesid jne. Nende mõistete lähendamine on psühholoogiliselt selge ning arusaadav. Aga eitavast seisukohast välja minnes võiksime küsida: Millised sidemed ehk suhted leiduvad mõistete „pärlnutrist“ ja „selge“, „klaasist“ ja „valge“, „kukkus killuks“ ja „läks looja“ vahel? Mitte mingeid otseseid sidemeid. Aga näiteks lauses — päike kukkus killuks tekitab teisevavat tunnused meie kujutlusse: klaas kukub killuks, puruks, siis on ots, lõpp, möödas; päike läheb looja, samuti on seekord ots, lõpp päikesel jne. — Samuti võib otsida ning leida kaudset sarnadust teiste eeltoodud metafooride väljendis.

Näiteid metafoorest:

- 1) *Mu üle käib kui koidu valevus,
Kui silman sinu juuste kuldset krooni;
Näen valgeil kätel kurbi sinisooni —
Mind põlvili veab valus hardumus.*

*Kui nagu liblik hõljub naeratus
Sul ümber huuli purpurise mooni
Ning looritab su palge nukrusjooni,
Siis tean: mu hinges nutab armastus. [M. U.]*

Eelolevaist näiteist on näha, et metafooreks tarvitatakse nimi- (substantiivsed), omadus- (adjektiivsed), pöördsonu (verbaalsed), adverbiaale jne.: sügis nopib; kuldseid kiired, kukkus killuks, hõljub naeratus jne.

Metafoor teeb isegi rasked mõttelised (abstraktsed) mõisted ülekannete kaudu selgeks, läbipaistvaks ja mõistetavaks. Ta on väga laiapiiriline. Täheldame järgmisi metafooride rühmi:

1. Üks meeleline (konkreetne) asi pannakse teise asemele.

NÄITEID. Huuli purpurne moon, mastide mets, kuldne süda, härmatise hõbetolm, tsinkjas aknakärg jne.

*Kesk härmatise hõbetolmu käin
Teid lumiseid. Kõik pilved lilla pärgi
On põiminud, kus lõpeb taeva sein.
Siin istub rida künkaid hallamärgi
Ja nende taga loidab kupli vask,
Siis kihistikku tsinkjaid aknakärgi. [M. U.]*

2. Elutud asjad elustatakse, looduse jõud isikustatakse, andes neile inimese omadused, tunded ja tegevus.

NÄITEID.

*Ning pilget tuksub tornikella mask,
Irooniat ta ümmargune nägu —
Ja äkki vallutab mind mingi ask —
Kell lööb — kui kukuks kuski kaugel kägu. [M. U.]*

Ringutand välja end päike pilvi roosa padjust...
 Ta heidab kiirgavat naeru.
 Libiseb tuul violett mustist metsade ladvust,
 sõlmib vallale linte ja linikuid lehvima köidab.
 Käed kinni seisavad puud ümber kumera järve,
 kargena kajastava rõõmroosa hommiku värve.
 Kummatab pihl oma punased huuled, et juua
 laini metallisest kruusist. Nisupõld väristab üha
 pronksilist tiibade parve, kui tahaks end lendu luua.
 Rohelist kuljuste kobarat tilistab kaerakõrs teri jne.

[M. U.]

Muld! Maa! Sull' üsna ligidalle astun:
 Su sülle viskan südame... [M. U.]

Et elatud asjad isikustatakse, elavaks tehakse, seda nähtu nimetatakse PERSONIFIKATSIOONIKS (päike heidab naeru, tuulsõlmib jne.); et neile antakse inimese omadused ning nad toimivad nagu elavad inimesedki, seda nähtu nimetatakse antropomorfismiks. [Hommik vaatab aknasse j. t. — Lause hakkab küll laulma, aga mõte putkab minema nobedail jalgel (J. S.)]

3. Mõttelised (abstraktsed) asjad vahetatakse meelelistega (konkreetsetega), inimeste mõtted, tunded, kired jne. saavad nähtava kuju.

NÄITEID. Mu hinges nutab armastus; seltskonna toed; rahvavalgustamine; lõbu ebajumal; armastuse side; armutuli; vihaleek; muremägi; ilukarikas jne.

Muud istvad elumäella,
 ilupilli neil pe'ossa,
 ilupilli neil e'essa,
 ilulaasid laua päälla,
 ilukarikad käe'ssa,
 ilukannid kaindelassa,
 iluõied hõlmaalla:
 ma istun muremäella,
 murepilli mul pe'ossa,
 murelauda mul e'essa jne. [Rl.]

Kui külla läinud mu mehed
 Maailma ilude juure —
 Ju halavad leinavad keeled,
 Hinge on habrastund uure. [M. U.]

4. Üks mõtteline (abstraktne) asi ühendatakse teisega.

NÄITEID. Lahkumise piin; surematus närtsib; ka minu elupuud on maikuul õitsend; ootamise vaev; kannatuse rõõm; armastuse mõõtmatuse; sõpruse kindlus; äraandmise needus; kahetsuse piin; usu kaotus; armukadedus jne.

*Kui valus rebenes kellegi oid,
Omas kolbas seo ühte muremõtteid noid. [M. U.]*

*Vaadakem, sõbrake, looduse korduvat, elavat
seadust,
armude ilust kuis hääduš ja väärtus saab...*

*Ühiskondlikud sõgedad seadused, virildund kavad
kui vähem olulised, painavad tunduvad nii;
vähem lämmatav kord, mida valvamas kordnik ja
sandarm,*

*raha ja himude jaht, töölise rõhutud mäss;
vähem tähtis ka enese erutus, kulutus, heitlus,
teadvuse rahutused ringis tegelikus.*

*Vajutab vaimu türannia, inimsust suleb umbe
majandus kasutav, klasside rühmade sumb;
ilutsused ah, ei kübet üksines kasvata hääduš,
ihk sihi algatab vaid, moonduše täitmine loov!*

[G. S.]

Tihti öeldakse, metafoorne väljendis on kujukas, piltlik. Kuid see sõna „kujukas“, piltlik ise ei ole muud kui metafoor. Mõnikord ehk teatav metafoor võib tekitada meis mingi kuju, pildi, näiteks **kuldne kiir**, sest võiks enesele peaaegu ette kujutada kiirt kuldlõngana. Kuid enamasti ei teki metafoor meie kujutluses mingeid meelelisi (konkreetseid) kujusid, nagu näiteks Hommik **vaatab** aknasse (siin sõna **vaatab** ongi metafoor), **tinased** mõtted, **raudne** tahe, armastuse **mõõtmatu**, ootamise **vaev** jne. Kuju, pilti tekitada meis võiks metafoorina tarvitatud sõna ainult siis, kui ta seisaks kontekstist lahus, üksi (näiteks: mets, hall, naerab). Aga see on võimatu, sest üksik sõna ei ole enam metafoor; saab ju oma tõelise tähenduse metafoor ainult kontekstist. Kontekst takistab tekkimast sellist konkreetset kuju, nagu on sõna põhitähenduses: selle asemel meis tekib küll mingisugune sõna põhitähenduse võimalikkuse tunne, mida me elame läbi emotsionaalselt, kuna mõttes (mõistusega) me ei suuda läbi viia konkreetset kuju lõpuni konteksti takistusel. Kui hakkaksime (mõttes) kujutlema pilte ehk kujusid metafooride järele sõna põhitähenduseni, s. o. kõrvutama sõna tema põhi- ja üle kantud tähenduses, siis **realiseeriksime metafoori**, mis viiks absurdsele sõnade vasturääkivusele ning veidrusse. Nii ühes filmis on kasutatud metafoori realiseeringu veidrust, kus pildikangelane kiidab oma armsamat, kellel on silmad **taevatähed**, **hambad pärlid**, luigekael ja selle järele tuleb ekraanile pilt, milles kangelanna on pika kõvera luigekaela ja läikivate silmaaukudega, suu asemel pärlpross.

Metafoori psühholoogilise tähenduse kohta võib ütelda, et metafoorsel tarvitamisel sõna loogiline sisu hävib, kaob ning metafoor tekitab meis emotsionaalse sidestuse teatavas kindlas suunas (kui tuhimid ning segased ka võiksid olla need sidestused). Me ei taju sõna tähendust siin mõistusega, vaid elame selle läbi tundeis. Iseloomustav ses suhtes on see, et emotsionaalsed sõnad (üle kantud mõttes) on tekkinud metafoorsel teel, nagu kallike, tuvike, tõbras, alatu, nurjatu, vagel jne.

Metafoori ilmeks ei olene ainult temas sisalduvast kujukuse algest, vaid ka sest leksikaalsest värvingust ehk keelealast, kust metafoor on võetud.

Metafoori ei tarvitata ainult luulekeeles, vaid sama tihti ka igapäevases kõnekeeles. Teatava metafoori kordumisel sõnale omistatakse teisenenud ehk ülekantud tähendus alatiselt ning nõnda sõna saab uue põhitähenduse. Selliseid metafoorselt sündinud sõnu, millel on juba uus tähendus ning mis isegi on mõnikord ära kaotanud oma esialgse tähenduse, on keeles õige palju, näiteks liigutama (hinge), kas see ei liiguta sind, elav sõna, segi minema, segama jne.

On täheldatav eriline rühm teatavaid metafoorseid sõnu, mille teisenenud tähendust tarvitatakse uute asjade või nähtuste nimetamiseks. Sel puhul vanade sõnade tähendus laieneb uusile mõistele. Paberi tekkimisega kanti üle paberi nimetuseks sõna *leht*, mida seni tarviti ainult puude ning taimede lehe nimetuseksena. (Võib-olla viib see meid tagasi paberi ajaloos papüüruseleheni.) Samuti sündisid *raamatulehed*, *raudlehed* jne. Mööbli ilmumisega laienesid tema osade nimetusiks sõnad: *jalg*, (tooli) *selg* jne. Samuti võrdle veel: (saapa) *nina*, (nõela) *silm*, (noa) *pää*, *suurtükk* jne.

Seda sõnatähenduse laialivalgumise ning ülekanndmise nähtu nimetatakse KATAKREESIKS¹⁾, mis oma olemuselt läheneb ka metonüümiale.

KATAKREESIKS nimetatakse veel liialeminevat mitmekesiste troopide kokkukuhjumist ühte ning samma lausesse, ebaloogilist liiga tusedat metafoori, vigase troobi tarvitamist, mis kõik võivad mõjuda eksitavalt, rikkuvalt, näiteks: *Ära lase viha ohjel pimestada oma vaimu; Ajahammas, mis juba on kuivatanud nii palju pisaraid, laseb pea kasvada sellegi haava üle rohu.* (Viimane lause surnumatja kõnest. Kuidas siis aeg või selle hammas võib kuivatada pisaraid või jälle haav rohtuda.) *Äkki löödi ta mõistus otse pimestava valgusega.* Käib mõistuse hämaruse valgusel jne.

Igapäevased „kulunud“ metafoorsed keelendid ei saa enam olla kõnekaunistuseks, nende teisenenud tähendus muutub juba alatiseks. Keeles aga leidub palju sääraseid kulunud metafoore, neid oleme õppinud lapsest saadik koolis ning kirjanduses. Kulunud metafoore tajume juba selge mõistusega, mitte aga tundedega, mispärast läheb kaotsi elamus, mõju. (Kas või näiteks: *silmad* — *taevatähekesed*, *hambad* — *valge pärliderida*, *armastus* — *leek* jne., mis juba on poolel teel, et muutuda igapäevaseks keelendiks.) Selliseid kulunud metafoore võib v ä r s k e n d a d a, uuendada kas sünonüümidega (*tuli*, *leek* — *tulikahi*, *koer* — *peni*, „*Oo nukker peni*“ [H. Visnapuu]) või lisatakse metafoorile juurde mõni temaga otseseotud epiteet (*linnukene* — *s i n i k i r j a l i n n u k e n e*; *Mul oli naine-natukene*, *tinarinda tillukene*).

1) Katakrees < Katachresis tõlgitult annab kaks tähendust: 1) laialilagunemine ja 2) kuritarvitus. Stiilimõttes tarvitatakse viimast tähendust.

Mitmekesiste metafooride hulgest tuleb eraldada metafoorne atribuut ehk täiend (üldisil juhtudel omadussõnaline) ja epiteet.

Stiilikas metafoor olgu uus, värske ning ootamatu.

[Ülesanne. 1. Leida metafoore luule- ja proosateoseist. 2. Täheleda metafoore Kr. Jaak Petersoni, Fr. R. Kreutzwaldi, L. Koidula, Juh. Liivi, Anna Haava, K. E. Söödi, G. Suitsu, H. Visnapuu, Maria Underi või teiste luuletisist. 3. Leida metafoore rahvalaulest, vanasõnust, kõnekäänest jne. 4. Ise luua metafoore. Metafoorsete lausete kirjutamisel märkida metafoor joonega.]

Epiteet (kirjeldav ning kaunistav lisandsõna).

Termin, selle maht ja sisu. Harilikult sõnaga nimetame mingit asja, märgime mingit nähtust, tähendame mõistet teiste selletaoliste keskel. Vabastades sõna kõigist temaga seotud leksikaalse, keelelise loomuga assotsiatsioonest ehk leksikaalsest ja emotsiaalsest värvingust, juhulikest tunnuseist, me võime rangelt tingimisi tähendada temaga teatava objektiivse nähtuse ja me suhtume sellesse sõnasse samuti, kui temaga märgitud objektiivsesse nähtusesse. Selline tinglik sõna — teatava nähtuse nimetus — on termin. Näiteks sõna kolmnurk matemaatikas tähendab teatavat geomeetrilist kujundit, mis koostub kolmest kulgevast sirglõigust; sama termin aga muusikalisel mõttes tähendab juba teatavat mänguriista ehk pilli. Koos kõiki neid nähtusi, mida võib märkida terminiga ühes teatavas tema tähenduses, nimetatakse termini (sõna, nimetuse) **mahuks**; koos kõiki neid tunnuseid, üldisi ning ühiseid kõigile nähtusile, mis kuuluvad sõna mahtu, nimetatakse sõna ehk termini **sisuks** (ehk terminiga väljendatud vastava mõiste sisuks). Näiteks termini (ehk mõiste) „maja“ **mahtu** kuuluvad kõik ehitised ehk hooned, mille kohta üldse võib tarvitada nimetust „maja“ (elumaja, suvila, hurtsik, loss, valitsusehoone jne.). Mõiste „maja“ **sisuks** aga on kõik tunnused, mis eraldavad need ehitised muist asjust (nende tunnuste hulka kuulub näiteks majasaamine — maja ehitatakse — koobas ei ole maja; samuti kuulub siia tunnus — maja otsatav: majas elavad inimesed jne.). Aga me võime koondada oma tähelepanu ainult teatavale erilisele majaderühmale, mis eralduvad muude majade hulgest oma erilise tunnuse või terve rea tunnustega, mis puuduvad teisel majal; siis me koostame uue mõiste, piiratud ehk vähema mahuga (mitte kõik majad, vaid ainult need teatavad) ja laiendunud ehk rohkema sisuga (kõik maja tunnused ja veel tunnus, mis omene ainult sellele teatud erilisele rühmale). Mõnikord seda uut mõistet võib väljendada ühe liitsõnalise terminiga (hurtsik, suvila, villa, loss, vaksal), mõnikord ühe liitsõnalisega (elumaja, raudteejaam). Aga tihti me ei leia ühesõnalist terminit uue mõiste jaoks ja siis peame tarvitama liitterminit, mis koostub kahest või mitmest sõnast: sel puhul üldisele nimetusele lisame juurde grammatilise atribuudi ehk täiendi, mis sisaldab endas tunnuse, mis lahutab seda teatavat terminis tähendatud nähtuste gruppi üldisest nähtuste mahust. Nõnda me loome terminid: kivist maja, kolmekordne maja, onu maja, valla maja jne. Grammatilist täiendit, mis kuulub nimetuse mahusse ning sisaldab endas termini sisuga liitva uue tunnuse, nimetatakse **loogiliseks täiendiks** (attribuudiks). Loogilise täiendi funktsiooniks on eraldada tähendatud nähtust temataoliste grupist, näidata nähtuse erinevuse tunnused. (T. I. 34.)

E p i t e e t. Loogilisest täiendist oluliselt erineb **POEETILINE TÄIEND** (atribuut), mille funktsiooniks ei ole mitte

teatava nähtuse eraldamine temataoliste rühmast; ta ei too mitte termini sisusse uut tunnust, mis veel ei sisaldu täiendatavas põhisõnas. Vaid poeetiline täiend kordab, toonitab seda tunnust, mis juba sisaldub täiendatavas terminis endas; poeetilise täiendi funktsioon on veel juhtida tähelepanu sellele põhisõna sisus peituvale tunnusele, elustada seda tuhmunud tunnust ja nii väljendada kõneleja emotsionaalset suhtumist asjasse. Kui me näiteks ütleme: *lai laas, sinine meri*, siis seega me ei mõtle eraldada *lai laant* mõnest teisest kitsamast ega säe *sinise mere* vastu mõnd teisevärvilist merd, vaid tõstame küll esile need tunnused (*lai* ja *sinine*) nende tähtsuse pärast eeltoodud sõnade rühmale. Enamail juhtudel, kui kõneldakse individuaalseist nähtusist, tarvitatakse nende esiletõstmiseks ikka poeetilisi täiendeid, mitte loogilisi. Poeetilist täiendit nimetatakse EPITEEDIKS (kirjeldav ning kaunistav liisandsõna).

NÄITEID. *Mustav sügavus; säravad sädemed; lai meri; tume öö; särav päike; valge päev; pime öö; valge luik; kuldne kuu; hõbedased tähed; hõiskav ööbik; sirtsuv varblane; vaakuv vares; klaasjas jää; lõkendav tuli; vallatu laps; tuiskav liiv; tormav tuul; selge hõbe; puhas kuld; emake-maa; huntkriimsilm; karu-mesikäpp; rebane-vaderike; kallise ema; armas isa; mässav meri, vahutavad lained jne.*

Vanasõnu. 1. Kõver käsi teeb ukсед lahti. 2. Ei selge silm peta, aga tahmane tüssab. 3. Mida armsam laps, seda valusam vits. 4. Mida vaesem sant, seda suurem kott. 5. Näljane koer hammustab valusasti. 6. Omad vitsad kibedad vitsad. 7. Parema hää sõber kui halb sugulane.

*Siin pole kurjad kiikumassa,
õelad ei õotsumassa,
vihased ei veeremassa:
Siin on kullad kiikumassa,
hõbedased õotsumassa,
vaskikirved veeremassa... jne. [Rl.]*

Tuleb täheldada, et epiteet võib kokku langeda süntaktilise täiendiga ning grammatilise adjektiiviga, kui ta on nimisõna laiendiks ehk täiendiks (valge luik), kuid mitte alati. Ta võib langeda kokku ka määrusega (adverbiaaliga), kui ta on omadusõna või pöördõna laiendiks ja öeldistäitega. Näiteid: *Sõda hirmsasti laastas maad* (võrdle: *hirmus sõda*); *Surm halastamatult viis mu isa* (võrdle: *halastamatu surm*); *Sügis on vihmane* (*vihmane sügis*); *lumi on valge*;

ema on *kallis* jne. Epiteete väljendatakse *omadus-*, *nimi-*, *pöörd-* ja *määrsõnadega*. Kuid enamal juhul epiteet on väljendatud *omadussõnaga* (adjektiiviga) ja *partitsiibiga* ning on lauses (poetiliseks) täiendiks (attribuudiks).

Eelolevais näiteis toodud epiteedid kuuluvad n. n. kaunis-tava lisandsõna — *epitheton ornans* — liiki, mida on kultiveerinud kõik kirjanduslikud ajajärgud vanast kreeka ning klas-sika-ajast kuni meie ajani. Nii juba Homerose ajast tuntakse epiteete nagu: *hõbenoolega* Apollo, *heledasilmne* jumalanna, *väledajalgne* Achilleus, *paljurännanud*, *kaval* Odysseus, *roosa-sõrmne* Eos; pärastpoole tarvitati: *roosakarva* pilved; iga kan-gelane oli *julge* ning *vahva*, iga kuningas *kõrgemeelne*, *õilis* (meieaegne Tema *Majesteet*). Stiliseerivad ajalookirjutajad on nimetanud nii palju valitsejaid „*Suureks*“: mitte ainult Make-doonia Aleksander ei ole „*Suur*“, vaid see *omadus* tihti peitub juba valitsejate nimedes, nagu *Scipio Africanus*, *Augustus*, *Karl Suur*, *Magnus* jne. 10. ja 11. sajandi prantsuse valitsejatesoost vürstide kohta öeldakse: „*Kes juba Hugo'ks on ristitud, nime-tatakse ka „Suureks*“.“

Muidugi sellised traditsioonilised epiteedid ei karakteriseeri ega indi-vidualiseeri enam, vaid muutuvad peaaegu tarbetuks lisandsõnaks. Selle vastu hakati juba ammugi otsima abi, otsima uut epiteeti. Nii juba 16. sa-jandi algupoolel prantsuse kirjanikud leidsid vajaliku olevat süstemaatiliselt rõhutada n. n. *epitheton significativum*'i (*épithètes signi-ficatifs et non oisifs*), mis määraks, eraldaks, tõstaks esile, näitaks ning iseloomustaks „*substantiivi... lisakujutelm*“a karakter-istlikku *haruldust*“ (Vste, lk. 25). Kuid vähe hiljem naerdi see nõue välja (Mr., lk. 53). Jõuti nii kaugele, et mõningad tarvitasid epiteediks harilikku ükstupuha millist adjektiivi. Näiteks 19-nda sajandi 20-dais aastais ning hiljemini oli iga neitsi tingimata *noor*, *õrn*, *armas*; iga hämarus — *saladuslik*. 18-nda sajandi prantsuse kirjeldavas luules peaaegu iga maastiku osi oli *naerev* (*riant bocage ~ naerev salu*) jne.

Hiljemini aga (19. sajandi esimesel poolel), eriliselt romantilise kirjan-dusvooluga arenes epiteet suure hooga. Prantslased on sammunud ses suh-tes esirinnas ja jõudnud *haruldase epiteedini* (*épithète rare*).

Eestigi kirjanduses tarvitatakse epiteeti õige laialt. Toome juhtuvaid näiteid, mis leidsime raamatute lehitsemisel:

<i>Surrema peab lillike</i>	<i>Ja keerlemast lõppeb</i>
<i>Mis illusas kasseorros</i>	<i>Illusast orros'allikas,</i>
<i>Selge'allika ääres</i>	<i>Kui Jumala voimus,</i>
<i>Õbbevetta jurega</i>	<i>Mis sinnise merre</i>
<i>Immedes, uides</i>	<i>Tousevad laesed kivvi</i>
<i>Lehtega tassas tules,</i>	<i>Ärega ümberpirib —</i>
<i>Päva läigava silma al</i>	<i>Kui Jumala voimus</i>
<i>Kauniste on õitsemas:</i>	<i>Kaljo sulge... jne.</i>

Või: *Kui siin lummisses põhjas*
Illusa a'isoga mürtike

Villoses kaljoorros
Ei või öitseda kauniste:
Kas siis meie maa keel,
Mis kui tassa oiake
Omma illo ei tundes
Einama läbbi, sinnise
Taeva kullases tuelles
Rahhoga on joosklemas jne. [K. J. P.]

Huvitavad on Kristian Jaak Petersoni kaksikepiteedid, nagu: *tulline torre koidopiir; armas vagga pääv; vanna must kaljo; selge sinnine taevas; must pimme uio; 'aljas pimme mets.* Siin on epiteedid kokku kuhjunud. Toome veel näiteid:

Ma tundsin üht ilusat neidu
Ja südant, mis puhas kui kuld,
Ja säravaid silmi ja huuli
Ma tundsin... ja rinna sees tuld.
Ja suurt ja sügavat õnne —
Tuld, armastust tundsin ma!... [K. E. S.]

Mu üle Eesti taevas
on nõnda sinine
ja Eestimaa päike paistab
nii selgesti, soojasti. [J. L.]

Oo päike, suur ja paljas! [M. U.]

Heledalt paistab kuu.
Tungivalt kisub tuul.
Väärmatu seisab kuu,
Siredalt süttib taevan tähtede lühti
Maailma väravad pärani lahti. [H. V.]

Ta pää kohal oleks sinine taevas kaharate kevad-pilvekestega, muru rohetaks kui vaip, sirged puud tumeksid niitude rannal, — ja sinetava magusa mere poolt tuleks ta siis tantsides, ümbritsetud valgetest, õrnadest looridest. [Fr. T.]

Pää kohal taevas helesinine, keskpäevases päikeses. [V. R.]

[ÜLESANNE. Leida mitmekesiseid epiteete E. Enno, Gustav Suitsu, Villem Ridala, Marie Underi, Henrik Visnapuu ja teiste luuletisist ning Fr. Tuglase, Aug. Gailiti, A. H. Tammsaare ja teiste teoseist.]

Üks ning sama grammatiline täiend (attribuut) võib olla epiteediks, aga mõnikord ei või ka olla selleks. Näiteks sõnapaar „**punane** roos“ sel

puhul, kui sõnaga „p u n a n e“ tahame eraldada eriselt punaseid roose valgeist, kollaseist või teeroosest, siis sõna „p u n a n e“ on loogiliseks attribuu-diks. Aga kui me kõneleme ainult punaseist roosest, harilikest, siis sõna „p u n a n e“ tahab toonitada seda omadust, mis juba sisaldub sõna roos, seega sõna „p u n a n e“ on epiteet.

Loogiline täiend koos oma täiendatava põhisõnaga sünnitab ühe liittermini ning sel puhul atribuut liitub põhisõnaga tihedasti kokku üheks mõisteks: loogiline täiend on sünteetiline. Epiteet on analüütiline, lahutab põhisõnas sisalduva tunnuse (omaduse) ja sellepärast tuleb enam-vähem rõhu-tada kõnelemisel või lugemisel seda rohkem veel, mida ootamatum ning uuds-em ta on. Traditsioonilised epiteetid, mida liiga tihti tarvitatakse (s i n i n e taevas jne.) eralduvad üsna nõrgasti.

KÕRVUTAMINE. Metafoorne epiteet. Epiteet võib olla õige tihti metafoorne, näiteks „*kuldne noorus, raudne tahe*“ jne.

Metafoorne epiteet erineb harilikult seega, et temas sisalduvad teatavad kõrvutamise alged. Näiteks kontekstis võib sõna „*hambad*“ asendada sõnaga „*pärlid*“. Seega saame puhta metafoori, mille terve tõht (effekt) seisab selles, et ei ole tarvitatud sõna „*hambad*“. Aga me võime ka öelda: *pärlis-ed hambad*; sõna *pärlised* on siin sama tõht kui sõna *pärlid* esimeses lauses, ainult selle vahega, et on toodud ka sõna *hambad*, mis palju kergendab lausest arusaamist. Sõnapaarist *pärlised hambad*, ütleme koguni *hammaspärlid*, on kõrvuta-tud ühelt poolt sõna (*hammas*) oma põhitähenduses teiselt poolt teda asetseva metafoorse sõnaga (*pärlid*).

Ses suhtes ühelt poolt metafoorne jõud ehk väheneb, kuid teiselt poolt saadakse eriline efekt nende kahe sõna KÕRVU-TAMISEST mitmekesisest tähenduses (üks otseses, teine üle-kantavas tähenduses).

OKSÜMOORON. Et süvendada, jõurikkamaks teha sellist kõrvutamiseeffekti, võib valida täiendavale põhisõnale vastuolu-lise, vasturääkiva epiteedi, nagu *magus kurbus, helisev vaikus, kõnelev vaikus, pime valgus, noor rauk, julge argpüks* jne. Sel-list näiliselt vasturääkivat epiteeti nimetatakse OKSÜMOORO-NIKS (näiv vasturääkimus). Vasturääkimus on siin nimelt subs-tantiivi (nimisõna) ja teda täiendava lisand sõna vahel, võib-olla ka asja ja ta nime või kokkulangenud olukordade vahel. Oksü-mooron sisaldab nõnda-öelda „*terava rumaluse*“, millel ei puudu aga tõde.

[Näiteks: üks ole ju kuningas valitseja, maa peremees; aga igal ajal on leidunud ilma riigita kuningaid; samuti võib leida valgeid vareseid, isegi valgeid neegreid. Tuletage meelde Sophokles'e tragöödiast „*Oidipus*“, kus kõneldakse patustamisest sugulussidemete vastu, kui õnnetu on oma ema mees, oma vendade isa, kui vasturääkiv ometi näib olevat, otse kuulmatu ning rabav, aga ometi osutub kibedaks tõeks.

Veel kõlab Toome tornis

Plärisev kella hää.

[J. L.]

Issand! Tahan kiituseks sulle rõhkida.

[H. V.]

Ajalugugi võib lüüa mõisted ja olukorrad segi: Pariisis tabati kerjus kuninganna; suri hiljuti uksehoidja-kindral N. (endine kuninganna, endine kindral jne.).

VÕRDLUS. Metafoorne epiteet läheneb metafoorsele võrdlusele. On ju metafoori alusekski mingi püüe, tung kõrvutada asju või nähtusi ning sellega leida kaudset sarnadust nende vahel, kuigi ilma näilise sidemeta, kuna sõnad jäävad ülekantud tähendusse. Võrdlusel aga lähendame asju, nähtusi üksteisele, otsime nende vahel sarnadust nende olemuse ja omaduste suhtes kas ruumis, ajas, värvis, olukorras jne. ning seejuures sõna jääb otsesesse tähendusse. Nimelt me kasutame asjade ja nähtuste (inimese, loomade, lindude, taimede, mineraalide, metallide, maa ja mere) erilisi omadusi tunde ning mõtte selgemaks, konkreetsemaks, tabavamaks, kujukamaks ning ilmekamaks väljendami-seks, saades seega huvitava elava, ilmeka ning mõnusa kõne-kaunistise.

Me võime väljendise pärlised hambad asemel öelda hambad nagu pärlid. (Võrdle: „*Ta huulte vahelt paistis kaks rida lumivalgeid hambaid kui pärlid.* Friedebert Tuglas: „*Felix Ormusson*“.) Siin küll veel puudub psühholoogiline võrdluse moment, aga sellele juba läheneb sõnaline väljendis. Kui me aga ütleme, et hambad oma värvi ja läike poolest on nagu pärlid (sarnanevad pärlidega), siis saamegi lõpliku võrdluse.

Näiteid.

Elab nagu linnuke oksal, muretu ja vaba. Laulab nagu linnuke. Kindel nagu kalju. Vaene nagu kirikurott jne. [Kõnekäände.]

Kas pole ma nagu noor hirvepoeg ehk nagu valmind veinikobar Engedi viinamägedest. Kas pole ma nagu rohuedade allikas, elava vee kaev, mille järele ihkavad su huuled. — Ning kiirelt, otse- kui põgenedes, lahkusid nad kaluri hurtsikust. [A. G.]

Poeet oli kidakeelne nagu ikka. Ta ei leidnud tarvilikke sõnu, kogeles ja komistas lauseis, nagu see, kes ei oska proosat. — Siin oli klaaskiudest imeõrnu sukki, mis lõppesid üleval nagu õiekarikad. Ja siin oli kingi, mille tikandid väljendasid suuremat fantaasiat, kui üldse lubat nõuda inimvaimult. [Fr. T.]

Kevade õhtul.

*Nagu magus unenägu
Tine hõiske igal pool;
Üle aasa ujub tasa
Valge udu jahe vool.*

Metsa põues nagu kõne,
Punga puhkemise jutt;
Üle välja, üle põllu
Rõõm kui värin, õnnenutt.

Eha kumab, päike magab,
Siiski kõik kui ärkvel veel,
Nagu õnnis ootamine:
Armas on ju ammu teel!

Ja mu südant täidab sala
Nagu soojus, sumaja:
Võiksin läbi vaikse ilma
Kodu hõiskeks sulada!

[E. E.]

Ma purjetan all sinise purje:
Oma kokkunud imetlust kui hõõguvaid urje
Kõigile, kõikjale kannan ja paiskan,
Kui raisatakse kulda, nii oma liigpunast südant ma
[raiskan. [M. U.]

Merehaud on katnud neid, nemad läksid alla sü-
gavusse nõnda kui kivi.

Sa puhusid oma tuulega, meri kattis neid; nemad vaju-
sid põhja kui seatina suure kange vee sisse.
[2. Moos. 15, 5 ja 10.]

Otsekui hirv kisendab veeojade järele,
nõnda kisendab mu hing sinu järele. [Laul 42, 2.]

Need tohletand majad kui ussitand seened....

Mõni tõbine kambris kui jumalalamma....

On lutikaid priskeid kui jõhvikamarju... jne.
[M. U.]

On läinud suvi nii kui lapse süütu unistus
kesk mängumuru elamisi
ja kadunud kui õnne sala ihaldus
täis kahjutundeid imelisi. [V. R]

Huvitava perioodilise võrdluslausestiku (ühtlasi ka ana-
foori) on koostanud Anna Haava:

Nagu lillekene valgust,
Vabadust kui linnuke,
Nagu kallist koduranda
Voogel võitlev laevuke;

Nagu hella unelaulu
Hällis uinuv lapsuke,
Nagu kadumata tõde
Elus eksiv inime;

*Nagu vabastavat sõna
Üliõnnel hõiskav rind,
Nagu väsind elu surnud:
Nõnda igatsen ma sind.*

Nagu eespool juba tähendatud, erineb metafoor võrdlusest seepoolest, et tema sõna figureerib ainult oma ülekantud tähenduses ja seepärast sõna otsene tähendus ei tundu küllalt selgesti. Aga võrdluses tarvitame sõna tema otseses tähenduses ja sõnade kõrvutamisel täheldame sõna selget otsest tähendust. Võrdluses võime viia lause mõtteski lõpuni ning saada tervikulise mulje, kuna aga metafoor jääb ainult väljendise algeks ega arene iseseisvaks mõtteks.

Sellest metafoori ja võrdluse erinevusest hoolimata on võimalikud veel vahelülised väljendised, kus manulevad nii metafoori kui võrdluse alged: on võimalikud üleminekud metafoorist võrdlusele ning vastupidi. Seda tuleb pidada silmas analüüsimisel, eriti siis, kui on tegemist sõnade kõrvutamisega nende otseses ja metafoorses tähenduses.

SÜMBOLID. Juba oleme tähendanud, et metafoor olgu uudne ning ootamatu. Tarvitamisel ta kulub, s. o. sõna mõiste areneb ning viimaks kivistubki oma ülekantud tähenduses, hoopis kaotades oma esialgse põhitähenduse. Näiteks sõnaga *võluv* tähendatakse mingit kõrget ning tugevat omadust, ilma et meil mõttesegi tuleks võlumine ehk nõidumine: *võluv ilu, võluv naeratus, võluvad silmad* jne.

Neist kulunud metafoorest tuleb eraldada selliseid, mis on tuletatud tingimisi seotuisst niisuguste nähtustega (ehk kujudega), mida ei tarvitata üksi kõnes ja kirjas, vaid pildis, kujus (skulptuuris) jne., ja mida nimetatakse SÜMBOLITEKS. Sümbolid on teatavad märgid, kõnelevad kujud, pildid, millega enamasti väljendatakse abstraktseid mõisteid. Näiteks süda tähendab *a r m a s t u s t* terves reas pildes, kujudes, rist — usku ning kannatust (*võtke oma rist enda pääle . . .*), ankur — lootust, sõrmus (laulatus — abielu) — lõpmatut armastust ning truudust, mesilane — virkust, kotkas — julgust, palm — rahu, loorber — kuulsust (*võitjaile anti loorberpärg*), tamm — tugevust jne.

Suur osa sümboleist on mütoloogilised: Amor ~ armastus; Juppiter — võim; Themis — õigus, kaal — õigusmõistmine; Marss — sõda, tuli; Aphrodite — ilu jne.; loomadest lõvi tähendab julgust ning vahvust — loomade kuningas lamav lõvi tähendab langenuid kangelast; eesel — rumalust; noor härjake (jehoova) — noorust ning jõudu; tuvike — vagadust, põha vaimu; madu — tarkust, kavalust; sfinks — tarkust jne.; veerev tiibadega ratas — kiiresti mööduvat aega — ajaratas veereb. Vanas Egiptuses sfinks templi või hauakambri kõrval tähendas vahti (muidu tarkusesümbol), samuti vanas Kreekas värava ees olev lõvi tähendas vahti; vanal Idamaal lootose-õis oli sigidusesümbol; muinaskristluse ajal tähendas lambatall vagadust, tall Kristuse õlgadel aga — vaga kannatajat, liilia — süütust jne. Samuti võivad omada sümbolset tähendust veel mitmesugused asjad ning nende omadused, nagu lukk, võti, mõök, uuemal ajal hammasratas, värvid (valge — puhtus, ilmsüütus; must — lein, lugupidamine; punane ~ verekarva — armastus jne.). Pääle selle tuleb arvata sümboolikasse veel igasuguseid embleeme, märke (kauba-, kooli-, õpilastegruppide-, seltside jne.), jooniseid ja kujusid markidel, rahadel,

pitsateil, õuemärgel e. vapel, lippudel jne. (siia hulka kuulub ka meie riigivapp — 3 leopardi kilbil). Nii tekib isegi lillede-, postmärkide- jne. keel, unenägude seletus jne.

Sümboolika on konventsionaalne (sobe, kokkulepitud), sümbol tähendab enne tingimisi määratud suhet kahe kõrvutatava nähtuse vahel, mille aluseks võib olla mingi esilekippuv või mõeldav omadus; sümbolite keel on komplitseeritud tundmuste väljendus. (Metafoorid aga olgu uued ning ootamatud.)

ALLEGOORIA (mõistukuju). Sümbolne kõne laieneb **allegooriak**s, kus sõna püsib oma põhitähenduses, kuid väljendatud mõte omab hoopis teist, mõistukujulist, piltlikku tähendust, s. o. väljenduse all tuleb tingimisi mõista midagi muud kui seda, millest otse kõneldakse. Nii tekivad huvitavad rahva tarkussõnad, vanasõnad, mõistatised, mõistujutud (paraablid), valmid, mõistukõned, tähendussõnad jne., kus tuttavate nähtuste, asjade ning piltide all seletatakse, tehakse nähtavaks ning mõistetavaks tundmatuid mõttelisi (abstraktseid) nähtusi. Nii saab allegooria piltlikuks, nähtavaks kujukõneks, mille all kergesti mõistetavaks muutuvad rasked ning keerukad abstraktsioonid.

NÄITEID. Vanasõnu. Hobune komistab oma neljalt jalalt — harilik nähtus reaalelust, aga tähendab, et inimene eksib kergesti. Tühja sõime kallal lähevad hobused riidu — ka inimesed lähevad kergesti riidu leiva pärast. Ootaja õnge tuleb kala — kannatlik viib läbi oma kavatsused. Samuti ei vaja seletust järgmised vanasõnad:

1. Ära sülg vana kaevu enne, kui pole uus valmis. 2. Hulk koeri, vedel lake. 3. Ei saa püsti ajada tühja kotti. 4. „Palju kära, vähe villu!“ ütles mees, kes pügas siga. 5. Külmal paneb lindude aidaukse lukku. 6. Haigus on surma käsk. 7. Parem ema armu hõlmas kui kuninga kuldlinnas (ka võrdlus).

Mõistatise. 1. Kaks pääd, kaks kätt, kuus jalga, kümme varvast, üks händ, kolm silma. 2. Neli andvad, neli kandvad, kaks hoiavad koera, üks peksab ümber maja. 3. Kaks härja künnavad, ühes ikkes veavad, teine künnab soomaad, teine arumaad. 4. Nebu neljanurgeline, kabu kahejätkuline, vibu viiesüllane. 5. Väike mees, torupill suus. Mis see on?

VÕTI. 1. Ühe silmaga naisterahvas hobuse seljas. 2. Lehm. 3. Panged kaevurattal. 4. Kaev. 5. Laps imeb piima.

Allegooria kujuneb metafoorest ja võrdlusist. Ta võib laieneda kehakaks tervikuks. (Allegooriline romaan, novell, ballaad, valm jne.).

Huvitav on **LAIENDATUD METAFOOR**, mida harilikult armastatakse tarvitada lüürilist liiki teoseis. Laiendatud metafooris püsivad sõnad oma põhitähenduses ja kujundavad konteksti, millest tuleb aru saada otse, sõnade tähenduse järgi. Kuid üksikute sõnade ning terve jutukäigu järgi näeme peagi, et „kõneldakse mõistu“, et kõnel on hoopis ülekantud tähendus. Kuna konteksti sõnu tuleb võtta põhitähenduses, siis meie vaimu läbib paralleelselt kaks rida mõisteid ja kujutelmi — sõnad nende otseses ning ülekantud tähenduses, mille

mõlemate vahel kujuneb pidev side. Laiendatud metafoor on väga lähedane allegooriale.

Toome siin näiteks Juhan Liivi *Minu luule*.

*Mu luule, sina oled
kui haige tiivaga lind,
kel kull ära kiskund tiiva
ja kellel haige ka rind.*

*Kui haavatud kotkas oled,
kes tõusis pilve pool,
ja kui ta üles tõusis,
siis tabas küti nool.*

*Nüüd oigad haledalt üksi
all pimedas tihnikus
ja vaatad haledalt üles,
kus lendab su igatsus.*

See luuletis on ehitatud võrdlusist ja metafoorest. Sõnad „Mu luule, sina oled kui“ ja „su igatsus“ seletavad meile metafoorsete sõnade (õige, teisenenud) tähenduse. Aga laulu sõnu tuleb mõista nende põhitähenduse järgi ja esimeses osas saame kontekstist täielise pildi „haige tiivaga linnust, kel ka rind on haige“; laulu teises osas (2. ja 3. salm) näeme „haavatud kotkast, keda kõrgel tabas küti nool ja kes nüüd oigab all pimedas tihnikus“, kannatab igatsuses. Ja see haige tiivaga lind, valus oigav haavatud kotkas on Juhan Liivi luule, mis ei jõua tõusta selliste kõrgusteni, kui tahab, igatseb luuletaja. Pilt, võrdlus, allegooria on elav, otse masendav.

Veel näiteid:

Elu piir kitseneb. Veel ahtamaks muutub kõik. Veel õhemaks kulub mõtte hõõrumisest see klaassein, mis olemist eraldab olematusest. Kord lõikab see armutu teemant selle illusioonide peegli läbi. Ja mis tuleb siis? [Fr. T.]

Oma piltlikkusega allegooria annab elavat tegevust meie väliseile meelile ning rikastab meie seesmist tundeilma emotsionaalselt.

Nimetame mõningaid allegoorilisi laule: 1) K. E. Söödi Surnu — „Aastate kajastus“, lk. 54; 2) Tema „Mis mulle meeldib“ — seals. lk. 68 ja muidki ta laule. 3) Gustav Suitsu „Laul Eestist“ ja „Soolaugastel“ — ja muidki tema laule.

MÕISTUKÖNESID ning TÄHENDAMISSÕNU e. VÕRDUMEID leidub küllaldaselt Piiblis, eriti evangeeliumes, kus rasked ning sügavad kõlblad ning usulised nähtused ning tõed otse kehastatakse, tehakse selgeks ning läbipaistvaks.

Teie sõgedad juhatajad, kes teie sääski kurnate, aga kaameleid sisse neelate! (Matt. 23, 24.)

Õndsad need, kes puhtad südamest; sest nemad peavad Jumalat nägema. (Matt. 5, 8.)

Tähendamissõna „Külvajast“ Matt. 13, 3—9; 18—23; „Kadunud pojast“ Luuk. 15, 11—32; „Hää karjane“ Laulur. 23; Joh. ev. 10; ja teisi. Siis veel Kohtumõistj. 9, 8—16; Jeesaja 5, 1—7 jne.

Nimetame veel valmidest Aisopos'e, Krölovi, Lafontaine'i ja eesti kirjandusest Jakob Tamme omi („Siga“, „Kaks külameest“ j. m.). Tähelepanuväärt on ka Jakob Liivi allegoorilised poeemid („Kõrve lõvi“ ja teised).

Metonüümia.

Teine laialdane troopide liik on metonüümia (asjavahetus, ümbernimetamine). Ühe asja ning nähtuse nimetus, mõiste ehk tähendus pannakse teise asemele, aga mitte asjade kauge sarnaduse alusel nagu metafooris, vaid asjade ning nähtuste lähedate ja kergesti arusaadavate ning organiliste suhete põhjal. Nii metonüümia põhjeneb mõistete loomulikul ühendusel ehk sugulusel. Neid asjade ning nähtuste vahel leiduvaid suhteid ning sidemeid, mis tekitavad metonüümia, on palju; me ei jõua liigitada neid kõiki, vaid piirdume järgmiste tähtsamate nimetamisega:

1. Nimetatakse põhjus tagajärje või tagajärg põhjuse asemel, autor tema tööde asemel, aine temast valmistatava asja asemel jne.

NÄITEID. Kes pääsesid sõjast, need tappis nälg (s. o. nälg oli surma põhjuseks). Peagi tuli oli hävitanud õitseva talu (s. o. tulikahi, tuli on tulikahju põhjuseks). Vaevalt suutis sulg hoida tal hinge sees (kirjaniku tööriistaks on sulg, sulega kirjutatakse teoseid, selline töö ei toida; hinge sees hoida — elatada, toita, olla tuluallikaks). Sel inimesel on ilus käsi (käekiri). Meie ajal J. V. Jannsen vaevalt suudab veel huvitada kedagi (Jannsen, s. o. Jannseni kirjatööd, teosed). Suure huviga loeme nüüd Tuglast ja Gailitit (Tuglase ja Gailiti teoseid). Ta istub kullahunniku otsas (tal on hää teenistuskoh, hää tuluallikas). Sõda külvab vaenu, viletsust, pisaraid. Sõjas raud ja teras (rauast ja terasest valmistatud relvad) halastamatult külvasid surma. Ristiusk toodi meile tule ja mõõgaga. Rikkad käivad siidis ja sametis. Mõõk ei ole õigusemõistja jne.

2. Nimetatakse kohta selle asemel, mis asub temas, maad tema elanikkude asemel jne.

NÄITEID. Ja kõik maailm (pro selleaegse tuttava maailma elanikud, s. o. Egiptuse naaberrahvad) tuli Egiptusemaale Joosepi juurde vilja ostma, sest nälg oli võimust saanud kõigi maade sees (Moos. 41, 57). Siis läks tema juurde välja Jeruusalemm (pro Jeruusalemma elanikud) ja kõik Juudamaa (Juudamaa elanikud) ja kõik maa Jordani

ümberkaudu (Matt. 3, 5). *Taevas* (pro taeva-alune) täis lõokeste hõbeseid pille (laulu). [M. U.] — *Keskaja* udust kerkib *Eestimaa*. Viimased munad ja pekitükid Tartu kihavast laagrist saadab osamaadele *Saksamaa*. [H. V.] *Põld* (pro põllul kasvav vili) on valmis lõikusele. — See lõhnalaotav aed kui kuldne puur. — *Küla* (külas asuvad hooned) põles maani maha. *Mets* (pro metsas asuvad linnud) laulab. See *tal* (talude elanikud) elab jõukalt. *Eesti* (Eesti elanikud) saadab *metsa* ja *karjasaadusi välismaale* (välismaa elanikele). *Lätimaa* on meie naaber ning *liitlane*. — *Kõik väljad endamisi tolmavad*. [E. E.] *Kui ilus oled, Tartu, valgel ööl*. [E. E.]

3. Nimetatakse aega sündmustiku asemel.

NÄITEID. *Kadund aastasajad* (aastasade jooksul sündinud asjad, sündmused) tõusvad, pikas reas rändavad. *Aastasajad kõnelevad* [E. E.]. *Küll see tund on tuska täis. Su omad päevad vaid seks sulle kätte loet, Et teiste elu saaks kirjadeks sisse koet. Siin ma istund palju päevi...* jne. [M. U.] *See nädal* (nädala sündmused) tõstis esile küsimuse.... *Õnnelik päev* (sündmus) *minu elus...* *Tulevik* (järeletulijad) *hindab seda teisiti kui olevik; 1. detsember näitas meile...; anna aega hinge tõmmata; sinna on maad poole päeva käik* (niipalju maad, milleks kulub aega pool päeva käia); *kahe päeva tee; Laupäeva hommik tõi Tuksi Antsu Kurule* [V.].

4. Nimetatakse isik talle kuuluva asja asemel, anum selle sisu, märk märgitava asja, isiku omadus isiku asemel jne.

NÄITEID. *Meie naaber* (naabri maja) *põleb*. *Osavasti juhitud kahurituli sundis vaenlase patarei vaikima. Ta aina lõikab loorbereid* (saab au). *Ei siin haljast loorberipärga vajuta keegi lauliku pähe* [G. S.]. — *Pani nahka terve taldriku* (sõi taldrikutäie suppi), *jõi selle pääle kaks klaasi. Napoleon kaotas lahingu...* *Rumal nägu* (rumal inimene)... *Meie Issanda Jeesuse Kr. arm, Jumala armastus ja P. Vaimu osasaamine olgu meie kõikidega; Jumala heldus saatku meid. Ei valitse meil enam võoras võim; Saksa võim; Vene rusikas; Inglise surve. Võttis valitsuse ohjad enese kätte; valitsuse kepp ei ole kerge kanda; peremehe kübar pääs; perenaise kulp käes; ta on alles lapsekingades; hallid juuksed* (kõrge vanadus); *küljease, pesaase, päävari* (kodu) jne. — *Sääl laulu nägin tõusvat taeva poole, See oli värisev ja tuksuv lõoke väike* [M. U.]. *Ja teel sigib hää madjak talle pihku* [V.].

Raudrüütel varitseb Väina taga.

Hõi! Inglismaa, valitse ja jaga!

Üle Eestimaa muidu veereb teutoonia raudruul.

Hei, kiiremalt, John Bull! [H. V.]

SÜNEKDODH. Metonüümiate hulka kuulub ka sünekdohh (iselaadi- ehk osavahetus), milles ühe asja nimi, tähendus, mõiste vahetatakse teisega mahu, hulga ehk arvu põhjal. Seejuures jääb asjade vahele seesmine orgaaniline side alles¹⁾.
NIMETATAKSE:

a) Osa terve asemel (pars pro toto) või terve osa asemel (totum pro parte).

NÄITEID. *Inimene* (pro inimkond) on surelik. *Palju päid, palju mõtteid.* Iial ei astu mu jalg üle tema läve (ma ei lähe tema majja). *Mu silm nägi teda selgesti.*

Meelest valge käsi ei lähe. Vähe kelmikalt naeratas *sinimust silm* [G. S.]. — *Varblastel kõik nokad täis on salmikuid* (varblased sirtsuvad). *Tiibu laksu varest* või *tuvide* (varesed või tuvid lendlevad) [M. U.]. *Vanaema kustund silmad Angund pilgul vaatavad* [E. E.]. — *Kui külla läinud mu meeled Maailma ilude juurde.* *Lehte ja naate vahel päisi kõnnivad noore jumala jalad* [M. U.].

Terve meie rahvas (suurem osa rahvast) *leinab kadunud kirjanikku.* *Kes jõuab sulgeda ilma suu* (suure osa inimeste). *Küll ilm õpetab, kui vanemate sõna ei kuule.*

Ah, ema, su hellikut armu siin maisen olemisen ei kustuta keegi, ei ilmaki tühjene see, ei kunagi heldus sa otsa su silmist!..... *Hing hellaks su puret eluvint-sutusist ja silmad, mis valvand öid sulgumata, ja tühjad õnne unistusist, sest paremad päevad jäid mulle kõik tulemata...* *Su pale nüüd sageli mõru, mu äratai, õhtule loetai, vaatepiirigi katnud udune võru, suu ohkeid poetab...* *Kuid muutmatu on sinu arm ja hool.* *Sull' lapsena enesen töotin ma anda leiba, millest meil ikka oli puudus.* *Ent kõik... kõik kiskus teisiti, kõik kõrvale suundus* [J. Sch.]

[NB. Siin täheldage huvitavaid metonüümiaid!]

b) Ainsus mitmuse või mitmus ainsuse asemel.

NÄITEID. *Hää laps* (pro hääd lapsed) *kasvab karistuseta.* — *Kuhu põgeneb metsloom ja linnuke* (metsloomad ja linnud) *puul?* *Varjule inimene* (inimesed) *tõttab tuule eest kuhu?* *Linlane* (pro linna elanikud) *magab, sulet veel luugid.*

¹⁾ Ei ole võimalik tõmmata teravaid piire metonüümia ja sünekdohhi vahele, see vahe on vaid konventsionaalne.

Kojamees pühib eilist sõnnikut rentslist kärule, värvu peletab. Ärge tapke inimest (inimesi)! *Lauliku* prohvetisuu läbi tahan hüüda: Ärge tapke inimest! järeljätmata hüüda: *Kaitske inimest!* *Mul* on valus ja häbi. [H. V.] — *Hobusekasvatus*; *lehma-lüps*; *kartuli-võtmine*; *kalapüük*; (aga mesilastepidamine; vigadeparandus); *raamatutrukimine*. *Pääsuke* (hulk pääsukesi) toob päeva sooja, *lõoke* toob lõuna sooja, *ööbik* vast toob öise sooja. — *Külvan kaera*, *lina*, *nisu* jne.

E. Vilde on meie parimaid kirjanikke; mis valla mehi te olete? jne.

c) Ümmargused arvud määramata arvude asemel, üksik üldise asemel ja vastupidi — isik omaduse asemel jne.

NÄITEID. *Sada* korda olen sulle seda ütelnud; käsi või kümme korda; ka miljon eest ei anna seda ära jne. *Üks* suu ütleb, *sada* kõrva kuulevad, *üks* käsi teeb, *sada* suud kohut mõistavad. — *Tuhat* nägemata silma vaatab murult magusalt, *tuhat* kuuldumata häälda heliseb ju salajalt [J. L.]. — *Sääl* tuli kuues kosilane *Pulmailu* pilli pääle, *Tuli Kalev*, kange meesi, *Viekkümme nel hobusel*, *Kuuekümme nel kutsarilla*, *Ise uhke täku seljas* („*Kalevipoeg*“ I, 528—533). — *Kes mull' annab kümme kopsu* — *Iga tuult nüüd tuleb haista* [M. U.]. — *Viitjal viisi viletsusta*, *kõheldajal kuusi koorimat*, *seitse salaõlmetikku*.

Kunstnik (luuletaja) hindab seda teisiti kui *harilik surelik* (inimene). — *Saatus*est troostitud sündida *laulilikuks Eestis*. [G. S.] — *Tuleb vastu luuletaja: igatused luige Südames*, *suus pabeross ja selle ümber muige, Tere-tere!* lühivõitu käiksest vibutab ja läheb juba: *Kitsaks jääb tal enne teisi kuub ja tuba. Vennas*, tervita mult omi teid ja nende ümber õhku, *Lindu* punapugulist kesk künatud mulla mõhku, *Preilit*, kellega sa kuskil kokku satud, *Ammu* tuntud *tundmatut ja oodet ootamatut*. [M. U.] — *Meie igapäevast leiba* anna meile tänapäev. — *Mul* ei ole *leivaraasukestki*, ega *rahakopikat* (ei ole kübetki, mitte *haisugi*, mitte *lõhnagi*, mitte *krossigi*, mitte *mõhkugi*). *Mitte ivagi* ei ole sõnnud jne.

Märkusi. *Rahvaluulel*, *mütoloogias*, *Piiblis* (isegi *evangeeliumis*) armastatakse tarvitada mõningaid arvusid (näiteks pühad arvud, nõidusarvud jne.) õige ohtrasti (kolm; kolm kolme e. üheksa; viis, seitse, kümme, kaksteistkümmend, nelikümmend jne.); rahvasuus armastatakse arvusid: kümme, sada, tuhat jne.; sellevastu mõningaid arvusid üldse ei julgeta nimetada (kolmteistkümmend — kuradi tosin; seitseteistkümmend jne.).

Sünekdohhide hulka kuulub veel **ANTONOMAASIA**, kus pärisnimi nimetatakse temale kuuluvate omaduste asemel või pärisnime asemel tarvitatakse teatava isiku tähtsamaid omadusi. Näiteks tarvitatakse *Kalevipoja* asemel nimetust *kangelane*, *Mar-*

tin Lutherit nimetatakse *usupuhastajaks*, Kreutzwaldi — *laulusaks* või *Viru laulikuks*, L. Koidulat — *Emajõe ööbikuks*, Jeesust Kristust — *lunastajaks*, õnnistegijaks jne. või jälle tugeva jõuga inimest nimetatakse *Kaleviks*, *Prometheuseks*, *Simsoniks* jne., naistekütti — *Don-Juaniks*, äraandjat sõpra *Brutus* jne.

NÄITEID. *Ta on vana Kalev ise; ta on päris Simson; ta on Hamlet* jne. — *Ei unest saa üles mu isamaa, sind köidab Kalevi uni, sul Kalevi väsimus puhata, siis maitseb ka Kalevi uni. Ei unest saa üles minagi, ka minul on Kalevi uni; mul Kalevi valu on magada, mind köidab Kalevi uni.* [J. L.] — *Ma'i näe sind Jannsenite „suures toas“, kus istund Laulu isa, Jakobson ja Hurt.* [V. A.]

PERIFRAAS. Antonomaasia lähedane on perifraas (ringav avaldis). See enamasti on korrutatud ning laiendatud metonüümia, mis võib olla metafoorne.

Metafooris ja metonüumias kaasustub see üldine moment, et ei taheta nimetada mõistet temale omase sõnaga. Seda võibki teha, ilma et tarvis oleks muuta tarvitatava sõna tähendust. Nimelt hoidutakse tarvitamast tavalist nime ja selle asemel ringatakse (minnäakse nagu ringi) ehk tarvitatakse kirjeldavat sõnastust. Näiteks Eduard Vilde asemel võib ütelda „*Mahtra sõja*“ autor; samuti võib tarvitada nimetisi: „*Hamleti*“ autor (W. Shakespeare), „*Tõe ja õiguse*“ looja (A. H. Tammsaare), „*Kalevipoja*“ isa (Kreutzwald), „*Fausti*“ meister (Goethe), *Eesti Vabadussõja ülemjuhataja* (kindral Laidoner), *Tartu vabastaja* (Julius Kuperjanov), jne. Selliseid ringavaid kõnendeid, mida tarvitatakse tavalise nimetuse asemel, nimetatakse perifraasiks.

Perifraasis sõna võib jääda põhitähendusse, ta võib olla ka üle kantud tähenduses. Luulekeeles tarvitatakse mõlemaid, s. o. nii metonüümilisi kui ka metafoorseid, eriti aga viimaseid. Näiteks Kristian Jaak Peterson nimetab Jumalat — *taeva ülemaks vaimuks, müristajaks*, päikest — *sinise taeva silmaks*, puud — *ööde kuningaks* jne. Tavalisest nimetatakse noorust *elukevadeks*, vanadust *elusügiseks*. Võrdle: „*Kas oled sina see, kes peab tulema* (s.o. töötatud Messias), *või peame teist ootama?*“ (Luuk. 7, 19). *Meest mulle nimeta, muusa, kes rohkesti rännanud ja palju eksinud ümber on ilmas...* jne. (Odüsseia); võib ütelda: *rohkesti rännanud, palju eksinud... mees. Kas tunned maad, kus kõlab kuldne keel* jne. Siin on perifraas juba arenenud kaugemale, on saanud iseseisvaks kõrvallauseks.

Perifraasiline stiil on iseloomustav mõnel kirjanduse-ajajärgul, näiteks teda on tarvitatud luules hilisemal klassitsismiajal (18. sajandi teisel poolel);

ka XIX sajandi 80. ja 90-ndail aastail prantsuse varasemal sümbolismi-ajajärgul armastati kasutada raskeid perifraase, mis tihti on arendatud terveiks keerulisiks mõistatiseks.

IROONIA (pilge). Metonüümiliste nähtuste sugulane on *i r o o n i a* ehk pilge, kus harilikult tarvitatakse sõnu nende vastupidises mõttes, näiteks *tark* — rumala, *rikas* — vaese tähenduses *Küll oled sa tark; ta on ju rikas*, s. o. arvab enda olevat rikka, aga on vaene jne. Pilke sihiks on näidata ja naeruvääristada inimese või seltskonna vigu, pahesid, et neid parandada ning inimest õpetada.

NÄITEID.

*Meie Mikukesel rasked päevad,
Väga rasked ööd on elada —
Ja ta õigusega kaebab, ohkab,
Ohates ta võitleb eluga.*

*Juba vara, kella kümne ajal
Väänleb süngis ilma uneta —
Ja ta kaebab, viriseb ja ohkab,
Et nii vara pidand ärkama.*

*Õhtu hilja kella kuue ajal
Häaks ta arvab minna voodisse,
Aga häda jälle! väsind mehest
Päästja unigi jääb eemale.*

*Miks ei või siis Mihkel väsind olla?
Miks ei uneta tal olla öö,
Kui on elu raske ilma tööta,
Sest et teised ära teinud töö.*

[K. E. S.]

HUUMOR (nali). Kergelt hääsüdamelist pilget nimetatakse huumoriks ehk naljaks, mis tõtt seob naljaga.

NÄITEID.

*„Oh sina petis peiukene, kavalik, sa kaasakene,
valelik sa, vennikene! Sa pole vaene teede käija,
teede käija, maade marsja, saksa asjade ajaja,
viie raamatu vedaja: Kavalik oled kosjameesi,
kosja kinda'ad kä'essa, kosja kirjad kinnastessa,
kosja piitsuke pe'ossa!“* [R.]

SARKASM. Teravat, kibedat (kurja) pilget nimetatakse *s a r k a s m i k s*, torkamiseks, näägutamiseks, mõnitamiseks, teotamiseks.

NÄITEID.

*Ei tule mina sinule,
Sinule, seate'ole,
hobuse unenä'ole,
koerakonna palge'elle;
sul on küünar küljekonti,
vaks on silmade vaheta,
suu on seitsmesopiline,
kael on kolmekandiline,
nina neljanurgeline.* [Rl.]

Sarkasm muutub needmiseks ning sajatamiseks.

*Mis ma annan laimajale, palunõida palge'elle.
kingin keelepeksijalle? Kui ei ole muida töida,
Tüki tulda, teise tõrva, muida armaid ammeteida;
kolmanda kiveda kuumi, söögu saunasta sõmerid,
ussi huulile kerigu, keriselta säält kivikid.*
[Rl.]

Siin nimetame ka veel nüket (allusiooni), mis on kergem kui ironia. Näiteks: *Eks te ise tea, mis teil vaja teha.*

*Mis ühele suur, see teisele väike;
mis ühele kuu, see teisele päike.* [J. L.]

EUFEMISM (pehmend ehk mahend). Metonüümilises väljendises tavaliselt kujunevad ka eufemismid, milles pehmendavalt ning viisakasti nimetatakse mõnda vastumeelset, isegi jämedat ning toorest nähtust; pehmend on keeleviisakus, teatav perifraas sündsamaks väljenduseks. Näiteks *ta vae-tab* asemel öeldakse: *ta ei räägi tõtt, ta räägib ebatõtt, ta räägib vildakalt; jooksik ~ hiir* jne.

Nimetame siin eriliigi eufemisme, nõndanim. tseremoniaalseid viisakusi, tiitleid ehk aunimesid, ütteid; näiteks: *Tema Majesteet, Tema Ekstsellents, Tema Kõrgus* jne., kus terav alistumistunne puudub.

LIIALDUS. Hüperbool ja litootes. Tihti me armastame oma kõnes liialdada, suurendada või vähendada asju üle nende loomulikkude piiride. Eriliselt tuleb seda ette ironias, sarkasmis, mõnitamises jne. ning see juurdub, kasvab välja meie tundeelu kihkudest ehk meelteärevusest. Laialt tarvatakse liialdust rahvasuus ka eepilises luules, kus kangelaslaules see on tavaline võte.

Kui me liialt suurendame asju, nagu öeldakse, sääsest *teeme elevandi* (või *kirbust härja*), siis seda keelenähtust nimetatakse hüperbooliks (liialdus, ülisuurendamine). Näiteks:

*Laulan mäed ma meredeksi, merepõhja
kuivamaksi...*

*Kuhu hääli kuulunekse, süllad õue sünnitavad,
sinna metsa murdunekse, kuhjad õue kukutavad,
ise puud pinuje lähvad, ilma noorita mehita,
halud ristati ajavad, terais'ta kirve'ita.*

[Rl.]

*Süda on määratu kandam,
iga põõsas ja post on sandarm,
iga murduva oksa praks —
kasaka püssi raks....*

*Sellel hirmsal ja õudsel ajal
ei ole võimalik olla enam südamlilik ja hää.*

[H. V.]

Sellist kõnendit, kus me liiga vähendame asju — nimetatakse liitooteseks (lihtsustuseks, vähendamiseks). Näiteks:

*Ah! nõnda ongi siis see Kuresaare,
et meri nagu haisev virtsalomp...
Park nagu karp, orkester — leierkast....
Poolringi sopakraavide bulvaar
ja kuskil nagu oleks meri, oleks vaba vett.*

[H. V.]

*Katsu mehi, mis on teilla, neil on hiired ikke'essa,
poisse teie poole päälla! kassid kangi valjastessa,
Neil pole raibetel rahada, rotid roomade vahella.
kellegilla kopikaida; Täi neil tiksuh taskussassa,
neil pole panna hoost edeje, — kirp neil põuessa pugiseb,
tuhat täid neil tutussagi.*

[Rl.]

Metafoori ja metonüümia piir võib minna teineteisele nii lähedale, et raske on nende kahe troobiliigi vahel teha vahet. Ja leidubki metafoorseid metonüümiaid ning sünekdohhe. Siiski tahame teha vahet nende vahel. Sest mitmed autorid tarvitavad väga mitmekesiselt neid kahte troobiliiki: ühed kasustavad oma stiilis rohkem metafoore kui metonüümiaid, teised vastupidi. Selle järgi, kumb on stiilis valitsevas ülekaalus, kas metafoor või metonüümia, võime iseloomustada kirjaniku stiili, mis võib olla kas metafoorne või metonüümiline.

Et teose teksti analüüsimisel õieti eraldada metafoore metonüümiaist, on soovitav täheldada järgmist lihtsat ning praktilist juhust: Tavaliselt võib metafoorist kergesti arendada võrdluse, täiendades metafoori vastavate sidemetega: nagu, kui, taoline, sarnane jne. või otse asetada sõna konteksti järele tema põhitähendusse ning siis võrrelda metafoorse sõnaga. Näiteks: **Nagu hommik** vaatab aknasse. Päike **otseku** kõrvetab. Oh, sina päev **nagu pärlmutrist** ja klaasist jne. — Metonüümiaid ei saa võrrelda. Ei või ütelda näiteks nii: Suure huviga loeme **nagu Tuglast** (loeme Tuglast). Muidugi võime ütelda võrdluses: Suure huviga loeme **Henrik Visnapuud** nagu Tuglastki, kuid see on juba hoopis teine lausemõte, kui Suure huviga loeme Tuglast.

Nagu metafoor, nii metonüümiagi võib tarvitamisel kivineda ning anda alguse uusile sõnatähendusile, seega muutudes kulunuks.

Troope — metafoori, metonüümiat, sünekdohhi ning metafoorseid ja muid kõnekaunistisi nagu epiteeti, võrdlust ja teisi nimetatakse **KÕNEFIGUUREKS** ehk **KÕNEKUJUNDEIKS**. Kõnefiguurest eraldatakse lausefiguurid, millest kõneleme järgnevas päätükis.

Poeetiline lausestus. (Lausefiguurid.)

Et teha väljendist ilmekaks ning mõjuvaks, ei ole tähtis üksipäinis vastavate sõnade valik lauses, vaid sama tähtis on ka vastav lausestus, lausekonstruktsioonide valik ehk see, kuidas me koostame sõnust tervikulised ühikud — kõnendid (fraasid) ja laused. [Vaata J. Ainelo *Näiteid ja harjutisi* III. Lauseõpetus.]

Sõnade lausestamisel arvestatagu järgmisi asjaolusid:

1. Sõnade ühildumine (kongruents) ja üksteisele alistumine (põhisõna ja laiend), samuti kõrvallause alistumine päälausele ehk lausenõim (subordineerimine).
2. Sõnade järjekord lauses.
3. Lausendi (lausekonstruktsiooni) tavaline sisuline tähendus.
4. Lauserõhk, õige hääldamine (intonatsioon).
5. Lausendi psühholoogiline tähendus.

Vaatleme lähemalt neid asjaolusid.

1. Lause päälliikmed on **õeldis** (predikaat — tavalisti verb) ja **alus** (subjekt — harilikult noomen, ka verb või mõni muu sõnaliik nimisõna mõttes), mis ühilduvad teineteisega, kumbki neist põhisõnana võib omakord ühilduda laienditega ehk lause kõrvalliikmetega, mis jällegi võivad omada alistuvaid laiendeid teises astmes jne. (Põhisõna valitseb laiendit.) Sõnadevaheline kongruents väljendub muudetavate (flekteerivate) sõnaliikide (käänd- ja pöörd sõnade) ühildumises, nimelt arvus, käändes, ajas ja pöördes. Kui vaadelda neid ühildumissidemeid, siis näeme, et lause esineb nagu terve sõlmitud ahelatekimp, milles mitmekesised laiendid eriliste ahelridadena pürgivad oma põhisõnade ning lause päälliikmete poole. Üksikute sõnade asemel võivad neis ahelais laiendina olla ka terved (kõrval)laused. Iga üksik neist ahelridadest moodustab omaette enam-vähem ühildatud rühma (laiendatud lauseliigi) ning need rühmad omavahel kas rinnastuvad (koordineeruvad) või põimuvad (subordineeru-

vad) üksteisega, seejuures nihkudes esikohale oma tähtsuse või lauserõhu (intonatsiooni) poolest.

2. Ühildamisel reastatakse sõnad teatavas kindlas järjekorras: keskele ehk esikohale asetatakse öeldis, tema kõrvale (harilikult ette) alus, selle järele mahutatakse laiendid — ikka oma põhisõna kõrvale; näiteks adjektiivne täiend (attribuut) seisab oma põhisõna ees, sihitis teda valitseva verbi kõrvale, määrused oma valitseva põhisõna kõrvale või läheduses jne. [Ei ole soovitatav mahutada verbi (öeldist), eriti öeldistätelist keskõna lause lõppu ning kaugele teda valitsevast predikaadist ja subjektsõnast, see jätab barbaristliku mulje.] Selline sõnade järjekord on enam-vähem normaalne, vastab loogilisile põhioõdele, kergendab lause mõttest arusaamist ning aitab paremini tungida üksteisesse suhtuvate sõnade sisusse. Siiski peame möönma, et sõnade järjekord eesti keeles on veel enam-vähem vaba, ei ole seni kivilinenud nagu mõnes muus keeles, ja see annab suure võimaluse arendada isikulist omapärast stiili.

Tavalisest sõnajärjekorrast kõrvalekaldumine tekitab ebaharilikkusetunde ning häälendamisel nõuab erilist ebalevat rõhutamist (intonatsiooni), mis peab nagu täiendama seda ebaharilikkust sõnade järjestuses.

3. Lauseliste säädeldiste (süntaktiliste konstruktsioonide) määramisel on oma tähtsus. Nõnda sisult tavalisest jutustavaist lauseist me eraldame küsivad, hüüd-, soov-, käsklauseid ja muud RETOORILISED laused. Need lausekonstruktsioonid ühilduvad põhiverbi eriliste tähendusvarjunditega.

4. Hääldamine, teatavate sõnade või sõnarühmade enam-vähem rõhutamine lauseb omab suurt tähtsust. Tavalisest me kõnes, lugemisel häälدامة iga sõnarühma (ka üksikuid sõnu) erilise, neile omase hääletooniga rõhutades, vahel peatudes, vahel kiirendades või tasandades oma häält, vahel tarvitades madalamaid või kõrgemaid toone, lastes oma häälel tõusta või vajuda, nii kuis seda nõuab lause üksikute sõnade ning sõnarühmade sisuline ning loogiline järjestus. Mida tähtsam sõna, tähtsam sõnarühm, seda rohkem toonitame, rõhutame seda, tõstame esile ning nii saame LAUSERÕHU ehk n. n. loogilise rõhu. Kõik need hääldamismomendid kokku moodustavad INTONATSIOONI. Lausehitamisel juba asetatakse loogiliselt (või emotsionaalselt) tähtsamad sõnad sellisesse järjekorda lauses, et oleks võimalik häälدامة neid teatava tooni ehk rõhuga, et see annaks loomulikkuseilme. Muudame sõnade järjekorda, muutub ka lauserõhk, intonatsioon ning sellega ühes ka lause mõte saab uue varjundi. Nõnda lause hääldamisel õigel toonitamisel on sama tähtsus kui kirjavahemärgil kirjas. Mõnikord kirjavahe-märgistamine (interpunktsioon) ühtib intonatsiooniga, aga tihti

ta erineb, sest vahemärkide panemisel me arvestame lause loogilist ja süntaktiliste säädeldiste analüüsi, jättes kõrvale hääldamisanalüüsi [T.].

Lauserõhk mitte ainult ei moodusta täiesti teatavat mõtteseost (konteksti), vaid ta mõnikord määrab ka erilise uue tähenduse teatavale kontekstile. Kui me näiteks järgemööda hääldades lause Virgal ei puudu tööd kord toonitame esimest, kord teist jne. sõna, siis saame kolm lausemõtte varjundit: Virgal ei puudu tööd, aga laisal puudub koll; Virgal ei puudu tööd, aga tal võib puududa midagi muud jne.

Võib saavutada sama, muutes sõnalist struktuuri. Tavalises kõnes võime kergesti kasutada sellist ebagrammatilist intonatsiooni, mis annab mõtteseosele uue tähenduse. Kirjas on raskem määrata seda, millist sõna vaja toonitada, sellepärast püütakse järjestada sõnu lauses nii, et neist esile tungiksid tähtsamad, mida vaja rõhutada; kui see muidu ei ole võimalik, siis tarvitatakse selleks erilist kirja (kas sõrendatud, jämendatud jne. kirja).

EMFAAS. Erilist toonitamist nõuavad retoorilised lausedid: retooriline küsimus ja hüüdlauseid. Teatavas lauserõhutamises väljendatakse ka emotsionaalne lause sisu; nimetame siin erilist laadi kõrgendatud, toonitatud ning rõhutatud emotsionaalset hääldamist, mida nimetatakse EMFAASIKS (mõjukas paljuütlev väljendus). Emfaatiline hoogus toonitamine ning rõhutamine on omane oraatorlikes kõnedes, kust see kantakse üle ka mõnesuguseisse (oraatorlikku kõnet järeleaimavaisse) lüürilist laadi teoseisse, nagu ood (kiituselaul), hümn jne.

Kõik need ühendletud kõneomadused on tihedalt ühildunud üksteisega. Sõnade ühilduse muutmisega muutub ka sõnade järjekord, seega vaheldub ka lausendi tähendus ning hääldamistoon.

5. Lauseliikmed ei ole endast ainult teatavad kindlad grammatilised vormid (õeldis — pöördeline verbivorm, alus — nimetavaline või osastavaline noomen), vaid nad esinevad ka teatava süntaktilise tähenduse kandjana. Nii õeldis (predikaat) on verb, millega aluse kohta midagi öeldakse, alus (subjekt) on see, kes öeldisega avaldatud tegevust toimetab, alusest kõnelakse lauses. Hinnates lauset sellisest tema liikmete tähenduse vaatekohast, leiame temas psühholoogilise õeldise ja psühholoogilise aluse, mis tavalisest võivad kokku langeda grammatilise õeldise ja alusega, aga mõnikord võivad minna ka lahku. Näiteks me tahame avaldada, et sügis on juba möödunud, ja ütleme: Talv algas, seejuures rõhutades sõna algas. Siin grammatiline õeldis langeb ühte psühholoogilisega (algas), samuti ka alus (talv). Muudame sõnade järjekorra vastupidiseks — Algas talv — ja paneme loogilise rõhu sõnale talv, mis nüüd on keskne (tsentraal-) sõna lauses ning psühholoogiline õeldis. [Võrdle: See oli eile, kus adverb eile on psühholoogiline õeldis. Väljendades seda reeglipäraselt grammatilises lausendis saaksime õige kohmaka lause: See sündmus juhtus eile; see on eilne juhtumus; see juhtum on eilne. Sel puhul, kui kõnes nii kergesti ei leia vastavat painduvat grammatilist väljendusvormi, võib juhtudagi grammatiliste ja psühholoogiliste vormide lahku-minek.]

Ilma psühholoogilise õeldiseta on võimatu kujundada lauset (ei saa üldse olla lauset). Seepärast mõningail tingimusil üksainus sõna võib esineda terve lausena, näiteks: Ohtu. Tuli (tulikahi)! Välja! Sisse! Edasi! Jah! jne.

Mitte ainult aluse ja öeldise suhtes ei tule märkida nende psühholoogilist funktsiooni, vaid see küsimus kerkib üles ka muude lauseliikmete suhtes. Olgu selleks järgmine näide.

„Haige ema töötab, aga terve tütar laiskleb.“ Siin sõnad haige ja terve ei ole psühholoogilised atribuudid, vaid on määruused, mis näitavad olukorda: „Ema töötab hoolimata sellest, et ta on haige“ jne. Nende sõnade (haige, terve) psühholoogiline funktsioon ilmub siis, kui reastame sõnad enam loomulikumas (psühholoogilisse) järjekorda: „Ema töötab haigena, tütar laiskleb tervena“.

Sõnade järjestus, nende erirühmadesse mugandumine, intonatsioon, kõik see ühildub psühholoogilise lausestruktuuriga. Mitmesuguste lausendite analüüsimisel tuleb alati arvestada lauses olevat psühholoogiliste sidestuste momenti.

Väljendise võib teha ilmekaks, kasustades ebatavalist sõnade ühendlemisvormi lausestamisel.

Vaatleme tavalisest reeglipärasest lauseehitusest tähtsmaid kõrvalekaldumusi — ebatavalisi ja ebaloogilisi lauseid.

1) Ebatavalised ja ebaloogilised ühildused.

ANAKOLUUT (kõrvalekaldumine reeglipärasest lauseehitusest). Kui sõnade ning tervete lauseosade vaheline ühildus kaldub kõrvale tavalisest reeglipärasest lauseehitusest, saame anakoluudi. Selle all tuleb mõista lauset, mille ehituses n. ö. ei ole ühtlaselt läbi viidud täieline ühildus. Eriti palju anakoluute leidub meie harilikus kõnekeeles, kus me kesk kõnendit unustame, kuidas algasime lause, ning lõpetame selle uue konstruktsiooniga, mis ei ühildu lause algusega. Näiteks:

Nii siis ma astund ju — ei! olen sündinud estraadile: ma siin, te sääl. [B.]

Luuletaja mõttekäik on: Nii siis ma astund ju estraadile. Sellele loomulikule mõttekäigule kargab vahele: ei! olen sündinud, mis vägivaldselt ühildatakse eeloleva lausesõnaga estraadile (peaks olema aga estraadil, nii tuleb mõistagi, sest olen sündinud estraadile ~ „estraadi jaoks“ ei ole mõeldav ega anna seda efekti, mis estraadil). Sellest anakoluudist hoolimata on vahehaarang siin mitte ainult sobiv, vaid mõjuv, tunduv. Kui ta on ka kavatsuslik, siis veel seda huvitavam.

Ja tema nuttis ning ütles: vuata isa, mõek käib välja Juugupist ning needsinatsed teised sõnad. [A. H. T.]

*Nahkureil neid (inimnahku) parkida ja pehmitada lasi:
Inimnahast teha — iga nahast tehtav asi¹⁾...*

*Päev ju vaarub õhtu varjus —
„Kust sa pärit, kaunis karjus,²⁾
Kõnele, kust siia said?“* [M. U.]

NB. 1) Peab olema: igasuguseid nahast tehtavaid asju. Kõrvalekaldumine siin on tingitud rütmist ning riimist.

2) Vahele on jäänud lausend: Noormees küsis temalt!

Anakoluuti tarvitatakse mitmekesiseks otstarbeks; temaga iseloomustatakse teatavat ootamatust, kõnekatkestust ja laialevalguvust; luuletajail on ta hääks abinõuks rütmi ja riimi leidmisel või tühja koha täitmisel. Anakoluudi olu ei seisa mitte reeglivastases grammatilises ühilduses, vaid lause sisus ning mõttes. Sõnad ei ühildu mitte kontekstiga, vaid nende oletatavate grammatiliste vormidega, millega oleks pidanud väljenduma anakoluudis toodud mõte. Näiteks:

.... *All taeva tumeda võlla
pääl hääde ja halbade surma verise tõlla
näen sõitvat — sa kihvatad, naerates kurvana,
jättes,
kui väriseks valu pääs, silmades, rippuvais kätes.*
[J. K.]

SÜLLEPS. Kogu- ehk kollektiivnimisõnalised, ka kogu- arvulised vormid, kuigi seisavad ainsuses, võivad tekitada endast mitmuse kujutelmad ning siis ühilduda vastava verbiga mitmuses. Seda iseloomulist ühildust mõtte järgi nimetatakse *süllepsiks*. Näiteks:

1. *Palju kokki keedavad pudru põhja.* 2. *Hulk inimesi tulid teda vaatama.* 3. *Terve kari kajakaid lendasid laiale.* 4. *Vähe inimesi võivad teha nii.*

Rahvas kuulsid, nemad värikesid, ahastus võttis Vilistirahva kinni.

.... *kõik Kanaani rahvas sulasid ära.*

(2. Moos. 15, 14—15.)

Ja kui naine Küübiga lähevad metsa, ronib Joonas oma onni katusele ning laulab sääl.

— *Homme, vastasid sa tahtmatult ning ma nägin, kuidas su otsaesisele tekkisid sada sügavat kortsu.* [A. G.]

Teises lauses võib ka öelda: *Hulk inimesi tuli...*, kolmandas lauses: *Terve kari kajakaid lendas...* jne., esimene ja neljas lause aga tunduvad olevat loomulikuna. Ei või aga öelda: *Salk sõdureid sammusid*, vaid *sammus mööda*. Võrdle veel näiteid, mis iseloomustavad piibli keelt: „palju rahvast käis tema järele“, „Ja palju rahvast kogus tema juurde, nõnda et tema pidi laevale minema ja maha istuma, ja kõik rahvas seisis järve ääres“.

(Matt. 13, 2).

ELLIPS (väljajätt). Kiires kõnes surutakse laused kokku, sügavate tundepuhangute mõjul jne. tekivad katkendilised lausendid, millel puuduvad mõningad lauseliikmed (enamasti öeldis, alus jne.), mis tulevad psühholoogiliselt täiendada kontekstist. Selliseid poolikuid katkendilisi lauseid nimetatakse *ELLIPTILISIKS* (väljajättelisiks). Näiteks:

Sõrme'i näe pista suhu.

„*Hei! Te kuhu?*“

— „*Oleme omi mehi!*“

„*Käige kun kurat!*“

— „*Oleme sotsid!*“

„*Tsura,*

Seda vast otsid?“

Matsab habemik vastu kinnersooni. jne. [H. V.]

Kui täidaksime tühjad kohad, siis ehk saaksime järgmise kõne: On nii pime, et ei näe sõrme pista suhu. „Hei!“ Kes teie olete? Kuhu te lähete?“ jne. Kuid sel kõnel pole enam seda jõurikkust, mis elliptilisel.

Harilikult jäetakse välja predikaat-verb, nagu seda armastatakse teha lüürikas. Näiteks:

Park. Mere lõhn. Pea tuttav seelik teel helendab. jne.

Või

Odavad sõidud Reini jõe! Pääsetähed vabad auväljale!

Kasulik küttimine! Maksuta laskemoon! Esiotsa miljon meest! — [G. S.]

Elliptilised laused teevad kõne tihedaks ning jõurikkaks. Igapäevaseski kõnes näeme seda tihti lühikesis tervitusis ja jumalagajätul, näiteks: *Tervist! Huvasti! Hääd päeva! Jumalaga! Jõudu! Jumal-appi! Kõige paremat! Alati valmis!* jne.

Fess — ime, Fess — kohutav ja omal kombel kaunis, Fess — peaaegu sõnul kirjeldamatu, — milliste joontega teha nähtavaks tema monumentaalsust, milliste värvidega anda edasi ta jubedust? [Fr. T.]

Võrdle:

Eile nägin ma Eestimaad!

Põõsastikud ja võsad kõik,

Suikumine ja näotuse paik,

Vaimuilm nii hämaras, vaik, —

Eile nägin ma Eestimaad!

[J. L.]

Siiski uuemal ajal, väljudes psühholoogilisest vaatekohast, ei taheta enam leppida sellega, et ellipsisist alati tuleb otsida väljajäetud lauseliikmeid. Näiteks hüüdlause „*Relvad kätte ja edasi!*“ on käsuandjal silmas ainult eesmärk, kuhu püüda, ega tule meeldegi hakata seda lauset veel mõttes täiendama puuduvate sõnadega nagu võtkem ruttu, haarakem (relvad) ja jooskem, tormakem (edasi), mis tähendaksid nagu teed eesmärgile.

Ainult süntaktilisel lauseliigendamisel (analüüsimisel) tuleb formaalselt täiendada selliste lausete lünki puuduvate liikmetega. Sedagi ei ole alati tarvis, kui lause sisu on läbipaistev.

APOSIOPEES (katkestus) on ellipsi sugulane, temataoline lausekatkestus. Ta läheb ellipsisist lahku formaalselt, keeleajalooliselt — oma tekkimise poolest. Aposiopees on sama elliptiline lausend nagu ellipski, temas esineb absoluutne süntaktiline ebatäielikkus, kuna see ellipsis manuleb nii-

sugusena ainult relatiivselt, võrreldes täielikkude rindlausetega. Tavaline ellips on otsesest vanast väljendusviisist tulenev stiiljäänus, kuna aposiopees põhjeneb aluse ja öeldise ühilduse eeldusel. Ta tekib loomulikult sel puhul, kui ähvarduse, viisakuse või poliitilise ettevaatuse pärast katkestatakse lause, selle asemel et viia selle ehitus lõpule: otse nagu vaigitakse tähtsam ehk pääasi, öeldakse ainult kõrvaline, katkestatakse lause otse siis, kui just pääasi pidi tulema. Tabavam asposiopeesi näiteks peetakse Poseidoni kuulsaid sõnu „Quos ego!“ ehk „Oodake, — ma tahan teile!“ (Virgilius'e Aeneis I, 139). Ons siin see ähvardatav karistus pääasi? Koguni mitte! Pääasi on ikka see, mis on öeldud. Poseidon tahab enne veidi häbistada, tõelda rahurikkujaid, siis alles tuleb kõik see, mis neile paras. Toome veel näiteid:

*Elu, elu, loodus — muutlik on ta tee.
Ta lained muutuvad ja kisuvad su kaasa.*

Ei oska tagasi...

Ei oska...

. [J. L.]

*Tähe-diamandid, hõbeäärne kuu,
Sinimustjas taevas ilus... ääretu.* [J. L.]

*Kes teist, kes teist, poisid, julgeks vast?
Tema teed ja tembud sulgeks vast?*

*Läkim, läkim! Küljeli on mets:
Sääl vist parajasti tantsib kurja sõts.*

*Kes teist, kes teist, poisid... ainult terariist
Ebajala vabastab ta süüst...*

Kes teist, poisid, tõmbaks põuenoa?

Kes teist, kes teist viskaks oma noa?
[M. U.]

Ah! ma ei taha!

Ei taha!!

Tahaaa!!! [H. V.]

Harilikus kõneski tarvitatakse aposiopeesi õige tihti ning ta võib sisaldada kergema- või raskemakujulise ähvarduse või hirmutuse, näiteks: Kui sa ei kuule, siis ma su..! Ma sulle! Küll näed! Oota, oota vähel!

PLEONASM (sõnadeohtrus). Ellipsisile vastupidine nähtus on samatähenduslike sõnade liiga ohter tarvitamine ühes ning samas lausendis. Pleonasm ei kaldu küll reeglipärasest lauseehitusest kõrvale; liigsed sõnad ei täienda lause tähendust, vaid süvendavad seda. Näiteks: *Oma enda silmaga nägin seda.* Pleonasm — *oma enda silmaga* toonitab, tõstab esile sõna *nägin*.

Näiteid:

*Kollast, kollast, roosat, rusket; verevat, taas
Roheluse raskest pärjast hoovab südameni, suuni.*

Silmad saadan puude poole, tüvest latvadesse
[üles,

Mis on taevast täis ja päikest, tuuli hõllutavat süles.
[M. U.]

*Midagi helendab, helgib ja tuikab
Kaugete kinkude takka;
Kaugete metsade takka
midagi kutsub ja hüüab ja huikab.
Taevas sätenab, särab ja selgub
Õilmetes aasade kohal;
Õitseval lõhnaval luhal
tundmatut puhmastes huljub ja pelgub.*

[V. R.]

TAUTOLOOGIA (paljusõnasus, sama mõiste kordamine teise, üleliigse sõnaga) on pleonasm ja epiteedi sugulane, kuid oma olemuselt lahkuminev. Nimelt siin üleliigse sõnaga korratakse seda mõistet, mis juba sisaldub põhisõnas endas ning on iseendast selge, mõistetav. Näiteks: *magus mesi; viis ning komme; alasti ning paljas; veel edasi; lähipaistev klaas; valge kimmel* (kimmel on ju valge, klaas lähipaistev); *valge lumi; magus suhkur* jne. Sellepärast tautoloogia on proosas tarbetu ning loetakse veaks, aga mitte alati. Näiteks *mägi* on ju ikka kuidagiviisi *kõrge*; aga kõik me teame, et on mitmesuguse kõrgusega mägesid ja, kui me ütleme: *kõrge mägi*, siis ei tundu see tautoloogiana, samuti kui ei tundu *madal mägi* oksümooronina. Sel puhul on tautoloogia lubatud mõiste süvendamiseks nagu epiteetki teatava omaduse esiletõstmiseks. Näiteks:

Ei iial olnud ma kaaluja ja kaine. [M. U.]

*Mus aeva süüdatud kõik tuled, kui oleks püha, kui oleks pidu,
Kuid pigemini: see tulikahju! see leekiv häving;
[see tore kidu!]* [M. U.]

PARENTEES (vahelepõime). Esimeseks tähtsamaks stiilnõudeks on, et lause oma ehituse ning üksikute osade ühilduse poolest oleks ühtlane, järjekindel. Seda ühtlust rikub parentees. Nii nimetatakse seda nähtust, kus ühtlase lausesse põimitakse vahele mõni täiesti võhivõõras lause, märkus, kas või ühesõnaline, millel midagi ühist ei ole päälausega. Kirja või trükki võib põimida vahele ka mõne märgi nagu sulgmärgid, mõttekriips jne. Näiteks:

Ja lehma ning mullikaid on sedavõrt palju, — tüdrukude kõõrdsilmad venisid suuriks, suuriks — et keegi neid lojuseid ei jõua lugedagi, hoopis mitte. [A. G.]

Parentees on vanemale ajale omasest lauseehitusest pärandatud jäänuised. Ta otse murrab lause nagu katki, ajab ta lõhki; temast saamegi lõhestise, okslikkuse ja paigatud oleku mulje. Siiski õigustatakse vahelepõimet järgmisil juhtumel.

1) Kus kõnelejal (autoril) endal tekib teatav raskus, ebamugavus asja kirjeldamisel ning sellepärast on tarvidus autoriteedi järele, nagu: see on juba otsustatud nii; juhataja soovib nii, kästakse nii, piiskopp ütles nii jne.

2) Kus eriti osavasti pööratakse ümber vastase relvad tema enda vastu, nagu seda tihti tarvitatakse poleemikas. Näiteks: minu vastane väitis, et...; enda vahel öeldud; see on julgesti öeldud; ma mõtlesin jne.

3) Mitmesugused hääkskiitvad või laitvad, seletavad, täiendavad ja teaduslikud märkused tekstis, dialoogides, tsitaatides jne.

Parentees eraldatakse päälausest komade, mõtekriipsude või sulgmärkidega. — Näiteid:

Ta (kirikhärra von Rosen) armastas seda, et talupojad juba kaugelt kirikumõisa aisakellade kõlinat kuuldes — talupoegade oli kuljuste tarvitamine keelatud — oma vankrid üle pää-kaela kraavi ajasid, nii et koorem sinna-tänna laiale lendas.

Ta pilk otsis ema — sel oli rätt silmadel, — isa — selle silmad olid maas, — peigmeest... viimaks sai ta selle pilgust kinni, — aga ainult üürikeseks, siis põikas ka see tema eest kõrvale. [A. K.]

Ja mina ütlesin siis Maurusele — meie oleme ju umbes ühe ealised — ütlesin: meil on liig vähe õigeid kirjamehi Kirjameeste Seltsis, sellepärast minnaksegi nii hirmus riidu. [A. H. T.]

Aga see traadistik hundab ju nii kui taaklus — tõi si — kui tuhinguis haarduva auriku raad.

[G. S.]

Vaikus, süütus nagu olematuist ajast, mingi Helevus kui säälpool surma, sündi, pattu ümberringi, Et mus ärkab lapse mõte (ammuelan kõigest valla): Astuks mõni loom mu ette, omast paost mu juurde alla — Mõni panter, kirju nagu looklev oks säält [sügispuult — Ma ei kardaks, naerataksin, karjatust ei tuleks suust; jne. [M. U.]

(Gustav Suits) Avaldas esimese luuletiskogu „Elu tule“ 1905 (2. tr. 1913; 3. tr. 1921). [A.]

Süntaktilised barbarismid. Ebaloogiliste ühilduste hulka tuleks arvata ka sellised lauselised barbarismid, kus mõne võõrkeele (vene või saksa jne.) eeskujul eesti keelde on üle kantud väärehituslikud lausedid, millest saame kahemõttelise mulje. Kuigi kooligrammatika ei luba selliseid II ehk -da infinitiivi seesütleva (gerundiivumi) abil lühendatud kõrvallauseid kahe erisuguse aluse puhul pää- ja kõrvallauses, nagu **Astudes tuppa seisid laud akna all** (Kui astusin tuppa, siis seisid laud akna all) või **Väljudes sadas lund** (Kui väljusin, sadas lund), siiski mõned kirjanikud kasustavad selliseid vorme, kas teadlikult või kogemata. Näiteks:

Aiast lahkuden
noored kuused
puudutavad mind lumiste käppadega. [H. V.]

Tuleb mainida ka lauselisi (süntaktilisi) dialektisme, arhaisme, pro-
saisme jne., mis kavatsuslikult tarvitatult annavad häid võimalusi eristiili-
gruppide arendamiseks.

2) Ebaharilik sõnade järjestus.

INVERSIOON (ümberpööratud sõnadejärjestus). Kõrvale-
kaldumist harilikust sõnadejärjestusest nimetatakse inver-
siooniks. Tähele pane siin järgmisi tähtsamaid juhtumeid:

1) Põhisõna pannakse omadussõnalise täiendi (attribuudi)
ette, näiteks: *Peeter peeni, mees madala, kalevine poisikene.* [Rl.] ... *mõõt uus on määratud ajale.* [H. V.]

*Päev väljas tõstab taeva all
ju oma laste üle kuldset kilpi.*

Pilv üle katusviilu sinkjashalli tinti laigutab.

Märtshommik värskel. Linnavaht juhm vaatab, haigutab.

*Pilk viimne laternail koldkeeli nilpi,
mees vaevanaoline kustutades tõttab sammul ruttaval.*
[G. S.]

2) Põhisõna pannakse omastavalise-nimisõnalise täiendi
(genitiivattribuudi) ette, näiteks: *uks selle maja, jalg
selle laua* jne.

*Koit väljas tõstab taeva all
ju oma laste üle kuldset kilpi,
eesriiet akna palistab päev... jne.* [G. S.]

Vihasel oli viisi venda,

Kurjal venda kümnekonda. [Rl.]

3) Sihitis asetatakse kaugemale teda valitseva verbi ette,
näiteks: *Pilli mina tegin pihlakase* jne.

*Ja naine rühib ja pühib ja küürib,
Käed saastast sööd, ehk
Toas väikeses nurgad kõik välja üürib,
Et igas sopsis on iselegg.* [M. U.]

4) Sõna asetatakse ühildatud põhisõna ja laiendi vahele
ning lahutatakse nende ühildus. See annab uued loogilised ning
lauserõhulised kombinatsioonid. Näiteks:

*Nende (sirelite) me all üksteist nüüd taotame otsides huuli,
muud ei puutuda või, mullased aedniku käed,
meelte me allikad varjatud vallale virgudes hilju,
midagi mälestes, läigates kui väriseks.* [G. S.]

5) Üldse sõnade ning lauseliikmete igasugused ümberasetused, ebaharilik järjestus, muu seas ka kiasm (vaata Kiasm, lk. 82).

*Vait, pide kui avatud ukse,
toas teises oleks rabisend!*

Kõrva ta sosinal.

*Ah, vere su ara see tukse,
su süda oma vabisend!*

teinegi sosinal.

*Erksulavaid neid ärgu kibrutagu iial jooni
käik aastate kui tigu ilma hüveta!*

*Käe kahe rüppe närbind lapselikka sinisooni,
töö, askelduses orjastavas ära rüveta!*

*Oh oleks kujur nüüd, oh oleks sõnad värv:
näkknoorus kires kosutav siin saanud lihaks,
väätsihvakaid ta käsivarsi põlistada ihaks,
neid jahevalevaks kui uhtund järv!*

*Kuldsõrmusel ei tarvis sõrmi neid ta ehti:
õisroosa, pikergune häitseb küüs,
need sõrmed loodud luule pöörama kui kirjalehti,
passaaži murdlikku kui mängima loorvalges rüüs!*

[G. S.]

[ÜLESANNE. Eelolevais näiteis asetage sõnad võimalikult harilikku järjekorda ning siis võrrelge, millised uued loogilise rõhu (intonatsiooni) ja mõttevarjundid tekivad sellest sõnadejärjekorra muutmisest.]

Märkusi. Piibli tõlkimisel eesti keelde (17.—18. sajandil) on suurt mõju avaldanud saksakeelne (muidugi ka ladinakeelne) piibel, mis on olnud eeskujuks ning juhtnööriks tõlkijaile. Piibli keele mõjul on arenenud ka meie kirjakeel, mille kujundasid saksa pastorid (Stahl, Hornung, Thor-Helle j. t.) ning pärastpoole saksa kultuuri mõju all olevad köstrid (Jannseniga keskel) ja kirjamehed. Selle mõjul meie keele stiil kohati on kujunenud veidi saksa-päraseks ~ germanistlikuks ja selle mõju on püsinud peaaegu viimase ajani. Kõigepäält see mõju avaldub sõnadejärjestuses saksa eeskujul. Kuni tüütuseneni on kultiveeritud ning sisse juurdunud näiteks see, et asetatakse predikaatiivsed vormid lause lõppu verbi pöördevormide ja kesksõna kujul. See kirikukeele mõju kestab nüüdki veel edasi pastorite jutlusis, parandamata piibli stiilis, osalt vananenud keelega kooli-õpiraaamatus, paljude meie kõnemeeste suus ja n. n. haritud inimeste keskel. Toome järgmisi näiteid võrdluseks.

„Ja ma nägin ühe vägeva ingli, kes suure häälega kuulutas: „Kes on väärt seda raamatut la h t i t e g e m a, ja tema pitserid la h t i v õ t m a.“
(Joh. ilmut. 5, 2. Piibel — Tallinnas 1924.)

„Korviküla häbiks pean ma tunnista ma, et poisid enamasti kõik sooja peaga ja laudes ära läksid. Ka õppisid nemad täna Mardist ja Pärdist midagi n ä g e m a ja t e g e m a, mis enne Korvil tundmata asi oli.“

[J.]

„Miks siis just isa ise oma laste kanguse pe a b m u r d m a, e k s s e d a v õ i m õ n i t e i n e g i t e h a. Ega Andrese enesegi kangus ometi murtud o l n d, k u i t a V a r g a m ä e l e t u l i, a g a k ü l l t a s i i n p e h m e k s t e h a k s e.“

[A. H. T.]

„Oh, et te parem mind kiskjate loomade kätte oleksite jätnud! Siis oleks varakult kõigel valul ja piinal ots olnud. Hing oleks ema juurde ja jumala sülle tagasi saanud. Leiba olete ihule andnud, hinge olete nälgida lasknud. Toitnud ja katnud olete, armastanud ei olete te mind“ jne. [K.]

„Kui Ulrich von Kremer seepeale jälle maja teise tiiba oli jõudnud, liitis ta pilgu tükiks ajaks ühe suure tindipleki külge kirjutuslaua luitunud kalevil, kuna ta sõrmenukkidega meeleskohte hõõrus. Ulrich von Kremer andis äratundele maad, et rumalusi on, mida kahepäevane vihm ei suuda ära uhtuda, kui inimene „plebsilistest kalduvustest“ mitte vaba ei ole. Ja seega tõusis ta silm tindiplekilt üles ja heitis väiklase mustunud õliportree peale, mis seal veidi halekas valguses teise seesuguse kõrval seina peal rippus. See sõna oli nimelt kord emaliku murega tolle auväärta naise patriitsilik-kõrgi ülemhuule alt kuõkunud.“ [V.]

„Nagu oleks keegi kõrgele mäetipule jõudnud ja sealt, kuhu seni ainult linnud maha laskunud, uhkesti alla vaadates kogu maailma võidukalt enese järele hüüdnud.“ [M.]

„Kui talv mitte väga äge ei olnud, kui lõunatuul, mis Ema põue, see on jõesuu poolt tuleb, ärkab surmaunes suikva hiiglase rind üle õõelule ja murrab äkitselt oma ahelad ja ta vihane mõirgamine kuulutab kalameeste külade rannas, et ta oma vangikütkeid lõhub.“ [J. L.]

Jätkugu neist näiteist, mida võiks tuua lõpmatuseni. Paremate stiilimeistrite (Fr. Tuglas, Aug. Gailit, Joh. Semper ja nooremaid) sõnadejärjestus on hoopis omapärasem, loogilisem; omapärasema sõnajärjestuse poole on teel ka Oskar Luts, Richard Roht ja isegi Mait Metsanurk ja Eduard Vilde on muutnud sõnajärjekorra loogilisemaks, eestipärasemaks oma teoste viimaseis trükes. Huviga ootame Piibli parandust.

3) Kõrvalekaldumine tavalisest lausendi tähendusest.

RETOORILINE KÜSIMUS. Poetilises kõnes ei tarvita lausendeid alati nende harilikus kindlaskujunenud sisulises tähenduses. Nii õige tihti tarvitatakse retoorilist küsimust selleks, et jutustada, väita ning kinnitada, kuna küsiva lause kuju on vaid selleks, et häälendamisel teatava tooniga süvendada emotsionaalset tajumist. Näiteks:

*Mis valgus sääl Porkuni tiigi pääl
Käib heitlevalt üles ja alla,
Veeroosest suvel ja talvel jäääl
Kui põlev süda lööb valla?* [M. U.]

Selles retoorilises küsimuses peitub fiktiivne dialoog, mis jutustab sündmustikku.

*Miks tammepuu, tammepuu, vaatad sa
Nii kahetsedes mu peal’?
Miks kohised targalt okstega
Kui oleks sul kõne ja häääl?
Kas tuletad meelde sina ka
Neid päevi, kus seisid siin kaks?* [L. K.]

Küsimuse retoorilisust toonitatakse siin sellega, et pöörduatakse objekti (tammepuu) poole, keda üldse küsitella on võimatu.

T a h a d?

Vahest igatsed sa
saada äkki võrratumalt rikkaks?
Tahad, püüan kinni selle laigu päikest keset metsa?
Tahad, muutun (riimi pärast) nõgikikkaks;
lendan risti-rästi õhud läbi,
nokas sulle tuues taevatähtest kee?
Tahad kuuse otsast seda punakäbi?
Tahad, püüan kinni libelüüli üle vee?
Liblikat vast tahad lilla-, sini-, roosavärvilist?
Tahad, toon kuuketta sulle sõleks?
Tahad, mängin klaveril Capriccioso (Liszt)?
Tahad vahest, et kõik maailm põleks?
Ettevaatust! Silmis juba põleb vist — — — [J. S.]

Ah, mu armas, tahad, ma lasen sulle teha pärlidest kee, et võiksid kõndida kuuvalgel, end imestelles? Tahad, ma ehitan sulle lossi ning kingin viissada valitumat orja, kes valvaksid su ilu ja kaitseksid su rahu? Ise külastaksin sind kord aastas neisamamus sulase riideis. Ehk pean ehitama sulle raudteed, et võiksid soovi järele lennata igale poole, kuhu ihaldab süda?

[A. G.]

APOSTROOF (üte). Iga ilukõneleja (oraator), teadusemees, politikategelane või rahvamees oma kõne alguses pöördub kuulajate poole teatava viisaka lausendiga, milles ta avaldab lugupidamist, austamist teda kuulvaile, otsides nendega elavat kontakti ning lootes neilt häätahtlikkust ning hääksvõtmist, näiteks: *Aulised kuulajad! Lugupeetavad siinolejad! Minu daamid ja härrad! Armas kogodus!* jne. Selliseid algustervitusning viisakuslauseid nimetatakse lihtsaks ü t t e k s (Anrede).

Selle sugulane on a p o s t r o o f, poetiline üte, kus kuulajate või lugejate osavõtu elustamiseks autor pöördub kaugelolevate esemete — jumalate, kangelaste, surnute, esivanemate, elutute asjade nagu lippude, relvade, lahinguväljade, kodu, isamaa, isegi kujuteldava fiktiivse isiku jne. poole, nagu oleksid nad elavad ning kuulaksid päält; seega tahetakse kutsuda esile teatavaid tundeid kuulajais, elustada käsiteldavaid kaugeid esemeid ja manada neist elavaid pilte silmade ette. See klassiline kõnevorm on ilus, jõurikas, mõjuv ning eluline vahend kuulajate südamete võitmiseks. Näiteid:

Mu isamaa, mu õnn ja rõõm! jne. — *Eestima, mu isamaa, kuis mull' armas oled sa!* jne. — *Oh sa surma musta kuubi, taudi tahmane kasukas, võtid mult murepidaja... lauvalt laste talitaja jne.*

- 1) *Mu armas kodu, väikene, Sääl eemal, mäe pääl!*

*Su üle särab päikene,
puud haljendavad sääl.*

2) *Oh kanarbik, oh lilleke,
nii kõle, kõle sügise! [J. L.]*

*Jah, lenda, mu kuldhunt, lenda nii,
et hoian hinge peos,
Kus muud ei ole kui üks suur rõõm
ja teised ümber eos. [M. U.]*

*Ma kannan leina sinu pärast,
Mu sõlmitatud isamaa,
Kui sõjaulunast ja -kärast
Sind hirmul kuulen õhkama!
Kui punased sul paistvad haavad,
Kui käed sõlmis ringutavad —
Eestimaal! Eestimaal!
Kas su lapsed ei kuulata? [L. K.]*

*Maa, laiuta end, vesi, ava süli,
tuul, vaiki, tuli, jäta sööst,
ma tahan, et nüüd algab teine küli. [H. V.]*

Laena mulle kannelt, Vanemuine! [Fr. R. K.]

[Ülesanne. Vaata veel Kalevipoja „Soovituseks“; Kalevi-
poeg — „Sissejuhatuses“ 43—46; 288—293; Iliase algus; Johannes
Barbarus: Multiplitseerit poeet.]

Selline jõuline üte (apostroof) teatavate võrdluste abil võib
otse muutuda VISIOONIKS (nägemuseks), kui autor (kõne-
leja) usub enda ees nägevat neid apostrofeeritud esemeid, isi-
kuid: mida kõneleja näeb oma vaimusilmaga, seda peavad nägema
ka kuulajad: apostrofeeritud esemed saavad nähtava kuju, elus-
tuvad ettekujutuses. Näiteks:

*Sõda pikas vereriides
Sõidab tuliratta vankris
Sinu pinnal, Eestimaal. [L. K.]*

*Kus ma siis olen? Ema! Ema, ma olen ju jälle sinu
juures!..... Ema! Ema! Ema!!... [K.]*

MÄRKUS. Apostroofiks nimetatakse ka lühendusmärki ehk ülakoma ('),
näiteks: Külg küljel' nõjaten kui öde-vend jne. [M. U.]

RETOORILINE HÜÜDLAUSE on apostroofi sugulane nii
sisult kui ehituselt. Sellises lauses autor tugeva emotsionaalse
ajega (impulsiga) jutustab mõnest välis- või seesilma peegeldu-
vast (reflektiivsest) muljest tema tundemeelile, andes oma väl-

jendisele hüüdlause kuju, et seega teritada ka kuulaja emotsionaalset tähelepanu. Näiteks:

Eest ära!

*„Eest ära, eluvanker veereb!
Eest ära — muidu alla jääd!
Või tule kaasa! tõmba! lükka! —
Või juhi, kui sul võimsad käed!
Eest ära!“ hüüab elu.*

*Eest ära! Elutee pääl seista
Ei tohi ega puhata;
See takistab, ja rutt on taga,
Sest aeg ei iial seisata...
Eest ära!* [A. H.]

*Võithõisat ole sa
Elu valude kattuden ekstaaside voogest,
Elu-januga käivaga üle kõikidest joogest,
Elu-näljaga, mis iial ei kustu miskisugu roogest,
Ole võithõisat, Elu!
Ole kisendet, Ilm!* [J. S.]

Hüüdlauseste hulka kuuluvad veel kõik ohkavad, paluvad, soov-, käsk-, komandu-, imestustavaldavad, reklaamsisulised jne. laused, samuti igasugused hüüdsõnad, mida arvatakse omaette terveks lauseks (näiteks: Hurraa! Võiit! Marss edasi! Värsket piima! Palun, tänan, olge hääd! jne.). Veel loetakse hüüdlauseiks igasugused tiitlid, raamatute päälkirjad, ajalehtede nimed ja niisugused, kus ilmub mingi reklaamhüüe, näiteks: „Tõde ja õigus“, Teie Ekstsellents! Tänane „Postimees“! jne.

SENTENTS. Retooriliste lausete hulka kuulub ka sentents (tarkussõna), millel on vanasõnaline, mõtteteraline kuju, kus mõne üldtähtsuseliku väite ehk mõtte valanduses (formulatsioonis) kinnitatakse ehk väidetakse hoopis kõrvalise tähtsusega mõte, mis käib teatava erijuhtumi kohta, on vajaline ainult teatud kohas ning antud ühenduses. Näiteks:

*Puude okstelt sajab nagu siidi,
Pudeneb kui kulda lendavat...
Paljad raod nagu kuivand käed
Üles taeva poole sirutud.* [K. E. S.]

*Ei õigust, tõde hävitada keegi jaksa,
Ehk olgu, et inimene ise langeb.* [K. E. S.]

*Saatuses troostitum sündida laulikuks Eestis.
Laulame tundes, et varakult kaome,
siia neetud soo sisse vaome.* [G. S.]

*Kinni lõõdud eluukseed,
Sõitvad, sõitvad surma suksed.* [G. S.]

*Nii elu saab kuidagi läbi vurat:
Oled muld siis ja sau.* [M. U.]

Seda teada sul vaja,
 Kus on kõikja tuum ja rõhk.
 Seintest moodustet on maja,
 Kuid ta olemus on — õhk,
 Seinte vahel olev tühjus.

Näed sa, põhimõte kus:
 Aineline asja kasu,
 Ainetu ta olemus. [V. A.]

Siia kuuluvad ka mõnesugused vapel ning embleemel leiduvad juht-
 lausendid (Kartmatu ning truul Alati valmis!), motod
 (juhtsalmid), deviisid (tunnuslaused), mõttesalmid, mõttekil-
 lud, mõteterad, tarkuslaused, õpetussõnad, märgu-
 sõnad jne. nagu: Ole valmis! Vaba ning truul Tänasida
 toimetusi ära viska homse varnal

Kui korra südamed valla,
 siis astuvad inglid alla. [J. L.]

4) Eriline hääldamine.

Kõik need tavalisest lauseehitusest kõrvalekalduvad lausefiguurid hääldatakse neile vastava tooniga. Esiteks hääletooni kasustamine on emotsionaalse värvingu väljendusabinõuks (retooriline küsimus, hüüdlause), teiseks teatava hääldamisega märgime ka teose vastavad erinevused üldises keele korrastuses.

Seepärast taidelise stiili analüüsimisel on tingimata tarvis vaadelda keele sõnalisi (leksikaalseid) ning lauselisi (süntaktilisi) paralleelismid, mis harilikult vastavad ka hääldamisparalleelidele.

Mõned kirjanikud eriti arvestavad hääldamismomente oma loomingulises tegevuses ja teatavasti tihti enne loevad ehk hääldavad oma teoste osi, enne kui kirjutavad need üles, et ei eksiks vastava õige hääldamisvormi valikus. [Võrrelge ses suhtes Friedebert Tuglase teoseid teiste omadega.]

5) Vaatleme veel mõningaid LAUSEFIGUURE.

KORDUMISED. Õige tihti esineb üksikute sõnade ja sõnaosade (tüve), lause ning lausosade kordumist. Tähtsamad on neist: anafoor, epifoor, epitseuksis j. t.

ANAFOOR (sõnakordumine lause alguses). Kui taoliselt (analoogiliselt) laiendatud lauseliikmed või ka sarnaselt terved iseseisvad laused on ühendletud nii, et nad algavad ühe ning sama sõnaga, siis saame anafoori. Näiteks:

<i>Millal, hella eidekene,</i>	<i>kelle maksalla magasin,</i>
<i>millal maksan memme vaeva!</i>	<i>kelle kopsulla kosusin,</i>
<i>Kelle rüpeassa rübelin,</i>	<i>alla rinna ringutelin,</i>
<i>Sõin hella südamesooni?</i>	
[Rl.]	

<i>Veel siin õitsvad minno aedas</i>	<i>Temma paiolinnokesta;</i>
<i>Temma vaeva lillekesed;</i>	<i>Veel ma vallah silmastagi</i>
<i>Veel ma kulen laulavada</i>	<i>Leinakaste temma pärast.</i>
[K. J. P.]	

<i>Minu mure,</i>	<i>ei ta väsi,</i>
<i>ei ta sure,</i>	<i>ei ta oota,</i>
<i>ei ta uinu magama,</i>	<i>ei ta rahu ihalda.</i>
[J. L.]	

<i>M a a uksed</i>	<i>M u l d! M a a!</i>
<i>O n nõnda pärani,</i>	<i>S u l' üsna ligidalle astun:</i>
<i>O n kaotand iga pideme,</i>	<i>S u sülle viskan südame,</i>
<i>O n lahti taeva särani.</i>	<i>S u uuestsündimisse kastun,</i>
	<i>Suus mõrsjajaa. [M. U.]</i>

H ä v i t a d a vaenlast kõige tema varanduse, naiste ja lastega! H ä v i t a d a igal kombel — t a p p a igasuguse sõjariis- taga, külmaga, kuumaga, t a p p a avalikus võitluses ja salaja selja tagant juurde hiilides! [M.]

EPIFOOR (sõnakordumine lause lõpul). Epifoor on lause- ehituslikult anafoori sarnane, ainult selle vahega, et siin üks ning sama sõna kordub lause lõpus. Näiteks:

*V a r a k a d u n u d, vähe k a d u n u d,
E l u k a d u n u d, palju k a d u n u d,
A u k a d u n u d, kõik k a d u n u d.*

<i>Minu hella eidekene,</i>	<i>e i d e v a e v a, hella piima,</i>
<i>millal maksan eide v a e v a,</i>	<i>hää ema imetis v a e v a,</i>
	<i>hauduja une magusa? [R1.]</i>

<i>Nii kui valge lille pääle</i>	<i>Kuu ta halli pää pääle;</i>
<i>Sügisel, mis ära närtsib,</i>	<i>Nii kui põllukõrte läbi</i>
<i>Nõnda paistab akna läbi</i>	<i>Puhub tasa tuulekene</i>
	<i>Tema valge juuste läbi. [K. J. P.]</i>

N o o r u s a e g.

*S a i l u s a e g,
s a a r m a s a e g,
nii lilleõitsev noorus a e g!
K u i s j u t t u v e s t e s l e n d a s a e g,
k u i s v a i e l d e s n i i a r m a s a e g
j a s e l e t a d e s õ n n i s a e g!*

*J a v a i k i s i m e m õ n i a e g —
s a k a l l i s a e g —
s e e o l i k õ i g e õ n d s a m a e g! [J. L.]*

LÄBIPÕIME. Anafoori ja epifoori võib kergesti läbi põimida ühes ning samas lauses ning nii saada mitmesuguseid kordusfigure, kas ühes lauses või terves lausetesüsteemis (lausestikus). Sellist nähtust nimetatakse siis sümplokiks ehk läbipõimeks, mis võib anda väga mitmesuguseid variatsioone. Näiteks:

M i s s a t e e d ä r a, i n i m e n e o n i n i m e n e. [J. L.]

T ä n u s u l l e, l i n n u k e n e, t ä n u! [K. E. S.]

H u n t e i m u r r a h u n t i. [V. S.]

M i k s p ä e v o n p ä e v, õ ö — õ ö, j a a e g o n a e g . . . [W. S.]

Ja karg ja kihk su rõõmsais tantsujalus
ja karg ja kihk:
nüüd mängib tuulispääna terves talus
Su elu ihk.

Aprilli urb, nii läbi elu püsi
aprilli urb,
laps lustiline, ära iial küsi,
miks olen kurb.

Las' tantsivad su kergemeelsed jalad,
las' tantsivad —
ah oleks lahti neil kõik mängu alad
ja päiksemaad! [G. S.]

EPANODOS (tagasipööre). Kui koostatakse lause ainult anafoorseist ja epifoorseist elemendest, siis saadakse kunstlik figuur — epanodos (tagasipööre). Selles mitmekordses sõnade kordumises pöördub anafoor tagasi lause lõpus, s. o. anafoor ühendletakse (kombineeritakse) epifooriga ning saadakse nii huvitav mõttemäng, mis võib mitmekesisel silhil mõjuda jõuliselt sugereerivalt. Näiteks: „Ots tuleb, tuleb ots“ (Hesekiel 7, 6).

Ainult hävitada ja tappa, tappa ja hävitada! [M.]

Huvitav on ristlauseline (vaata „kiasm“) keerulisem lülistatud epanodos Shakespeare' Hamletist (Kaljuvalla tõlge):

Hamlet: „...Mis nüüd juhtub, ei juhtu pärast; ei juhtu see pärast, siis juhtub see nüüd; ei juhtu see nüüd, ükskord juhtub see ometi: valmisolek on kõik...“

See on raske aja häda!
See on häda raske aeg!
See on aja raske häda!
See on raske häda aeg! [Chamisso.]

Eesolevas näites on ringlevaks keskuseks sümplokk ning epanodos. — Võrdluseks toome siin veel Henrik Visnapuu luuletise (Kuues kiri):

Kuldkollane on park, kuldkollane on süda.
Kaks sammu kuldsen kadumisen.
Kuldkollane on tee, kuldkollane on süda,
kaks käijat kuldsen kadumisen.

Kaks käijat kuldsen kõnelusen,
kuldkollane on süda nagu sügis.
Kaks sammu kuldsen kõnelusen,
kaks südant kuldsen kõnen nagu sügis.

Kaks südant kuldsen kõnen, kuldsen unen,
üks ühen, teine teisen kollendusen.
Üks mino süda oman kuldsen unen
ja teine sino teisen kollendusen.

Kuldkollane on park, kuldkoldseid puistab lehti
tuul, kuldsed liblikaid me pääle.
Kuldkollane on tee, kuldkoldseid puistab lehti
tuul teele. Kas nüüd kurale või hääle.

EPITSEUKSIS, lüli (sõna kõrvuti-kordumine). Epitseuksis, ühe ning sama sõna või lausendi kõrvuti-kordumine lauses, on lihtsaimaks emotsionaalse väljenduse võtteks. Näiteks:

Laula, laula, suukene! Helise, helise, ilma, kõmise, kõmise, kõrbi jne.

<i>Sõjatoitu, sõjatoitu</i>	<i>Sõjasärki, sõjasärki</i>
<i>Olen aastast aasta söönud,</i>	<i>Olen aastast aasta kannud,</i>
<i>Tuleloitu, tuleloitu</i>	<i>Olen kuuli kuuma märgi,</i>
<i>Üle meeste päade löönud.</i>	<i>Mõõga meeste meele annud.</i>

[K. E. S.]

Ole tervitet, tervitet, vaba maa!

Ei mineja unusta suuda

maad seda, mis armastas noorena.

Jää igavest, igavest öitsema!

Haud surija armu ei muuda.

[H. V.]

Ja see tõuseks, ja see tõuseks üle männi!

[M. U.]

Sa magad, sa magad, sa magad,

sa magad, mehike,

nii kaua koputame

me kivikaldasse.

Sa magad, sa magad, sa magad,

sa magad, mehike,

ja rauad käsist ja jalust

sull' lõikavad lihasse.

Sa magad, sa magad, sa magad,

sa magad, mehike,

nii kaua koputame

su unustud rannale. [J. L.]

EPANALEPSIS, ring, rõngas (sõna teiskordistamine, uuesti kordamine) on ka anafoori ja epifoori ühendlus, aga teisugune kui epanodos. Nimelt ühe lause alguses olev sõna korraldakse teise lause lõpus, s. o. epanodos, asetatud kahe temale järgneva lause lõpu. Näiteks.

Ö ö on, väsinud rändaja —

Näe, pilkane ö ö!

— — — — —
Ö ö on, metsatuul-haldijas,

Jah, pilkane ö ö... [A. H.]

Olen teinud uue laulu
Valge kasesilla juures,

Kalli karja keske'ella —
uue laulu sinule.

[K. J. P.]

Õ n n, et meil üks kindel side
mis on kallis, püha on:

see on ühendaja pide,
see on meie elu õnn. [J. L.]

EPANASTROOF (sang, lause lõpuosa kordumine järgneva lause alguses) on vastupidine nähtus epanalepsisele: nimelt järgnev lause algab sama sõnaga (või sõnarühmaga), millega eelmine lause lõppes. Näiteks:

*Ei lähe ma Viljandie:
Viljandis on viisud suured... jne.
Et las ütlen uuest' ümber,
uuest' ümber, taas tagasi. [R1.]*

Sest sa oled halva valiku teinud, väga halva. Halva esiteks sellepärast, et sina mind ei tunne, ja teiseks sellepärast, et mina sind tunnen. Missugune öö! Ta on mu meeles nagu uni, nagu uni unes, nagu viirastus viirastuses.

Ei ole midagi pääle egoismi. Kui miski mind sunnib end taltsutama, siis on see egoism. Kui miski sunnib end kinnisel silmil tundmatule tulevikule vastu tormama, siis on see egoism. Ja see egoism ei tunne kahetsust ega südametunnistuse kaebust.

Märkus. Eelolevais näiteis jälgige veel anafoori ja epifoori!

Oo, algas jälle vana etendus: daamid vaikivad, ja mina istun kui sütel. Istun aga ja tunnen iga meelega, iga liikmega, et ma naeruväärt olen. Olen naeruväärt, sest et daamid mind tahavad naeruväärsena näha.

Sest see on igatahes mees, kes teab, mis tahab, ja tahab, mis teab, kuigi ta palju ei tea ega palju ei taha. [Fr. T.]

Säärane kuuekümnendaastane narr, lausub sulane peremehe kohta, mõni teine mees tooks kirstu koju, annaks talu pojale, tema käib juues ja lärmates ning ei mõtle veel surra. Ei mõtlegi veel surra, tahab naist võtta, unistab armetu toredaist mesinädalaist. [A. G.]

POLÜPTOOTON (sõnaosade kordumine). Polüptooton tekib ühe ning sama sõnatüve osade ehk paradigmade kordumisest; eriti võivad korduda sõna erilised suffiksids, käände- ning pöördelõpud (fleksioonivormid). Näiteks:

Põllumaa on joomas,
Maada joovad metsad,
Oja annab juua
Sinimere suule;

Päev on joomas merda,
Kuu on joomas päeva
Mind mu sõber söimab,
Et ma tahan juua.

[K. J. P.]

Sügis nopib õisi,
Leinama jääb nurm,
Surema näed teisi —
Sindki nopib surm.
„Kuni armastan,
Seni elan ma,
Tahan elada,
Armasta'.

Taevast aitku mind,
Et ma lõpmata
Võiksin armasta' —
Surmas kal!
„Kuni armastad,
Seni elad sa?
Oh siis elad sa
Lõpmata!

[A. H.]

Polonius: „Arutada,

 Mu kõrge kuningas ja kuninganna,
 Mis olgu majesteet ja mis on kohus,

Miks päev on päev, öö — öö, ja aeg on aeg,
 On ainult päeva, öö ja aja raisk.
 Et lühidus on arukuse hing
 Ja laiutus vaid koor ning välisehe,
 Teen lühidalt: Te auväärt poeg on hull;
 Hull (epanastroof ning polüptooton), ütlen; sest kui piiritella hullust,
 Mis, on see muud kui lihtsalt olla hull?
 Kuid olgu.“

Kuninganna: „Rohkem sisu, vähem kunsti.“

Polonius: „Ma vannun, kunsti ma ei tarvita. —
 Hull on ta, see on tõsi (ühtlasi kiasm); et see tõsi,
 On kahju, et sest kahju, on ka tõsi.
 Eks ole veider kujund? Aga olgu;
 Ei taha ma ju tarvitada kunsti.
 Hull on ta, mõõname, kuid nüüd jääb üle
 Veel põhjus leida sellel muutusel
 Või, õigem öelda, sellel puudusel,
 Sest sellel muutund puudusel on põhjus.“

See on juba mängimine sõnadega ja sõnaosadega, millel pääle tunde-
 värvingu on veel kõlalised ning riimilised ülesanded.

ANNOMINATSIOON (sõnatüve-kordumine). Polüptooton laieneb
 ning areneb annominatsiooniks, kus kordub ainult sõnatüvi (talle
 kuuluvate suffiksitega). Nii on nende kahe figuuri vahel ainult grammatiline
 vahe. Selline kordus annab võimaluse huvitavale sõnademängule, nagu see
 esineb „Kalevipojas“. Näiteks:

Oleks see Lihala linna,	Siis oleks rahasta taotud;
Siis oleks lihasta tehtud;	Oleks see Kungla kodada,
Oleks see Rahala randa,	Siis oleks kullasta tehtud.
	(„Kalevipoeg“ VI, 918—923.)

Merele laulan, ei, kisan su ilust
 ilusast elust, elusast ilust! [J. S.]

Küll ma annaks suud su suule,
 Annaks kätt su kaele... —

Ikka olen armastamas
 Oma ainsat armukesta! [K. J. P.]

Kui raisatakse kulda, nii oma liigpunast südant ma raiskan.
 [M. U.]

Ei ma mõista palvet teha.
 Ei ma mõista palvet teha,
 ei ma mõista paluda:
 palveks enne saab ju süda,
 Kui ma hakkam paluma.

Sinu eest ma palvet teeksin,
 paluks vaga meelega,
 aga juba põue põhjas
 oled ise palve sa. [J. L.]

„Kuid mil kombel saaks romanist romaaniks või luuletaja luuletuseks.“
 [Fr. T.]

PARANOMAASIA (sarnandsõnusus, samakõlaliste sõnade kordumine)
 on huvitavamaid sõnademänge, kus üht ning sama sõna tarvitatakse mitme-

suguses mõistes (tihti vastupidises), näiteks: Kõik **suured** mehed ei olegi **suured**; iga **kallis** asi ei olegi **kallis** jne. Siia kuulub ka samakõlaliste, kuid mitmesuguse tähendusega sõnade (homonüümide) korrdamine, nagu: **Tuli tuli** katusest välja jne. Näiteks:

Tule, tule
 Läbi päikse valge tule...
 Ära tule:
 Pühib päikse valge tule...
 Ära tule, ära tule —
 Kuu on kurb, et virvatule jne. [M. U.]

(Naised on niisugused, nagu meie neid näha tahame.)
 Kui nad on meie saatused, siis on nad ka meie saadused.
 [Fr. T.]

KOGUM ehk KOMPLEKS. Anafoori, epifoori, epanodose, epitseuk-sise ja muude korduste mitmekesine ühendus ehk läbipõimumine moodustab kompleksi ehk kogumi. Meie luuletajad annavad seks meisterlikke näiteid.

Üle vee.

Üks laevuke
 läeb üle vee,
 läeb üle vee
 ja lainete.

Kui valge luik
 kaob üle vee,
 kaob üle vee
 ja lainete.

Mu armuke
 ja kullake —
 läks üle vee
 ja lainete.

Silm kaugele
 käib üle vee,
 käib üle vee
 ja lainete.

Kuid laineke
 ei kõnele
 mul üle vee
 ja lainete.

Mu armuke
 ja kullake
 on üle vee
 ja lainete. [J. L.]

Eelolevas luuletises vaadeldge anafoori, epifoori, epitseuksist ja muid kordusi!

ZEUGMA. Harilikult kaks lauset või kaks nimisõna seotakse ehk ühendetakse ühe verbiga, mis kuulub ainult ühe juurde neist ja saadakse nii lause, mille loogika veidi lonkab, näiteks: Hambutud lõualuud **võristasid** ja kõikuvad kerelaud. Irevile suu **haigutas** ja nohisev nina. — Samuti ka mitu nimisõna võib üksteisega siduda mõne sõnaga, mis kuulub ainult ühe juurde neist, näiteks: **Ilmakäras** on mõndagi rõõmu, mõndagi muret, mõndagi südamevalu. Nii saame zeugma.

Sel puhul siduv sõna võib omada kahesugust tähendust (võib näiliselt kuuluda korraka mõlemale sõnale või kummalegi lausele), mille põhjal võib tekkida nali, kahemõttelisus, isegi veidrus. Näiteks: „See kelner **kandis** kaenla all **salvrätikut** ja **palju tedretähti** põsil. [I. S. Turgenev.] — **Tuli** vihma ja paar üliõpilast. — Ta tõstis oma silmad ja ühe koiva taeva poole. [Stern.] — Göttingeni linn on kuulus oma vürstide ja universiteedi poolest. [H. Heine.] — Kahe käe ja suure rõõmuga võttis ta tema vastu.

Altarristil nälgind Kristus kõlgub,
 kantslin nuumat papp — kõik muu tal mõtten mõlgub,
 vaid mitte risti ja häda. [J. B.]

KALAMBUUR (kahemõtteline sõnademäng, nali). Zeugma laieneb kalambuuriks, s. o. sõnademänguliseks lauseks, millel on kontekstis samavõrdset kahemõtteline tähendus. Tihti kalambuuris tarvitatakse sõnade sarnaseid häälikulisi kombinatsioone: ta põhjenebki sõnade häälikute sarnadusel. Sellist sõnademängu tuleb eriti palju ette rahvakeeles, kus ta piir eufemismist ulatub vulgarismini, isegi paha naljani. Näiteks: Kõik need... direktorid ja doktorid, advokaadid ja kindralid... need on Mikumärdi jooksupoisid. Öeldakse, et naise näpp ja mära moka ei seisvat iialgi. [H. R.] — Seda sa seal sammusid kõrgete aadete poole, näed nüüd — vaim nõder ja keha kõder. — Ta (gripp) hakkab ikka peast pääle ja läheb siis edasi sedasi ning sedasi — ...ikka läbisegi ja segiläbi. [J. P. — R. J.]

PARALLELISM (rööpväljend, ka mõtteriim) on sama mõtte ehk lause sisuline kordumine teiste sõnadega, teise lausendiga, on ühise mõtte poolest kokkukuuluvate rindlausete ühendus, kus „lause puhkab lausel, nagu kivi lamab kivil tsükloobimüüris ainult oma raskusel ilma siduva tsemendita“. Et lause liikmete sisulisele kordumisele vastab ühtlasi nende ligikaudne vormiline kordumine, siis nimetatakse seda ka mõtte-riimiks.

Parallelism on meie ja soome rahvalaulu põhiehituse algosaks, kandvaks lausefiguuriks. Aga ta esineb teistegi rahvaste luules juba vanast ajast saadik. Nii meile tuttavad vanatestamentlikud heebrea rahva (Taaveti) laulud oma ehituselt põhjenedav terveni tiraadile (parallelismile).

Parallelism võib olla kahe-, kolme- ja mitmeliikmeline, selle järele mitu korda esineb mõttekordus. Näiteid:

Nüüd ilus vilulla veerda, (1-mene liige)
kaunis laulda kaste'ella, (2-ne 1.)
armas hallilla kõnelda. (3-mas 1.)
Vilu veeretab sõnuda, (1)
kase kannab häälekesta, (2 jne.)
vilu viib sõnad viluje,
kaste hääle kauge'elle,
Viru naiste veeretada,
Harju naiste arvatada,
Järva tütarde jagada. [R1.]

„Minu meesi kuu sulane
päeva peene poisikene,
minu mees sõnade sõlmi,
minu mees lugude lukku!
Sõnuta sõnulgi laulab,

hobuseta sõidab hooga!
Tegi tuulesta hobuse,
sädemesta lõikas sääred,
tegi kabjad kuu kiirest,
välgu valgust silmakedes.
 [G. S.]

„Jehova on mu karjane, ei mulle pole ühtegi vaja.

Noore rohu maade pääle asutab ta mind, ta saadab mind hingamise vee juurde“ jne. (Laul 23, 1—2.)

ANTITEES (vastusääde) osalt põhjened parallelismile. Mõtteriimis järgmine korduv liige on eelmise lähedane, talle päripidine ehk võrdeline, lähendab, kinnitab, jaatab seda, mis eelmises öeldud. Antiteesis, mis ka koostub kahest liikmest, on järgmine liige alati esimese vastu, kaugendab, eitab sisult seda, mis öeldud esimeses, püüab mõjuda oma terava vastuoluga (kont-rastiga), näiteks: *kauge ja lähedane, uus ja vana, pikk ja lühike, suur ja väike, must ja valge, kõrge ja madal* jne.

Need kontrastsed mõisted asetatakse teatavast vaatepunktist ühele joonele vastupidises suunas nagu soojamõõtja nullist + ja — või koordinaat x telje + ja — 0 punktist arvates ja annavad meile tunnetuse vastupidiseist ehk vastuolulisist seisundeist ja olundeist, nagu külm ja soe ($C+15^{\circ}$ ja -15°) ühel skaalal, p õ h i ja l õ u n a ühel maakerateljel, samuti hää ja kuri, rikas ja vaene, maa ja taevas, küsida ja vastata, liikuda ja seista, armastada ja vihata jne. Seega võib iseloomustada antiteesi kui ühe tund-matu suuruse jagamist teatava vaatepunkti all.

Antiteesi tarvitamist õigustame kahe järgmise näitega:

1) Teda tarvitatakse teaduslikel või selletaolisil uurimusi-l, kus üks veel kättesaamatu, tundmatu hulk võimalusi tunneta-takse, mõistetakse teatava tõsiasjaga, reaalse faktiga.

See sünnib just nii nagu tuttavas seltskondlikus mõttemängus: N ä e n m õ n d a g i, mida sina ei näe. Üks küsib: Kas looma- või taime-riigist? — Loomariigist! Teine küsib: Kas suur või väike? — Väike! Kolmas küsib: Kas lendab või ronib? — Lendab jne., kuni on mõistatatud v a r b - l a n e. Nii antiteesis klambrid kistakse ikka koomale ja rohkem koomale, kuni on leitud, tunnetatud ese. See on selle samm-sammuline mõistmine, tunnetamine, mis nagu ei olegi silmas, ja tagajärg oleneb kõigest sel põhi-joonel esitatud teravusist, vastuoludest.

2) Retoorilisel käsitlusel kõnelejad tihti tarvitavad anti-teesi, kus kaks mitmesugust võimalust teravalt säetakse teine-teise vastu, näiteks: *Ainult jääb üle üks neist kahest: kas võita täiesti või kaotada kõik...* jne. (siin on teatav terav sõnademäng, järelikult — kõik muud võimalused langevad teelt kõrvale).

Näiteid: Hobust sööda kui venda ja seo kui varast. Silma-ees sõber, seljataga vaenlane.

Vaata lehekülj 36: *Muud istvad ilumä'ella* jne., mis on huvitav antitees.

Tänapäev veel kirikun õpetame:

— Sina ei pea tapma,
pead olema vaga,
kuid surmanuhtlus ehib me koodeksit
ja manitsev papp
neile sakramenti jagab,
keda lastakse, poodakse.

Leiva nimel kisendame: rahu ja õigust!
ning oleme hirmul sõja een:
relvastame kiiged, koolid ja voodid,
uhkeldame kindrali kuue seen.

Meie püstitame mälestussambaid ja asetame pärgi,
ent oleme unustand tänavad, kun ukсед näljast lahti kist.
Me ihaldame kulda ja siidi,
aga ei kuule, kui kerjused paluvad me järgi,
sest meie kanname kõikjal enestega risti.

[J. Sch.]

Kaks meest tulid mööda maanteed ning üks neist oli vähe vanem, sammus rõõmsalt ja vilistades, teine noorem, aga oli norus, vaatas süngelt enese ette ja oli väsind.

[A. G.]

Antiteesi sugulased figuurid on: k o n t r a s t, oksümooron, kiasm, kliimaks j. t.

KONTRAST (vastand, vastuolu) põhjeneb harilikult kõrvutamisel, võrdlusel, kus sarnaduse alusel tekib vastuolu, näiteks: *must ja valge, suur ja väike, kuum ja palav* jne. Näiteks: *Must maja, aga valge katus. Madalam maaheina, aga kõrgem muid puid.*

„*Natukene lõbus, natukene kurb, osalt töö, osalt ajaviide*, — nii soovisin ma selle raamatu olevat. Ühendada *tõtt ebatõega, magusat valet halli elu kibedusega*, kuid seda kõike kerge käe ning vallatu sulega, — niisugune oli minu ülesanne. Ma võisin eksida, sest eneseärvustajatena oleme meie kõik võrdlemisi nõrgad. Kuid kahtlemata kõikusin ma vähemalt ise seda tööd kirjutades kogu aeg selle *lõbusa* ning *kurva* meeolelu vahel.

Issand jumal, kuidas ma ometi Marioni armastan! Ma vihkan teda ja armastan. Vihkan kuni piinani ja armastan kuni valuni. Armastus ja himu, janu õnne järele ja viha naise vastu, haledus ning iroonia — kõik liitub ühte mu tundmustes.“

[Fr. T.]

Näe, mesilane õiele tiivutab,
Pää julgesti sügavale sirutab
Ehk — mesi, ehk — kihvt.
Ta lehekeseid laiali lahutab
Ja pungakese pinguli painutab
Ehk — elu, ehk — surm.

[B.]

Ei saa ta siia, —
Liig vaene ma;
Ei saa ma sinna, —
Liig rikas ta:
Liig hunnitu-uhke ta hõimlas-pärg;
Vaik-okasrüüks mulle mu vaesusejärg...
Oh oleksin rikas
Kui temagi!
Oh oleks ta vaene
Kui minagi!
Ei vaataks nii suritummalt ma siis —
Oh teisele siis oleks kõik temagi viis...

Ei saa ta siia, —
Liig vaene ma;
Ei saa ma sinna, —
Liig rikas ta:
Nii halluvad juuksed meil, variseb meel —
Kaks — elukaugel: üks orus, üks mäel.

[A. H.]

KIASM (ristmik, ristlause) kuulub inversiooni, parallelismi ning antiteesi valda: kõik need elemendid manulevad siin. Kui me ühendleme kaks rindlauset risti, s. o. kus otsesele lausele järgneb teise lause vastavate liikmete sümmeetriline asetamine ($AB+BA$), siis saame lause, mida nimetatakse kiasmiks. Näiteks: *Mina alles jõudsin siia ja juba lahkud sina.* (Järjekord esimeses lauses — alus ja öeldis, teises — öeldis ja ja alus). *Sõnus suur ja väike tegudes. — Sa ela, nagu elab hunt.* [J. K.]

Suurepärase mõjuva kahekordse tagasipöördelise (epandosliku) kiasmi leiame piiblist:

Ja ta (vaarao) ütles: *Teie olete laisad, laisad olete teie* (epanodos), seepärast ütlete teie: *Meie tahame minna ohverdama Jehoovale.* (2. Moos. 5, 17.)

Kiasm mõjub oma kahe samaväärse lause kõrvutamise ning neis esinevate sõnade erilise järjestusega, mis annab mitmekesistuse ning jõulise liikuvuse paralleelse lause konstruktsioonisse. Veel näiteid:

Teema variatsioonidega.

Meri oli väsind, tähed olid roidund.
Ammu uinund tasa taim ja loom ja lind...
Armastus veel ikka mulle pole koitnud,
Vast ma suren, suren suudlemata sind.

Tähed olid roidund, meri oli väsind,
Nagu vanus laules kahvatanud kuu.
On kui otsiks kätt su nägematu käsi,
On kui tabaks huuli janunev mu suu.

Meri oli väsind, roidund olid tähed,
Ah, kas kannab kaasat kodumaine pind?
Mulle tuleb ette, et sa mööda lähed,
Kuid ei saa sind püüda, puudutada sind...

Roidunud on tähed, väsinud on meri...
Kui sind pole — milleks elamise ind?
Vaat ju tõuseb päike, tõuseb soontes veri
Ja on hirmus surra suudlemata sind. [V. A.]

Viimasel ajal on Henrik Visnapuu eriti arendanud kiasmi tema mitmekülsuses. Ses suhtes on ta produktiivsemaid luuletajaid. Näiteid:

1) Oo mind õnnetut, mannetut mind.

2) Taeva siniseks ju kohisend kevade tuul. Niiskest sulavast maast tervitab lumelill.
Päikese tiivukas kuul. Puie see tuulepill
valgusen võitmatu. puhub koidu a'ast.

Päike särastab vett,
õhtu punane and.
Hämarasse jääb rand,
loodang on violett.

- 3) Nii nagu hommik saabub ööst
ja valgus päeva sünnist,
nii kasvab vabadus me tööst
ja meie vaimu künnist.

[J. K.]

Eriti rikas kiasmidest on August Gailiti keel „Toomas Nipernaadis“, kus Kati, Nipernaadi ja Jaak Löökeste dialoogid aina kubisevad ristmikest, mis tunduvalt mõjustavad rütmi, omapärastades ja mitmekesisustades momendi meeoleolu.

Näiteid („Kaks svidrilindu paabukest“):

1) — Mina küll ei usalda oma vanameest, jätkab Jaan (alus ja öeldis + öeldis ja alus ja vastupidi). Praegu on pimedad öhtud ja ööd, jumal teab, mis võib juhtuda.

— Säärane haige vanamees on väetim lapsest, ütleb Nipernaadi.

— Ah Jaak olla väetim lapsest? naerab Liis.

2) Ära ole kuri, ütles ta (Jaak) Nipernaadile. Kati on mõistlik tütarlaps ning temaga pole juhtunud midagi halba. Kui last hoidsin oma kõrval. Kuid seda ma ütlen sulle, Toomas, kui mõtled pulmiga kaua viivitada ja tüdrukut narrida, tahan temaga ise kõnelda ühed tõsised jutud. Sina ära arva, nagu jääks üks õun ka talveks puu otsa kõlkuma. On jõudnud vilja valminemisaeg, langeb ta maha ning siis olgu koristaja hoolas. Nõnda ütlen ma.

Nõnda ikka edasi kiasme lehekülgede kaupa (lk. 273—372), üks huvitavam teisest.

GRADATSIOON (astend). Kui ühendletakse kaks või enam antiteesi hoogsas reas, s. o. sõnad ehk vastuolulised liikmed astendatakse nende tähtsuse järgi, saadakse gradatsioon (astend). Gradatsiooni, mille liikmed on reastatud kerkivas ehk tõusvas (progressiivsuses) järjestuses, nimetatakse **KLIIMAKSIKS** (astmik-tõus). Näiteks:

Mitu halba ilma päällä?

Viis on halba ilma päällä:

üks on poega, kes isatu,

teine tütar, kes ematu,

kolmas halba orjakene,

neljas halba vaenelapsi,

viies halba leskinaine.

sinna jäänud järvekene;

kus aga nutab leskinaine,

sinna jooksemas jõeke.

Kus nutab isatu poega,

sinna kaevu kaevetakse;

kus nutab ematu tütar,

sinna uhkab allikas;

kus aga nutab orjake,

sinna tiigike tehakse;

kus aga nutab vaenelapsi,

[Rl.]

„Ning äkki tikub talle himu pääle, kirglik himu, vastuseisemata himu: põlema pista seda pehmet, läikivat padrikut Tõnu rinnal.

Nõnda on parem — nõnda on siiski parem — nõnda on, tõtt öelda, palju parem.

Ja kõik, mis on mõõdetav pikuti, laiuti, kõrguti, ja mis on paberisse pandud musta tindi ja kirevate värvidega, see on oma, enda ja teiste teada oma, igavesti oma, ja veel kord oma!“

[V.]

Ah, nii maised olid need naised! Nad olid nii luulevaesed, väiklased ja tühised.

Ta on minust kaugel, väga kaugel, saja uue tundmuse ja mõtte taga, teispool tuhandeid uusi elamusi.

[Fr. T.]

Omakasu.

Mina istun toas muredes...
Omakasu lääb mööda teed,
omakasu haugub õue all,
omakasu vahib väraval,
omakasu lääb kohtumajasse,
omakasu lääb kihkel kiriku,
omakasu lääb koolimajasse,
omakasu istub lastega lauale,
omakasu käib läbi külateed,
omakasu lääb vallast valda,
omakasu lääb linnast linna,
omakasu lääb ilmast ilma.
Tema vahib su silmi, su lusika,
tema istub su südame äärele:
vereke, vereke, ära tuksu sa,
tema, omakasu, võib ära ehmata!
Kargab siis krapsti kohtumajasse,
kargab siis kopsti kohtulauale,
vaatab, mis ta sult jälle kasu saab, —
omakasu ju ikka — läbi a'ab.

[J. L.]

Gradatsiooni, mille üksikud liikmed reastatakse taanduvaks ehk alanevas (regressiivses) järjestuses, nimetatakse anti-kliimaksiks (mioos, astmik-lang). Näiteks *Palju on kutsutud, pisut ära valitsetud*.

Ametivennad, poodnikud, lihunikud, kõrtsipapad, tuttavad teekäijad — nad kõik said viinast-õllest suud pühki... (ka priaamel). [V.]

AHEL. Astendamisest (kliimaksist) võib hoogsate liikmete kordamise ning lülistamisega areneda ahel. Näiteks:

Mull' andke karikad. Trumm pasunale
Las kuulutada, pasun kahurile
Ning kahur taevale ja taevas maale:
„Hamleti tervist nüüd joob kuningas!“ („Hamlet“.)

Nii päevad saavad nädalaiks ja needki kuudeks,
Kuud paljunevad, sünnitavad aastad,
Ja aastad moodustavad aastasajad,
Ning ikka jääb mu nimi needusesse. (Tennyson.)

Rahvaluules, eriti lastelauludes ja -mängudes leidub huvitavaid omapäraseid ahelaid.

PARADOKS (vastunäim, näiv mõtteline vasturääkimus) tekib oksümooronist. Paradoksaalne lause sisaldab endas näilise mõttelise vasturääkimuse, mis on valandatud (formuleeritud) nii huvitaval ning silmapaistval viisil, et kuulaja on juhitud selle mõistmisele. Näiteks: *Tõsine kerjus on üksi tõsine kuningas* (jutt on kuninglikust kerjajast).

*Õõ hauas on päev, õõ elu ei vii,
Kord tõuseme kalmudest.* [E. E.]

Võiks öelda, suurem osa neist, keda eneste ümber näeme, on ammu surnud. See on paljas eelarvamine, et meie neid elavaiks peame.

Sest ma pean iseteadlikku naeruväärsust suureks vooruseks kesk seda tahtmata naeruväärt ajajärku.

Sest sinu geniaalsuses ei ole ma kahelnud isegi neil silmapilkudel, kui ma sinu olemasolus olen kahelnud. [Fr. T.]

Ilusaim Cordelia,

Su suurim kunst kehv olles olla rikas;

Paos valitum, ning vihas armastud! [W. S.]

ASÜNDETON (sidesõnatus, sidesõnade puudumine). Mõnikord (kiires kõnes) jäetakse välja sidesõnad (enamasti *ja*, *ning*, *ka* jne.), neid nimetada nagu ei oleks aega. Selline katkendiline kõne otse purskub, tormab esile, sõnad paisatakse välja äkki, korraga, nagu pihutäis raheteri. Sünnib elevus, liikumine. Näiteks olgu tuttav Caesari lakonism, lühike ning tabav *Vēni, vidi, vici — tulin, nägin, võitsin* või vanasõna: *Üks hää, teine kaunis, kolmas taga targem*. Nagu siit ning järgnevaist näiteist näha, on asündeton sugulane ellipsiga, ta võib olla ka kujumine.

Poissi kuulis, vasta kostis:
„Paljuks ma pidin panema,
andma aine neidusesta?
Isale sõjahobune,

emale on lüpsilehma,
sõsaralle sõlgi suuri,
vennale vedavad härjad,
kälile kiriku kingad.“

[Rl.]

Kirevad kuked, kiitsuvad ukсед, suitsevad rehed.
Halli auru lautade, tallide udest kobrutab.
Suksu hommikust heina krõmpsub, rokka lobrutab.
Tapetud sigu, kartulikotte vankrille seadvad mehed.
Tartumaa valmistub linna.

Reola, Kilgi, Tõrvandi, Parve ning Valgeristi
kõrtsin luuravad lihunikud, linnasuun naised valvavad:
siga! vasikat! muna! hüüavad, sõitjaid salvavad. [H. V.]

Hallo, luulevennad, hallo!

Hallo, Jules Romains, Cocteau,

Aragon, Delteil, Soupault,

Paul Morand, Reverdy, Ivan Goll!

Ruum on võidet: vahemaa — mõni toll! [B.]

POLÜSÜNDETON (sidesõnasus) on asündetoni vastandnähtus, nimelt liiga rohke sidesõnade tarvitamine. See on kiire kõne pidurdamine, iga sidesõna (enamasti *ja*) puhul tuleb pidada lühike paus, mille järele teataval määral toonitatakse järgnevat lauseliiget, juhatakse sellele kõigekülget tähelepanu. Näiteid:

Ta lendab lillest lillesse

ja lendab mesipuu poole;

ja tõuseb kõuepilv ülesse —
ta lendab mesipuu poole.

Ja langevad teele ka tuhanded:
veel koju jõuavad tuhanded
ja viivad vaeva ja hoole
ja lendavad mesipuu poole. [J. L.]

Ja keset imalat õnneläägust, täis enesekiisu suurt ekstaasi,
Siis tühjaks kallata sajaseguse kahtlusist kihava mürgiklaasi.
Ja äkki üht roosilist meeleolu kui pehastand niiti rebida puruks,
Ja jällegi keerduda tumedusthõõguyaks kauaks suletud kuruks.
Ja hooletumalt peod valla lasta, kui nendes kuhjunud kirjud kannid:
Et saada vaeseks ja seega vabaks, seks lasta langeda kõik annid.
Ja ehtida end uhkuse nii särava eimillegiga.
Ja pillata naerdes öid-päevi maha ja kogu see üürrike lilleiga.
Ja himu tunda nii käega lüüa ja mitte juua sest kuldsest kannust.
Ja pöördä selga ning minna jälle ja olla üksi ja surra janust.

[M. U.]

Mu viimane laul oli õitest	Ja sinust, kuldne, ta õhkus
ja kenast kevadest	ja laulis su iludest,
ja kena kevade ilust	ta suvest ja sügisest laulis
ja suvest ja sügisest.	ja laulis igavest!

Mu viimne laul, ta kustub,
ta kustub sinuga
ja sinuga kustub kõik elu
ning sureb lauluna.

[J. L.]

Ja hobused, ja sead, ja lambad, ja kanad — ning kõik nad on
sinu omad! (Ühtlasi ka priaamel.) Ning kolm korda päevas jookseb piim
kardadesse — joo paari päevaga põsed punaseks. Ning küllap on ka mõni
hani, mõni kalkun, suures talus on ikka mõni hani, part ja kalkun. [A. G.]

Siin veel märgime seda, et lause alguses seisev ühesilbiline sõna asub
rõhutus kohas ning annab rahuliku, madala hääldamistooni, mis tõuseb alles
järgnevail sõnul (eriti kahe- või kolmesilbiseil). Pääle selle lause alguses
oleva ja -ga harilikult taotellakse kaudset sidet eelseisva lausega.

KUMULATSIOON (kuhjumine). Kumulatsiooniks nime-
tatakse sellist keelelist nähtust, lausekujundit, kus kuhjatakse
liiga palju sõnu, kõnendeid kokku ning saadakse nagu mingi
sõnade ehk kõnerägastik, mis mõjub oma rohkusega, küllusega.
Kuid see ei tohi muutuda lobisemiseks. Näiteks:

OSVALD. Kellena sa mind siis tunned?

*KENT. Lontrusena, kõrilõikajana, purukspekstud taldri-
kute lakkujana, alatu, kõrgi, pääliskaudse sandina, isandalt hilpe
koguva, sajanaelase, räpaka, villsukis kõndiva nadikaelana; arg-
püksliku, kohutkäiva näruna, hoorapojana, peegleid piiluva, üli-
lõimitava, likeritava lupardina, tühipalja moonakana, mehikesena,
kes sõbramehe poolest ihaldaks olla kupeldaja; ent pole muud
kui vurle, kerjus, pelgur, paaripanija ning segasugu lita poeg ja
järeltulija: säherdune, kelle panen igal häälel vinguma, kui jul-
ged ainust silpigi siin muuta.*

[W. S.]

Killavoor venib, põravad rattad, sirguvad sea
neli harakil jalga õhku, kapsapääd rappuvad,
kanad häälivad; isa, koolilaps kuhjal vappuvad,
sõidavad uhkelt seaga läbi ostjate rea
turgu ja kooli ja linna.

— — — — —

Hingelden, kukkuden, uppuden kraave ja lompe,
üle mulla, läbi some
oleme Tähtvere lautade taga.
Need just põlevad nüüd.

Milline kõikjal loga ja laga:

segi väljul inimesed, kari,

segi vandumine, appihüüd,

põrgu kuumus, tule põlemise pari.

Veren taevas, sädemeid tuiskamisi. [H. V.]

Hallo, Marinetti, Palazzschi, Govoni,
Folgore, Soffici! Pean kõvendama tooni:

pea Aasia piiril — Šeršenevič, Majakovski,

Andrej Belõi Jessenin (†), Ehrenburg & Šklovski!

Hallo, Werfel, hallo, Becher, hallo, Benn!

Iga pää täis elektrit — antenn.

Hallo, Rodker, hallo, Aldington, Flint,

pilvepaberil elektroone tint!

Hallo, Hellens, Paul Neuhuys, hallo!

Toreadoorid lapsest saadik — emapiimas:

luulepikadoorid — de Torre, Jimenes, Rivas!

Härg-Euroopa, vaata ette: areen,

küllalt nõrgunud verest, su een!

Hallo, Minulescu, Wierzynsky, hallo!

Mičič, Crnjansky, Brezina, Bezruc & Barta,

luuleväega üles — pole midagi karta. [B.]

PRIAAMEL (eelkäija, eelseletus, eelmäng) võib koostuda
gradatsioonist, antiteesist, parallelismist jne. ning läheneda kuh-
jumisele. See on lausestikuline säädeldis, mille liikmed pikemas
loetelus valmistavad ette tõusu, äratades huvi mõõnas oodatava
üldise kokkuvõtte vastu. Näiteks:

Sääl siis kägu palju kukkus, suvilindu liialt laulis, — kõik
ma panin paberisse, raiusin kõik raamatusse.
[R1.]

Kõik vaikne... rahul seisvad puude lehed, mets jäänud
mõtte, tumelt seisab ta, öö hõlmast kõrgelt vaatvad alla tähed;
kõik vaikne nagu ootel — eluta.

Et jõed kokku jooksevad, et lained kokku langevad, et
kaste ilma imetab: kõik sina, laulik, sedavõid! [J. L.]

Tuttavad ja sõbrad, kauged ja lähedad, peremehed ja pop-
sid, käsitöölised ja ametnikud, naised ja mehed, tüdrukud ja
lapsed, kõik nad voolavad laia jõena häärberi
ette. [A. G.]

*Olgu elu heitlus, võitlus,
sõda sõitlus,
painav tõelikkuse rõhk:
kõik on kokku unenägu,
kõik see rägu,
meie maadki kannab õhk. [G. S.]*

REFRÄÄNIKS (kordusriimiks) nimetatakse korrapäraselt korduvaid samu häälikühendeid, sõnu või värsse ühe ning sama laulu salmide või salmitaoliste luuletiste lõigendite lõpul (näiteks: „*Hoi laala lallallallallaa!*“ :: *Õitse ning haljenda eestlaste maa!*“ või vaimulikkude laulude salmide lõpus: „*Kürie-eleison*“ (Issand, halasta)! „*Halleluuja!*“ „*Hosianna!*“ jne.

Tavalisest tarvitatakse refrääni lüürilisis laules ning muus selletaolisis poetilisis konstruktsioones, kus ta koondab ning väljendab teatavat tundeküllast elamust ning selle tõlgendamist. Lauldav refrään on tavalisest koori osa, mida kantakse ette erilise rõhutamisega, lugedes emfaasiga.

Refrääniks ei tarvitse alati tõsised sõnad olla: rahvalaules jätkub teatavais kõlafiguurest, nagu: *Kaske, kantke! Trallallaa! Tirallallaa! Samvidirudipomm! Samvidirudirallallaa! Valerilallaa, valerallallaa! Hõissa ja hõissassa!* jne. Ent tõsiseis luuletisis tuleb ette väga tõsiseid kordumisriime (*Kürie!*). Näiteid:

SIRELI.

<i>Sireli torkas püssirauda.</i>	<i>Sirelis sõda, sirelit kanda.</i>
<i>Sireli, sireli.</i>	<i>Sireli, sireli.</i>
<i>Palju on sõpru langend hauda,</i>	<i>Sirelit raua vastu anda.</i>
<i>Sireli.</i>	<i>Sireli.</i>
<i>Sirelis seisis, valvas vaenlast.</i>	<i>Sirelit kodu! Sireli tarju!</i>
<i>Sireli, sireli.</i>	<i>Sireli, sireli.</i>
<i>Sirelit kevad puistab kaenlast.</i>	<i>Sirelis kodu — sõduri varju!</i>
<i>Sireli.</i>	<i>Sireli.</i>
<i>Sirelit kodu akna taga.</i>	<i>Sirelist õnne! Kaks korda neli.</i>
<i>Sireli, sireli.</i>	<i>Sireli, sireli.</i>
<i>Sirelit Eo! uinu, maga!</i>	<i>Sirelis sulle võõras ja veli.</i>
<i>Sireli.</i>	<i>Sireli.</i>

[H. V.]

SAPINE KUU.

Sapine viirastab kuu
lumiste väljade sõrval.
Varjutab teeääri puu.
Haledalt värava kõrval
Koer ulub huu, ulub huu!
Kinni löödud elu ukсед,
sõitvad, sõitvad surma suksed.

Sapine viirastab kuu,
tinedaks hõbetab õue.

Varjutab teeääri puu,
 maailma mure me põue,
 koer ulub huu, ulub huu!
 Kinni lõõdud elu ukсед,
 sõitvad, sõitvad surma suksed.

Sapine viirastab kuu,
 käime kui hukatusorus,
 Varjutab teeääri puu,
 Miks on su pää nõnda norus?
 Koer ulub huu, ulub huu!
 Kinni lõõdud elu ukсед,
 sõitvad, sõitvad surma suksed. [G. S.]

MÄRKUS. Eelolevas Gustav Suitsu laulus „Sapine kuu“ esineb ka VASTANDREFRÄÄN, s. o. refräänide vastupidine nähtus — sama värsi (või sõnade) kordumine laulu salmide alguses. Näiteks olgu veel Henrik Visnapuu „Kauguste tuul“ („Looming“ nr. 7, sept. 1930):

Heledalt paistab kuu.
 Tungivalt kisub tuul.
 Väärmatu seiab kuu,
 siredalt sütib taevan, tähtede lühti.
 Maailma värvavad pärani lahti.

 Tuul
 lõikusekuu,
 kuuled!
 Madalalt maad ja vett mööda
 nägematute lippude pagin.
 Täiskuu ja õõ.
 Kuuled,
 kuu all tuule
 peelte ja purjede nagin.

Heledalt paistab kuu.
 Tungivalt kisub tuul.
 Maailma mõlemad värvavad lahti.
 Kauguste ukсед veavad
 kummargile mu südame tahti.
 Käed maakamarast veel
 kinni peavad,
 jalad ju tundmatu tuule teel.

 Tuul
 lõikusekuu,
 kuuled!
 Tuule all pärani
 kurjuse kaunis värvav.
 Süda on pingutet särani.
 Vastu tuult teine värvav on särav —
 silmade eel.
 Jube ja hunnitu tore,
 kauguste keel.
 Säälpool olemisraja uste avatud tere.
 (jne.)

Sama laulu teises osas esineb vastandrefraän:

 Sõuan, sõuan vastu tuult,
 vastu tundmatuse hingust (jne.).

Kuid refrään võib esineda ka lihtkõnes. Teatavasti Rooma konsul ning oraator Cato vanem lõpetas iga oma poliitilise kõne senatis tuttava lausega: *Ceterum censeo Carthaginem esse delendam* (Kõige selle juures arvan, Karthago peab hävitatama). Sellega ta tahtis tõmmata kõik oma kõned kokku üheks terveks süsteemiks.

IDIROOM (erikeel). Igas keeles leidub erilisi kõnendeid, mis on oma- sed ainult sellele keelele, on teatud keele või keelemurde omapärased iseloomustavad osad, mida on raske, isegi võimatu tõlkida muusse keelisse. Need võivad olla üksikud sõnad (dialektismid, arhaismid, neologismid, eufemismid jne.), sõnaderühmad ning lausendid (võrdlused, metafoorid, metonüümiad, katakreesid, argood ja mitmesugused sõnademängud, mõnikord isegi

mõtted kolalised häälikuteühendid), mida nimetatakse idioomideks. Eriti rikas on idioomidest rahvakeel, ühiskonna erigruppide keel (argood) ja on leidlikke kirjanikke, kes on palju rikastanud selle poolest keelt. Näiteid: Suurtükk (katakrees), hallivatimees, kriimsilm, värvuke, linnupiim (mesi); käib rasket teed; karu kaotas kerise ära, jumal tuli tuppä (lapse sündimise puhul); tema prill on rasvane, harakas pajus (eufemism joobnu kohta); laps sai urvaplaastrit, ta sai kuiva sauna (sai peksa); ahju taga hauatud eide muna e. memmepoeg; — (magama minnes, kui ei ole voodis kotti, linu, tekki) „pane küüs külje alla, päkk pää alla ja võta kaks sõrme katta; võrdlusi: vait nagu vits vette; sajab (vihma) nagu oavarrest jne. [Vaata dr. F. J. Wiedemann: Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten, lk. 211—261.]

Nagu juba öeldud, kõiki neid kõne-, lause- ning luulekujundeid ehk figure tarvitatakse seks, et teha teatavat tekstikohta nähtavaks, emotsionaalselt tunduvaks ning mõjuvaks. [Sõna „figuur“ on laenatud vanast antiikaja tantsust, kus ta tähendas teatavat ettekavatsetud liikumisvormi, ja vanad grammatikad hakkasid analoogiliselt nimetama (kõne)figuurideks teatavaid kavatsuslikke kõnele elavamat liikumist andvaid tüüpilisi keelendeid.] Figuuride tarvitamisel on seljataga ammuaegne ja vana kirjanduslik ning ajalooline traditsioon. Juba antiikaja kõnemehed ja luuletajad, samuti ka klassikaaja kirjanikud tarvitasid figuraalseid väljendisi kavatsuslikult ning ohtrasti, tegeades kõrge stiili, n. n. „jumalatekeele“, mis ilmsesti erines igapäevasest äripäeva-keelest. Vanus poetikais ning retoorikais (Aristoteles'e j. m.) on figuride käsitus teoreetiliselt määratud kindlaks ja antud sellekohased juhised nende tarvitamiseks. Hiljemini on prantsuse teoreetikud tegelnud kõige rohkem poeetika teooria alal, nad on andnud mitmesuguseid figuride liigitelusi ning läinud ses suhtes isegi skolastiliste liialdusteni.¹⁾

¹⁾ Märkus. Eraldati trope (metafoor, metonüümia jne.) figurest. Kuulus filoloog Scaliger (16. sajandil) esimesena liigitas trope järgmiselt: significatio (seletus, tähistamine), demonstratio (tõendus, selgitus), sermocinatio (kõnelus), attemperatio (kohandamine, parajakstegemine), moderatio et correctio (valitsemine ja õiendamine), asseveratio (kinnitus, tunnistus, tõestus), conditio (tingimus, olukord), exclamatio (hüüatus), repetitio (repetitsioon, kordamine), frequentatio (sagendamine, kordlemine), acervatio (kogumine, kuhjamine), celeritas (kiirustamine), evasio (evasioon), comoratio (aeglustamine, pidurdamine), coniunctio (sidumine, ühendamine), attributio (attributeerimine, lisandus), anticipatio (eeldus, ettekavatus, hoia-tus), assimilatio (assimilatsioon, sarnastumine), exemplum (eeskuju, näidis), imago (pilt, kujutamine), translatio (ülekanne, üleanne, tõlge), collatio (ühtimus, võrdlus), comparatio (võrdlemine, sarnastamine), retributio (tasu, tagasiandmine), substitutio (vahetus, asendamine), allegoria (mõistukuju), praescriptio (ettekirjutis, käsk), agnominatio (kõrvutamine).

Veel Joh. Benzius (De figuris libri duo 1594) olevat ses suhtes ületamatu, kuivamatu.

Ka saksa kirjandusteoreetikud ei ole palju jäänud maha prantslasist: nemadki on andnud üsna praktilisi ning süstemaatilisi figuuride liigitelusid. Kuid mõned neist on jõudnud troopide ning figuuride igasuguste liigitamiste eitamiseni. (Borinski. Deutsche Poetik.)

Kui hoolega peetakse silmas stiilinõudeid ning kavatsuslikult tarvitatakse figuraalseid väljendisi, siis tõesti saadakse kõrge stiil. Näiteid võiksime tuua meie paremate stiilimeistrite sulest (Fr. Tuglas, Gustav Suits, Henrik Visnapuu, Maria Under, August Gailit, Joh. Semper j. m.). Kuid see ei tohi muutuda maneeriks, s. o. orjameelseks ühtede ning samade võtete kordumiseks, kuivaks resoneerimiseks, kus kirjanik juba taandub kaugele tõelisest elust ning tema looming muutub šablooniliseks, sisutuks, paberlikuks.

Juba ammu ajast saadik on mõnedki kirjanikud tarvitanud „kõrget stiili“ parodeerimiseks. Seda tehakse veel nüüdki, ja mitte ainult kirjas, vaid ka igapäevases kõnes. Parodeerimisel ei ole eesmärgiks emotsionaalne mõjustus, vaid kasustatakse figuraalseid väljendisi selleks, et teatavale teksti või kõne osale anda koomilist värvingut. Eriti tundub naljakana, veidrana meie kõnes selliste võtete tarvitamine ning annab kõnele hoopis iseäralise pilkelise koloriidi. Nii figuraalsed väljendid ei tarvitse olla ainult poetilise keele kaunistuseks, vaid nad võivad väga hästi juurduda ka meie tavalises kõnes.

Parodeerimisega on tihti võideldudki „kõrge stiili“ ning traditsionaalse kirjandusliku maneeri vastu, on püütud teha seda madalaks ning naeruvääristada, nagu seda teeb prantsuse kirjanik Jean François Marmontel laialt tuntud XVII sajandi „Encyclopédie's“, kus ta võtab kokku figuuride õpetuse järgmiselt:

Dumarcé märkas, et retoorilised figuurid kõige tavalisemalt esinevad turunaiste vaidlusis ning tülitsemisel. Katsume kokku võtta neid kas või lihtmehe kõnes ja, et hästi elustada neid, kujutleme, et ta sõimab oma naist: „Ütlen mina ja, tema räägib ei: õhtul ja hommikul, ööl ja päeval ta aina viriseb (antitees: sisu poolest vastuoluliste sõnade kõrvutamine). Ei iialgi, mitte iialgi ei saa tasta rahu (kordamine e. mitmekordistamine). See on nõid, see on saadan ise (liialdus e. hüperbool). Aga sina, vaeseke, õnnetu, ütles ometi mulle (apostroof e. üte), mis ma siis olen teinud sulle? (retooriline küsimus). Milline rumalus küll oli naida sind! (retoor. hüüdlause). Parem oleksin uputanud enda! (soovlause). Ei hakka tegema sulle etteheiteid kõigi nende kulude pärast, kõige minu töö ning vaeva pärast, mida olen teinud sinu hääks (järelejätmine). Aga ma palun sind, vannutan sind, lase mul rahulikult töötada (palve). Või olgu siis ma suren, kui... Hoidu viimast mind viimse äärmusen! (ähvardus, hoiatus, ohjeldamine, isegi sõnademäng). Tema nutab, ah, vaeseke: vaat' nüüd näete, et olen ise süüdi mina (iroonia). Noh, hää küll, olgu päälle nii. Jah, olen ärritatud, tagasihoidmatu järeleandmine). Sada korda sooviksin, et sa oleksid roju. Olen neednud, olen vihanud neid kavalaid ning julmi silmakesi, seda peitist ning meelitatavat näokest (nõõge e. asteism, kiitus laituse kujul. Aga ütles mulle, kas siis tõesti ei saa sa paremini kohelda mind? (teatamine, jutlemine). Lapsed, naabrid, sõbrad, kõik teavad meie tülidest (loetelu e. antiklimaks). Nad kuulevad sinu kisa, kaebusi, sõimu

(kliimaks, siin astmik-tõus, küllastus). Nad nägid, kuidas sina küimaliste silmadega, juuksed lahti, ähvardades kihutasid taga mind (kirjeldus e. deskriptsioon). Nad kõnelevad sellest; tuleb naabernaine, nad kohe räägivad talle, möödamineja kuuleb ja jookseb jutustama teisele [spoti-poosis e. ettamine, etendus, figuur, milles sündmus e. asjaolu kirjeldatakse, kujutatakse nii, nagu sünniks see otse kõneleja silmade ees (nagu teatris)]. Nad mõtlevad ning arvavad, et mina olen kuri, et olen kare, et olen jätnud sind maha, et lõõn sind, peksan vaese omaks, tapan sind (astendamine, gradatsioon e. kliimaks). Aga ometi see ei ole nii; nad teavad, et armastan sind, et olen hää mees, kes tahaks näha sind rahulikuna ning õnnelikuna (korrektsioon e. õiendus). Jah, on ilmas õigus: kes on süüdi, jääbki selleks (sentents). Aga mis ütleks sinu ema-kadunuke? Mis ta ütleb? Jaa, ma näen, kuidas ta mind kuulab ning räägib: „Minu vaene väi, sina oled parema saatuse väärti!“ (prosopopöa e. personifikatsioon, isikustamine).

Siin on siis kõik see reetorite figuuride kohta käiv tarkus (teooria), teostatud ilma kõige kunstita, ja ei Aristoteles ega Karneades, ei Quintilianus ega isegi Cicero ei teadnud rohkem midagi.“

Muidugi eespool-toodud Marmonteli paroodiliste väidetega ei saa meie olla päri: siin on tegemist lialdusega.

Siiski selliselt kirjeldatud skolastiline figuuride loetelu ei ole veel kuigi väärtuslik abinõu taidelise stiili analüüsimisel, sest see ei sisalda kaugeltki kõiki kõrvalekaldumisi normaalsest lauseehitusest. Päälegi „figuuri“ mõiste jääb piiritlematuks, sest figuuri all mõistetakse väga mitmekesiseid keelenähtusi.

Juba eespool oleme mitmekordselt toonitanud seda, et teatav sõnade-saadeldis, figuur nõuab vastavat intonatsiooni, mis õieti väljendaks poetilisse keelde mahutatud meeleliigutuse ehk emotsionaalse tunde. Seda ei tule nõuda ainult retooriliste (küsiv-, hüüd-, soov- jne.) lausete kohta, vaid terves kõnerakinnus valitsegu vastav intonatsioon üldse kõige teose ning selle üksikute osade suhtes.

• Seepärast tõmmatakse taidelise teose stiili vaatlemisel ning analüüsimisel paralleelid sõnaliste, lauseliste saadeldiste ja nende vastava intonatsiooni vahele.

Mõnedki kirjanikud arvestavad seda oma loomingus, andes intonatsioonile suure tähtsuse. On teada, et nad enne hääldavad laused endale ette ja siis alles kirjutavad üles, et ei tuleks eksimust vastava intonatsioonivormi valikus.

* * *

Taidelise teose stiili iseloomustavamaks omaduseks on enam-vähem süntaktiline ühtlus, lausete stiil. Mõned kirjanikud teatavais teoseis eelistavad lühikesi lauseid, mis annab stiilile erilise kiire, energilise, ruttava, mõnikord tormava, rahutu iseloomu. Sellevastu teised tarvitavad pikki ning keerulise ehitusega lauseid, lausestikke (perioode), mis teevad stiili perioodiliseks, laineliseks, aeglaseks, tasaselt voolavaks, rahulikuks. Seks aitavadki kaasa teatavad figuurid: kordamised, gradatsioonid, parallelismid j. m.

Toome näiteid Fr. Tuglase stiilist („Maroko“, lk. 162):

... Nägin päeval, kuis viidi araablast hauda. Ta oli alasti raamil, ainult hele riie üle visat. Ta neli kandjat läksid jooksujalga üle Surmaturu, nagu oleks neid keegi taga kihutanud. Ma jõudsin vaevalt neid jälgida. Siis kehvarahva surnuaed linna taga. Madal auk maa sees kaktuste ja agaavide vahel. Surnu heideti sinna ilma mingi pidulikkuseta, pandi kivitahvel näo kaitseks ja aeti kinni...

Langen ajuti ise kui sügavikesse. Sammun mööda maa habrast kamarat, see murdub ja ma langen...“

Tuglase stiili iseloomustab Johannes Semper („Meie kirjanduse teed“) järgmiselt: „... Tuglasele on stiil kaasa antud juba sündides, see tuleb siiralt verest ja on paratamatu nagu liigutus, millega inimene oma kõnelust saadab.

Vaadelgem ligemalt Tuglase lauset. Öieti ongi Tuglase stiil ta lauses, sest see on iseseisev esteetiline üksus, tervik, mis elab iseseisvat elu veel siis, kui ta on välja kistud lauseühendustest... see on organism. ... Paistab, kui oleks kirjaniku ideaaliks meie aja printsip: võimalikult vähese energiaga võimalikult palju ära öelda (Meie sõrendus). — See (lause) on selge, lühike ja kujukas. Lausestikku (s. o. lauseid) katkestab palju punkte, lauselõiked on lühikesed: alati on võimalus nagu pingile istuda, paus teha ja järele mõelda. Punktist punktini on antud iseseisev lause-organism. — Tuglase fraas kõlab nii:

„Kesk mäge, nagu päälage, seisiks kaks sõetunud jaanitule sammast. Muru mustas tuleasemetest kui armidest. Sulanud klaas läikis tuhas nagu maa silm.“ („Saatus“, lk. 55.)

Või kui lahti lüüa „Hingede rändamine“:

„Puud haljendasid, võttes paiguti parkide ulatuse. Väätkasvud punusid kaaresid tornide vahel. Purskkaevud sulisesid, niisutades viljast loogas palmisid. Punased riidevarjud kirendasid tiikide rannal kui telgid päikese all“ (19).

Või „Liivakellast“:

„Tumerohelised ja jändrikud kastanid olid üleni õites. Mustade oksade vahel liuglesid kollased liblikate parved. Põõsaaluse kopitand mulla lõhn laius maad mööda nagu karm“ (I. 102).

„Mida põnevamaks muutub sisu, seda lühemaks ja energilimaks saab lause, kuni jääb järele kõige paratamatum“ (Semperi märkus Mait Metsanurga stiili kohta). „Kiirsõiduauto saab kuuli kuju, et teravalt läbi puurida õhust.“ (Näiteid toome Metsanurga novellist „Jumalata“, lk. 22):

Vaaren kargab välja. Väljas suveöö hämarus. Vahi hüüd. Kaks pauku. Vaaren lendab edasi. Veel kaks pauku. Kära, kisa, hüüded, paugud...

Vaaren lendab edasi. Selja taga müdin. Paugud, kisa, hüüded: „Põgenevad! Võtke kinni! Metsa poole!“ jne.

Perioodilise stiili kohta toome näiteid A. H. Tammsaarelt („Kõrboja peremees“):

Esimest korda läks Villu ilma püssita nii-öelda asja pärast kõndima, läks mööda põllupeenraid, läks mööda

aia ääri, läks mööda keset kesapõldu, läks mööda väikest võserikku, mis oli tärgranud endisel põllul, mille harijad sööti jätnud kivide pärast. Villu vaatas ja arutas, Villu õppis esimest korda oma isatalu kui tulevane peremees tundma, sest ei tea miks, aga korraga hakkas Villu end Katku tulevase peremehena tundma. Ta oli aastate kaupa mööda maad-ilma ümber kolanud, oli rauda taganud, oli puud tahanud ja hõoveldanud ja kunagi polnud ta mõelnud, et tema peaks Katkule tagasi minema sinna asutama omale jäädavat eluaset. Aga kui vend sõjas surma sai ja kui sõja lõppemisel tööleidmine ja leivateenimine kitsikuks muutus, nii et Villu ajutiseks koju pidi tulema, siis tundis ta peagi, et ka Katkul võib ära elada, et Katkul võib ehk paremini ja vabamalt ära elada, kui ükskõik kus mujal maailmas. Aga ometi ei teadnud Villu veel sel ajal, mis tähendab armastus Katku vastu, mis tähendab armastus teatud maakoha, maapinna vastu jne. [lk. 21—22, samas stiilis ikka edasi lehekülgede kaupa. Vaata veel lk. 11—16; 23—27; 32—46; 51—72; huvitav on tantsumotiiv lk. 77—83 j. m.; huvitavad on tarvitatud figuurid: anafoor, epifoor j. m. kordamised, parallelismid; huvitavad on veel kõlafiguurid jne.]

Toome veel näiteid Eduard Vildelt („Mäeküla piimamees“).

Siis tulid palavad päevad helgete õhtutega, taevas seisis kõrgel, õhk sumises põrnikatest, alt aiaräämast vaabus lõhnapilvi mäele ja kõik näis vedelalt valguvat nagu sulatises. Videvikust keskööni laugles sooviku kohal sina sees kitsuke kuuserv nagu taevataadi põidlaküüsu, tema all luhas löid mustad vetesilmad valgeid sädemeid, kaasik kapsaia taga hoidis hinge kinni, sest ööbik laulis. Hooned kingul aga, nende ümber sala lendlevate nahkhiirtega, need paistsid kui meelisklevad pead lenduaetud muremõtetega jne. (lk. 33).

RÜTM, MEETRUM ja RÕHK. Igal pool looduses ning elus valitseb rütm. See on väikesest virvendusest algav ja tihtigi mitme sülla kõrgusele tõusev merelainetamine: lained tõusevad ning langevad. Sellega suurel määral sarnaneb tuules lainetav rukkipoeld, viljaväli: jällegi lained tõusevad ning vajuvad. Pange tähele südame tuksumist oma rinnas, kuulake kella tiksumist, jälgige kopsutegevust ning hingamist, vaadeldge enda sammu, loomade käiku, jooksu, seinakella käiku, silmake mõne masina käiku, — igal pool aina näete, et siin tegevus, liikumine sünnib korrapäraselt, teatavate kindlate lühemate (vahel pisi-tillukeste) või pikemate vaheaegade järele, kindlas taktis ehk rütmis.

Ka keeles valitseb rütm. See oleneb sõnust (ühe-, kahe-, kolme- või mitmesilbiseist) lühemaist või pikemaist lauseist või

nende osist, mille vahel esineb peatus ehk paus. Tavaliselt märgitakse pausid kirjavahemärkidega või vastavate sidosõnadega, aga ka mitte alati. Lause kui orgaanilise terviku lõpus on pikem paus, mis märgitakse punktiga. Punktiga võrdsed on küsi- ja hüüumärk, mis pannakse retooriliste lausete lõppu (küsi- ja hüüd-, õhkamis-, soov-, palve- jne. laused). Lühemad peatused märgitakse komaga, punktkomaga (semikoolon), kaksikpunktiga (koolon), tireega või sidosõnadega (ja, ning) jne. Pikemais lauseis aga on peatused ka sääil, kus ei ole tarvidust kirjavahemärgi ega sidosõna järgi. — Teksti lugemisel tuleb hoolega täheldada kirjavahemärke, siduvaid sõnu jne.

Sõnade ühendlemisel lauseks kirjanik võib kavatsuslikult valida näiteks kas ainult ühe-, kahe-, kolme- või mitmesilbiseid sõnu või neid kõiki läbisegi ning niiviisi kujundada neist vastava rütmi. Näiteks: 1) *Mina mõistsin, jälle kostin: Ole vaid, valge poissi! — Ära hõiska enne õhtut! Ära kiida päeva enne õhtut!* (Kahesilbiline rütm). — Või: *Pisarad palavad langesid mustasse mullasse seemneks* (kolmesilbiline). — *Kes noorelt nobe, see virk vananagi* (segarütm).

Arvestades seda, et meie keeles sõnarõhk (päärõhk) langeb esimesele, kaasarõhk kolmandale, viiendale jne. silbile, et sõnad on lühi-, pika- ja ülipika-silbivärtelised, on võimalik ühendleda väga mitmesuguse rütmiga lauseid. Tavaliselt eraldatakse langeva kaksiku (trohheus), kolmiku (daktül) ja segarütmi, eriti seotud kõnes ehk värsis, millest kõneleme pikemalt meetrikas. Sidumata kõnes ehk (tingimisi) n. n. proosas tavaliselt tarvitatakse segarütmi.

Tuleb veel märkida lauserõhku (millest juba eespool on kõneldud), mille määrab mingi tähtsam ehk raskem sõna, mis on mõtte kandjaks ning h a r i p u n k t i k s lauses. Seega igas lauses manuleb oma tõus ehk paisumine ja mõõn ehk langus. Eriti lausestikus (perioodilises lauses) on see täheldatav. (Vaata NB perioodi kohta.) — See raskem sõna võib olla kas lause alguses, keskel või lõpus, aga ikka nii, et teda on võimalik kergesti rõhutada, toonitada. Nii võime saada langeva, tasakaalus või tõusva rütmiga laused, kus sümmeetriliselt, korrapäraselt või ebakorrapäraselt vahelduvad tõusud ning langused, kiire või aeglase tempoga, pikemad või lühemad laused või lause osad. Kõik see oleneb sellest, millisest sõnavarast ühendletakse laused. Sellist rütmistatud lause ühikut nimetatakse kolonniks.

Kirjanik võib kavatsuslikult (või ka ebateadlikult) koostada lause nii, et ta selle alguses valib lühisilbivärtelised sõnad, kahe-, kolme- või enamsilbilised, siis järjestab neile pikasilbivärtelised ja lause lõpupoole paigutab rasked ülipikasilbivärtelised sõnad lõpetades lause raske ühesilbilise sõnaga. See annab googu lausele hooga, t õ u s v a r ü t m i. Näiteid:

1. *Öö hulub, | laine röögib, | hundab voog.*
[V. R.]
2. *Nii üksi ma. | Mu igatsus on suur: ||*
See lõhnulaotav aid | kui kuldne puur, ||
Kus vangis ma, | — mu prints, | oh
tule ju! || [M. U.]
3. *Siis tuleb saanisõit, || Siis tuleb pulmasõit — ||*
Siis tuleb surmasõit, || Hobuselaps... ||
4. *Eriti võõraks | jäi Maroko | sisim olemus | ka selle*
tõttu, || et ta päälinnad | Fess ja Marakeš, || vastandina teis-
tele | Põhja-Aafrika suurlinnadele, || on sisemaal. || Rannikuil,
| kuhu pääs oli küll kerge, || paistis see teetu | ja anarkiline
sisemaa | ühes oma linnadega | juurdepääsmata Barbaariana. ||
[Fr. T.]

Kõigis lauseis üksikud kolonnid on eraldatud püstjoontega, lühemad ühe (/), pikemad kahe (//) joonega.

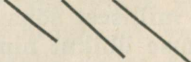
Esimeses näites kolmiklause algab küll ülipikavärtelise ühesilbilise sõnaga *Öö*, kuid see seisab rõhutus kohas lause alguses ning seega on nagu astmeks, mis järgneva kerge esmavärtelise sõna *hulub* energiliselt lükkab ülespoole. Järgmised laused on korraldatud tõusvas joones, kolmas ning viimane lause lõpeb energilise sõnaga *voog*. Samuti teises, kolmandas ja isegi neljandas näites mitte ainult üksikud kolonnid ei ole tõusvas rütmis, vaid kogu laused ning lausestikud. Graafiliselt võiksime kujutada nende lausete rütmi järgmiselt:

1. / / / / 2. / / / / / / / / 3. / / / / /

4. (((/ (((/ (((/ / (/ (((/

Vastupidi, kui lause alguses olevaist raskeist ülipikasilbivärteliste sõnust minnakse järkjärgult üle pika- ja lühivärtelisele, asetades viimased taanduvalt lause lõpupoole, siis saame langeva lauserütmi. Näiteks: 1. *Veest tõusvad mullid üles hõbedased.* [G. S.] 2. *Tundsin ainult, || kuis elujõud minust | tilk tilga järele vähenes.* [Fr. T.]

Lausepilt:

1. 2.

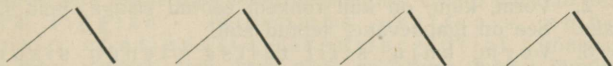
Tasakaalus lause algab ja lõpeb lühisilbivärteliste sõnadega, kuna lause keskel (haripunktis) on mõni raske ülipikavärteline sõna. Näiteks:

Minutite raskeid | nutupiisku sajab: ||
Kuis mu eluihk neid kokku lükiks, |

Sätendavaks ehtekangaks tikiks —
Nii mu süda aega — elu vajab!

[M. U.]

Lausepilt:

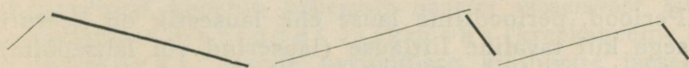

Toome veel näiteid lauserütmi kohta, märgime neis kolonide vahelise peatuse ehk pausi (tsesuuri) püstjoontega: / — lühem, // — pikem ja /// — ülipikk paus. Saame ebatasakaalus lauserütmi.

1) *Õhtu jõuab, // eha toob pilvi, // öö siravaid tähti ///* [Fr. T.].

Siin langeb paus kokku komaga, lõpus punkt. Esimene lause on langeva, kaks viimast tõusva rütmiga, kui arvestame sõnade silbiväldet.

Lauserütmi võime viia järgmise skeemi alla:

2) *Õhtusse, // pilvisse / ja tähtisse / tahaksin minna siit ära. /// Sinna tahaksin peita / oma igatsuse, // nukruse / ja üksinduse — // õhtusse, // pilvisse | ning tähtisse. ///* [Fr. T.]

3) *Uni ei anna / uuta kuube, // magamine / maani särki. ///*

4) *Kui kosja lähed // ja peresse astud, // vaata kõige esiti, // kas luuda nurgas näha on, // tee ta | nagu kogemata maha // ja vaata, // kes ta ära võtab. ///* [J. L.]

Eelolevais lauseis (2—4) paus ei lange alati kokku kirjavahemärkidega ja sidesõnadega.¹⁾

Lauserütmil on emotsionaalne funktsioon. Sellest oleneb ka lause pikkus või lühisus.

Tugeva, energilise, tundeküllase sisu väljendamisel tarvitatakse tõusvat rütmi ning lühikest (vahel isegi katkendilist) lauset. Selle vastu langeva elutahte, väsimuse, kõdunemise ja ähmasuse väljendamisel muutub ka rütm aeglaseks, pikaldaseks.

Vestelises toonis tarvitatakse vahelduvat rütmi. Lause ei tohi muuta ühetooniliseks, šablooniliseks. Sellepärast tavaliselt prevaleerib mitmekesine lainetav rütm.

1) Eesti lause rütmi on vähe uuritud. Leidub sellekohaseid märkusi Kristjan-Jaak Petersoni (G, Suits, Lisandusi K. J. Petersoni tundmaõppimiseks), Eduard Vilde (Daniel Palgi, Eduard Vilde „Mäekiila piimamehe“ stiil, lk. 93—103) ja Friedebert Tuglase kohta (Johannes Semper, Meie kirjanduse teed, lk. 73—76). Muide see põld on alles söödis. —

Lausestamisel tuleb täheldada kolm järgmist momenti sisu ja vormi vahel:

1. Vorm, kuju, käib oma rada sisust hoolimata, on seotud sisuga ainult väliselt. See on veretu stiil.

2. Vorm, kuju, on küll rohkem seotud sisuga, kuid jääb siiski iseisvaks. See on igapäevane, tehtud stiil.

3. Vorm, kuju, stiil täitsa oleneb sisust, on sellega tihedalt aineliselt seotud; kirjanik paneb end täiesti maksma, valab oma hinge oma loomingusse. See on kõige parem stiil, see on kirjutatud südame verega, selle mõju on võrratu.

Kõik see avaldub ka lauserütmis.

MÄRKUSI (NB) PERIOODI EHK LAUSESTIKU KOHTA. Eriti suur tähtsus lauserütmil on lausestikus ehk perioodilises lauses, kus mõnikord lausestiku liikmed koostakse ning korraldatakse teatavast silbivärtelisest sõnamaterjalist. Sellejuures mitte ainult üksikuil lausestikku kuuluvail liikmeil (lihtlauseil või nende osadel, kolonnidel) ei ole oma rütmiline tõus ja langus, vaid tervel lausesüsteemil on ka tõus ja mõõn. Sellepärast vaatleme lausestiku ehitust pikemalt.

Periood, perioodiline lause ehk lausestik on keerulisema ehitusega kui tavaline liitlause (lauserind või lausepõim): ta koostub mitmest liht- või liitlausest või nende mitmekordseist ühendusist. Periood väljendab täielikult, kõigekülgselt mõtte kõigis tema osades. Lauseehituslikult võib olla siin väga mitu astet lihtsamast loogilisest lausest kuni ülikeeruliseni lausestikuni.

Lausestikku kuuluvad liht- ja liitlauseid ühendatakse enda vahel, otse sulatakse, needitakse kokku nii tihedate sidemetega, et nad täiendavad ning seletavad üksteist ja oma seesmise ühtluse ja välimise ilmekusega moodustavad ühe tervikulise kinise ringi (periodos). Lausestiku päämõtte on selleks punktiks, mille ümber ühinevad kõik muud mõtted üheks tervikuks.

Sõna „periood“ on metafoorne. Ta on laenatud olümpia mängudest, kus teatav ratsanik, kes temale määratud kindlast kohast väljudes ning sõites ringi ümber märksamba, pidi tagasi tulema oma endisele kohale. Seda ümber mänguvälja sõidetud ringteed nimetatigi perioodiks.

Mitmesugused definitsioonid (määrangud) perioodi kohta. Juba kreeka mõttetark Aristoteles nimetab perioodi „kõneks, millel on iseendas algus, lõpp ja ruum (suurus, vahemaa), mis kergesti haaratav (mõistusega)“ (Rhetorica Lib. III cap. IX). Ta toob järgmise näite: „Juhtub, et ka targad inimesed päriivad halva saatuse, aga vähem-targad (rumalad) elavad õnnelikult.“ — „Kas need, kes loomuselt (on sündinud) on kodanikud, sääduse kaudu kaotavad oma kodanluse (kodanikuõiguse).“ Seda Aristotelese tehtud perioodi määrangut loeti vanasti kõige paremaks, nagu tunnistas selle aja asjatundja Demetrios Phalereios oma kuulsas teoses „Väljendamisest“. Üks pool Aristotelese definitsioonist näitab mõtte täiesti perioodis (algus ja lõpp), teine perioodi koostavaid osi ning liikmeid (ruum ehk suurus). — Perioodil iseendas peab olema algus ja lõpp, näit.: „Juhtub, et ka targad inimesed päriivad halva saa-

Perioodi iseseisvate lausete ühendlemisel tarvitatakse mitmesuguseid siduvaid sõnu (side-, ase-, määr- ja muid sõnu) ja vastavaid kirjvahemärke, näiteks: ja; ning; ehk; aga; kui — siis; ehk küll, kuigi — siiski; see — kes; see — mis; sellepärast — et (põhjus); nõndakui, nagu — nii; koma, koolon, semikoolon, tīree jne. Kuid tuleb täheldada, et perioodi ei määrata sidesõnade järgi, vaid temasse kuuluvate lausete iseloomu järgi. Leidub ka lausestikke, millel ei ole mingit sidet.

Lausestiku üksikud liikmed võivad omada ka vahelepõime: parenteese, lausepõime, lisandeid, kiile j. m.; kuid neid vahelepõime ei loeta perioodi liikmeiks, vaid nad on ainult lausestiku liikme laiendiks.

Antiikaja kirjanikud eriti pidasid silmas mõõtu (numerus) ja rütmi (rhythmus) perioodilises kõnes: nende lausestikud ehitati (värsi eeskujul) teatavale (värsi)jalgadele, s. o. valiti sõnad teatava arvu silpidega, milles vaheldusid kindlas järjekorras pikad ja lühikesed täishäälikud (vokaalid). Perioodi ehitamisjuhised jälgisid erilisel ilukõla (harmonia, rhythmos); arvestati ning mõõdeti hoolega sõnu, millega alata või lõpetada mõtteväljendist, siit siis nende kōla ja kommata. Komma pidi mahutama endasse ligi seitse silpi, liige (kolon) — ligi seitseteistkümmend. — Meie lausestik ehitatakse pääasjalikult seesmisele mõtete koondisele, vana periood aga välisele lause vormile e. väljendisele, s. o. ilukõlale, (värsi)jalgade arvule, intonatsioonile, mis vastavalt paisule ka tõuseb, kiireneb ja mõõnas langeb.

Järgmine Cicero periood loeti eeskujulikuks oma sulavuse, kõlavuse, vanasti tunduva mõõdu, rütmi ja musikaalsuse poolest, mida ka Cicero ise tunnustas tuues seda mitu korda eeskujuks:

Est enim *Judices*
non scripta — — sed nata
Lex,
quam non didicimus, — — — *corripuimus,*
accepimus, verum ex natura — *hausimus*
ipsa
legimus, — — — *expressimus,*
ad quam
non docti, *non instituti,*
sed facti, *sed imbuti*

sumus:

ut si vita in aliquas insidias, si in vim, si in tela aut latronum, aut inimicorum incidisset, — omnis honesta ratio esset expediendae salutis (Oratio pro Milone, IV).

Ligikaudne tõlge. Sest on meis, kohtunikud, säädus, mitte kirjutatud, vaid sisse sündinud, mis ei ole omandatud teadusest, ei muistsest kõnest ega laenatud raamatuist, vaid loodusest endast saadud, ammutatud, sisse raiutud, — säädus, mida me ei ole õppinud, vaid millega olemeloodud, mida meile ei ole õpetatud, vaid millega olemeläbi immutatud: nii et kui meie elu langeb mingisugusesse püünisesse (hädahoitu), satub vägivalla alla, või tungivad kallale rõõvliid, vaenlased, siis selle vastu kaitseks on iga kein (abinõu) aus.

Perioodisse kuuluvate lausete iseloomu järgi, nimelt selle järgi, kuidas suhtuvad lausestiku liikmed (üksikud loogilised laused) üksteise ning milline on tõusu ja mõõna vaheline suhe, liigitati perioode järgmiselt: põhjuse- ehk kausaallausestik, tingiv e. konditsionaal-, järestikune, astmeline e. järguline, võrdlus-, seletav, lahutav, ühendav, vastupidine, mõõndus- e. kontsessiiv-, seos- e. relatiiv- ja segalausestik.

I. Põhjuse- e. kausaallausestiku üks pääosa sisaldab põhjuse või eesmärgi, teine järelduse. L. grammatiliseks

sidemeks tõusu ja mõõna vahel võivad olla kausaalmäärus- ja sidesõnad: sest, sest — et, seepärast (sellepärast) — et, sel põhjusel — et jne. Mõnikord võib puududa side.

Näiteid: 1. Oleks häbi kohe pärast ema surma talu müügile lasta, seepärast peab üks meist kõik oma jõu ja osavuse kokku võtma, et talu kord oleks hää ja ilus. [A. G.]

Seletus. Lausestik on kolmeliikmeline: 1) Oleks häbi kohe pär. ema surma talu müügile lasta (põhjus), 2) seepärast peab üks meist kõik oma jõu ja osavuse kokku võtma (järeltus), 3) et talu kord oleks hää ja ilus (eesmärk). Esimene ja teine liige on tõusuks, kolmas mõönaks. Grammatiliseks lausesidemeks on sellepärast — et. Esimene liige on laiendatud lihtlause, teine ja kolmas koondlauseid. Lausestiku lühendus (teema): Talu hoiuks ja hääks korraks peab üks kõik oma jõu kokku võtma.

Märkus. Lausestiku analüüsimisel tuleb tungida perioodi sisse, määrata tema iseloom e. liik, liikmed (esimene, teine jne.), tõus ja mõön, täheldada grammatiline lause-side (kui see on) ja vaadelda üksikute liikmete ehitust jne.; lõpuks tuleb lühendada periood (kui see on võimalik) ja leida teema. Ei tule silmast lasta ka stiili erinevust, rütmi, troope ning figure.

2. Pean tihti nendega kaklema ja lahinguid lööma (esimene liige, mõön), sest isa on mul päris abitu ja vana (teine liige) ega jõuagi muud teha kui õnge otsas vahtida (kolmas liige; teine ja kolmas liige moodustavad tõusu). [A. G.]

3. Äkki võpatab Loki (1. liige), tõstab hurdana nina (2. l.) ning ta punane suu avaneb kui kiljatuseks (3. l. — tõus) — männi latva säet puuri ümber tiirlevad vilistades esimesed kuld-nokad (4. l. — mõön)! [A. G.]

Siin sõnaline grammat. lauseside puudub, on tīree (—).

4. a. Sest on norgus noored mehed, norgus noored poisikesed: külm on võtnud kütisodra, välk on võtnud väljaodra, rahe rukkī'id rabanud.

b. Miks on ilmuke udune? Sest a p ilmuke udune, sest a p taevake segane, et on palju pattusida, palju patu kanda-jaida, rahvas raua rooste'essa; sõsarikud sõimelevad, vaderikud vandelevad, paaterid tegid pahada, vennaste veri valati; kälitsed kõra pidasid, sõsarikud sõimelisid ema kirstu kaane päällä, vennaste veri valati isa aida ukse päällä, vaderikud vandelivad, lüües risti lapse pääle! [Rl.]

5. Värskest lubjat õunapuud nii ennast täis:

*Lõhna, rohet, puna, ümmarust ja magusust
Pakitseb ning kokku kipub juurtes all ning keset tüve vagusust:
Käärīb, jaguneb, muist leheks laguneb ja muust saab õis. [M. U.]*

*6. Meie ei taha olla, ei ole Vaikiv, ununev lehekül
Aegade-raamatus: Meie otsaette on kirjutud Elusõna!*

*Meie silmades säravad sädemed, Meie põues lainetab julgus
ja jõud, Hoovab elu! Meie ulatame käed pilvede poole! Meie*

sammume suure sihi poole: *Meie tahame elada ja kirjutada Aegade-raamatusse.* [A. H.]

II. Tingiv ehk konditsionaallausestik on mõnikord lähedane kausaalsele ja sisaldab endas tingimuse. L. grammatiliseks sidemeks tõusu ja mõõna vahel on sidesõnad: kui — siis, et — siis või ei olegi sidet.

Näiteid: 1. Hamlet: [See tungiv manitsus me kuningalt:] Kui Inglismaa on ustav lääniline (1. l.) Kui sõprus ta'ga palma peab õitsma (2. l.), Kui rahu veel peab kandma nisu-pärga Ja komaks jääma lepingute vahel (3. l.), Ning mitu sää-rast ülitähtsat „kuid“ (4. l.), Et siis, niipea kui kirja sisu teada, Ta toojaid, ilma pikalt pärimata, Surm kohe tabaks, nii et pihtimiseks Ei jääks neil aegagi (5. l.). [W. S.]

Seletus. Paralleellikmed 1—4 moodustavad tõusu, viimane — 5-es — mõõna; grammat. lausesidemeks on kui (kordus) — et siis. Lühendus ehk teema: Inglismaa, ustav lääniline, sõber, rahupüüdja ning lepingute pidaja, tapku kohe kirjatoojad.

2. *Ning kui Kadri küpsetab ahjutäie saia (1. l.), käsib Meos Martin oma perenaisele küpsetada vähemalt kaks (2. l.), kui Kadri teeb kalkunite paarile lõpu (3. l.), veristab Meos neid vähemalt kolm (4. l.), kui Kadri paneb kollasesse saia kaks naela rosinaid (5. l.), arvab Meos, et tema kollane sai tahab vähemalt kümme naela samasuguseid rosinaid (6. l.).* Periood on huvitav oma lausepaaride poolest. Pääle üldise tõusu ja mõõna on tal kolm tõusu ja mõõna, igal lausepaaril üks. [A. G.]

3. *Peiukene, poisikene, kui hoiad õe hüvasti, kaitsed kasvu kallimasti, kui sa tulned teisi meile, sina järgida küsiksid — pakku alla paisatakse, tooli alla annetakse. Hirnub heinuda hobune, kaerad ette kannatakse, roka toober toodanekse.* [Rl.]

4. *Sa käsi päikest mitte tõusta Ja keela tuuli tõttamast, Ja hüüa, et vaikiks mühisev meri Ja kose kohin kustuneks — Siis mine laulusid lukustama Ja lauliku nuttu ning naeru keelma!...* [A. H.]

5. *Et iga viimne valu hääl ka valus kõlab kandle pääl, ja läheb valusamaks viis, — pea kõlab valust hõiske siis: siis iga, iga valu viis end lõpetab kui hõiske hääl ja iga õnn ja armastus on juba valu kandle pääl.* [J. L.]

III. Järestikus esil tuuakse esile nähtused, sündmused või tegevus, mis on samaaegsed päälause esitatavaga, ennetavad selle või järgnevad sellele. Grammat. sidemeks tõusu ja mõõna vahel on: kui — siis ajamääramise (mitte tingimuse) mõttes, juba — kui, enne kui (ennekui) — siis, just — siis, sel puhul — kui jne.

Näiteid: 1. a. Kui perenaine oli maet ning peielised sõitsid igaüks oma teed (1. 1.), kui oli küllalt jood ja lärmat (2. 1.), algas talus palavikuline ettevalmistus vendade ärasõiduks (3. 1.).
[A. G.]

Seletus. Esimene perioodi liige — lauserind (side ning) ja teine — koondlause — moodustavad tõusu, kolmas mõõna. Lause rütmi pärast oleme jätnud muutmata autori kirjaviisi, nimelt lühendatud umbisikul. minev. kesksõnad (maet, jood, lärmat).

b. Kuid siis, kui langes vihisedes viimne puu (1. 1.), jooksis pärdik suurte hüpetega otse Joonatanile vastu (2. 1.) ning enne kui poiss oleks ärrituses midagi taiband (3. 1.), oli pärdik ta õlal ja õlalt ringist väljas, joostes kabuhirmus otse rukkipoõldu (4. 1.).
[A. G.]

2. Kui läheb kallis kaare pääle, siis sina karga katsu-maie, kas on kaari kaunikene. Kui läheb lindu lõikumaale, siis sina viisa vihkudesta, kas on vihud viisakamad jne. [Rl.]

3. Kui oli palavalt meeles sul kallis kodumaa, kui kõnelda temast tahtsid, kui tahtsid kõnelda: siis ühtki sõna ei leidnud, ei leidnud ühtegi teed; kõik sõnad seks oli vähe ja kõik olid kinni teed (ka priaamel).
[J. L.]

4. Ja kui kord jõvvab kätte minu öö ning lõpeb minu teekäik pikk ja visa, ma lähen õndsalt ära nagu isa — kell, vana sõber, siis mull' viimselt löö.
[H. V.]

IV. Astmeline ehk järguline lausestik on sisu poolest järjestikuse lähedane, on temaga seotud. Astmeline lausestik sisaldab neid olukordi, mis järgnevad üksteisele kordamööda teatava aja kestel. Muist perioodest ta erinebki selle poolest, et tema tõus koostub lauseist, mis kirjeldavad alati mitut olukorda, mitte üheaegset, vaid astmeliselt üksteisele järgnevat. L. grammat. sidemed on järgmised: esiteks, teiseks, alguses, siis, selle järele, viimaks, lõpuks jne. Kui mõõnas järgneb üldkokkuvõte, siis annab astmeline lausestik poeetilise lausefiguuri, mida nimetatakse priaamliks; ilma kokkuvõtteta aga saadakse gradatsioon.

Näiteid: 1. a. Kõige esiti tuleb üks jutlus minu (1. 1.), siis ristitakse laps (2. 1.) ja selle järele pöördub aulik köster paari lahke sõnaga pruutpaari poole (3. 1.).

b. Pole kuidagi võimalik, et sääraستهle poistele tõmmataks üks igal pool nina eest kinni (1. 1.), — ühes kohas aetakse koertega minema (2. 1.), teises näidatakse rusikat (3. 1.), aga kolmandas kohas oleme teretunud külalised (4. 1.).

c. Kord käis peremees (1. 1.), kord jälle perenaine linnas (2. 1.), siis sõitsid nad kahekesi (3. 1.), siis jälle üksikult (4. 1.).

d. Pärdik jooksis ees, temale järgnes Joonatan, siis Paulus Peetrusega ning kõige viimasena komberdas Nipernaadi. [A. G.]

2. Siis loomuvastaseist Ja lihlikest roimist kuulete Ning juhu kohtust, eksitamisist Ja surmast öeluse ning häda sunnil Ning, lõpuks, nurjaläinud kavatsusist, Mis leiutaja pähe lange- sid. Tõtt kõigest sellest võin ma teatada (priaamel). [W. S.]

V. Võrdluslausestik sisaldab võrdluse, sarnaduse, näite või tõestuse. Lülilik tõusu ja mõõna vahel võivad olla side- med: nii, nagu, nii kui — nii, nagu — nii, nõnda- kui — nii, kuipalju — niipalju, mitte niipalju — kuipalju, mida enam — seda rohkem (enam), otsekui, justkui jne.

Näiteid: 1. a. Kuid siingi kallas poeg isale ja isa pojale (1. l.) ning nõnda teineteise eest südikalt hoolitsedes võtsid need kaks meest viina vaikselt, sõnagi lausumata, ümbrust tähele panemata (2. l.), nagu istuksid vaid kahekesi ning jook- sid mõne kummalise kihlveo võiduks (3. l.).

b. Ning oli sääli lehma ja härgi, mullikaid ja vasikaid, oli säära ne hulk, et kadusime sinna oma härjaga hoopis ära.

c. Mehi, naisi ja lapsi on korruga hoov täis, igaüks karjub midagi, sõimab, kisendab, hüüab, otsekui oleks mesilaste taru ümber lükat. [A. G.]

2. Nõnda halba leski naine, kui halba hagune aeda, kui on hoone katukseta, kui on aita harjamata! [Rl.]

3. Õieli kael ja punakad lestjalad takatsi sirgus, Silmades punakas helk, millise loob eha kiirg, Nii nemad ujuvad üleval öösise kõrguse sinas, Kustuva päikese vaos, hämaras pilvises reas. [V. R.]

5. Nagu ilusamgi hele hääl mäe koopas kostab koledalt, haa sügavusest haledalt, kui on koolja-koorem pääl: nõnda kustub püham püüegi, nõnda närtsib surematuski, nõnda vaibub selgem tõdegi, sumbub öösse härdam hüüegi. [J. L.]

VI. Seletav lausestik seletab mingit mõistet või tervet mõtet teatavas lauses. Tõusu ja mõõna vaheliseks side- meks on: et, nii, nii et, sel määral et, niiviisi et, niipalju et jne.

Näiteid: 1. a. Tokkroos aga hakkas koledasti oigama, et pää valutada, et ilm polla puugi tegemiseks põrmugi soo- dus, et tarvilisest materjalist olla parajasti puudus.

b. Vana Liisa poegadest, neist laiskvorstest ja lakekrant- sest, saavad siiski mehed ning säärased mehed, et terves vallas ei leita teist, kes küüniks nendele kas või õlanigi.

d. Säärased vereimejad — niipalju ongi neist, röövli-poegadest, kasu, kui palju saab õpetajalt kiita ja kui palju võtab armas Issand seda arvesse pattude andestuse juures. [A. G.]

2. Küll sust kulla küstanekse, küll sust palju pakutakse: tuhat tünderit nisuda, sada salve rukki'ida, isale härjad ikke'eie, emale lehmad lüpsikulle, vennale sõjahobune, sõsaralle sõlgi suuri, miniale pikka põlle, kälile käbedad kingad. [Rl.]

3. Ma tean, liig selgesti tean, mis oled sa, mu isamaa! Seda tunda sain uneta öödel ja kõigil mu vaevastel töödel — võin julgesti ütelda: Sa oled seesama elu, mis sinult pärinud ma; sa oled seesama elu, sa oled seesama valu, mis minult saad tagasi sa. [J. L.]

4. a. Ma mõtlin, et kevade kadunud siit, Et igavest' ära ta läind, Et tormid ja tuuled ja lumi ja külm On kaljuse koja siin teind.

b. Oh ma isegi ei tea, Millal tuli armastus Minu põue, millal ärkas Vaikne, arglik igatsus.

c. Kas tead, kui kõrge on taevas, Kui sügav on pilkane öö, Kui valus on peidetud pisar?... Kui kauge veel kodutee!... [A. H.]

5. Om asja ilman imelise teed toda kävven mõtli ma: sääl saatva kooljat peijelise, siin jooskva latse lustiga! [G. S.]

VII. Lahutava perioodi päälausest tuuakse välja mitmesuguseid järeldusi, mis seotakse lahutava sidesõnaga: kas, või; kas — või jne.

Näiteid 1. Suur vaimustus käib siiski läbi riigi (1. l.), kõik astvad kokku, müüriks isamaale (2. l.): kas võita (3. l.) või kas surra priiusele (4. l.) — ses mõttes tõstab Kreeka kilbi, piigi (5. l.). [J. L.]

2. Kaks päeva peeti Puusliku vastu sõjanõu, et mis talle saadanalle teha, kas joosta otseteed kordniku juurde, anda asi kohtu otsustada või pista tuli Puusliku talu räästa alla. [A. G.]

3. a. Kas surm või elu — Kas rööm või valu — Kõik ainult selge õnnistus on.

b. Kas pean mina minema maailma otsa, Või peitma end pilvede põue, Või astuma sügava mere sülle, Või elu ja eedeni-aasadele — Või vaikiva surma väratele — Sinna — sinna — Kus sind ei oleks! Sina — minu saatust! [A. H.]

4. Allpool mustavad rannad ja metsad on varju ju maetud, Ainult öösised veed tuhmisti helgivad veel, Kajastes kõrguses kustuva valguse mugavat eha Niikui tuhmunud peel hõbeleb merine selg. [V. R.]

VIII. Ühendav lausestik sisaldab mõtteid sama tähenduslikke, samaväärseid ehk võrdseid, päripidiseid, mida seotakse ühendavate sidesõnadega: ehk, ning, veel, ka, mitte ainult ei — vaid (ka), aga ka, aga veel, isegi jne.

Näiteid: 1. Suur tõesti olla *Ei* tähenda suurt põhjust leida teoks, *Vaid* ölekõrrestki suur tüli teha, *Kui* au on kaalul.

[W. S.]

2. a. *Lumi* on rabe ja kilgendav, tuules ja päikeses vajub ta kokku, jäätub, ning jäistest kristallidest rebenevad vee-
piisad lahti kui tilkuvast habemest.

b. *Vilistades* ning *huigates* ilmuvad rändlinnud üksteise järele, herilasevorn, punajalgne tuuletallaja, lõopistrik, sooräts, siniraag, isegi musta taevahoidjat näeb *Loki* hurtsiku kohal tiirlemas.

[A. G.]

3. *Ei* mind peida peened särgid, kata ei kardne kasukas, mata ei manteli alune; mind ju peidab peeni liiva, maha matab musta mulda.

[Rl.]

4. *Hirm!* neid põhjatumaid suid! *Vaja* süüta sitkeks luid, selga sulist sooja kinda, *Taha* lustiliku hanna, *Tiivad* külge — laulu rinda, *Ja* see tõuseks, ja see tõuseks üle männa! [M. U.]

5. *Ka* kõige kurvem päev lä'eb mööda, *Ka* kõige raskem viiv kord kaob; *Ka* kõige valurikkam elu *Kord* igaviku sülle vaob.

[A. H.]

IX. Vastupidine lausestik väljendab mõtteid vastupidiseid üksteisele; vastakus sisaldub nimelt tõusu ja mõõna vahel. L. grammat. sidemeks on vastupidised sidesõnad: aga, vaid, kuid, siiski, ent, siiski kui, seevastu, ainult, ometi jne.

Näiteid: 1. a. *Eile* seisis veel päike madalal kui tahmane suitsunud lamp, aga täna on lumed vooland juba merre ning metsad on täis vilistavaid, siristavaid linde.

b. *Laskuv* päike paistis läbi suitsu ja tolmu roostepruunina, vajus viivuks kumendades metsa taha, ent valgus ei kustund.

c. *Kuid* siis lükkavad mehed parved uuesti vette, kustutavad kaldal tuleasemed ning sõidavad lauluga minema, ainult *Mall Habahannes* jääb neile kurvalt takka vaatama, kuni näha veel nende kogusid ja kuulda nende hääli.

d. *Küll* uuris *Peetrus* kalendrist laadapäevi ning säadis oma rännaku kava, küll septses ja kirjutas *Paulus* igasugustele ametkondadele palvekirju, ometi olid nende mõtted üksnes pädiku juures.

[A. G.]

2. a. Muud kündjad koju tulevad, adra kandajad ajavad, seemendajad saisatavad: minu kündaja kadunud, adra kandaja kabelis, seemendaja seljalisti. [Rl.]

3. a. Ma olen rumal, ma ei mõista enam: mul paistis selgus tähtepiiri alges ja merepõhi näitas päikse valge, kuid kõik läks pimedaks, kui süda kalges — ei mõista enam!

b. Üks hommik tuleb, millal enam hunt ei kisu, ei karu murra ega madu nõela, vaid millal tõendakse Eesti õigus ja millal häbiasi pole Eesti au. [J. L.]

4. So käe oma ohtjit kaknu ja sälgä tõstnu toobripuud. So kässi lehmä, peni laknu, so oma poig es anna suud. [G. S.]

5. [Põõsad olid juba tihedaks ja läbipaistmatuks muutunud.] Loomi ulatus nende vahel nägema ainult mõnekümne sammu taha, ehk olgu siis, et kuhugi männi otsa ronida, kust pisut kaugemele paistis. [A. H. T.]

X. Mõõndus- ehk kontsessiivlausestik oma tõusu sisaldab mõnesuguse piiratuse, mingi erandi, mis ei salga ega eita, vaid kinnitab ning tõestab mõõnas toodud päälause, mille grammatiliseks sidemeks (tõusu ja mõõna vahel) võivad olla sõnad: kuigi — siiski, ehk küll — siiski, olgu pääle — siiski, olgugi et — kuid, ütleme et — siiski, tõsi et — siiski, muidugi — kuid jne.

Näiteid: 1. Ei, pagana päralt! olgugi et Kadril on kaks tähtsat toimingut — sünnipäev ja pulmad — temal, Meosel, aga üks — ristsed — peab iga inimene külas siiski teadma, et nood suuremad hääd ja varad tulid pidupäevadeks siiski Meos Martini poolt. [A. G.]

2. Küll väike on mu isamaa ja väike minu rahvas, ja siiski üle ilmamaa mul üle kõige armas. [J. L.]

3. Tuleks või tulista rauda, sajaks raudasta raheta, tilguks tinavihmukesta: ikka peab ori ujuma, ikka vaene vanderdama, orjalaps läbi ujuma, palgapoiss läbi pugema. [Rl.]

4. a. Ehk sa küll mull' valu teinud, Haavu lõõnud otsata, Ei või siiski unustada Ega meelest lasta sind.

b. Aga julgust, võitlev süda, Ära kaota, Kuigi sügis lehe-ilu Sundis närtsima. [K. E. S.]

XI. Seos- ehk relatiivlausestik väljendab vahekordi ehk suhteid pää- ja kõrvallause või aluse ja öeldise vahel. Teda tarvitatakse õige laiapiirselt ning nimelt sel puhul, kui kõrvallause toetub isikule (pöördele) või kohale, millel on lähedad suhted päälausega. Lausestiku grammatiliseks

sidemeks on suhtelised sidesõnad: see — kes (mis) kõigis käändeis, kus — säääl, kuhu — sinna, kust — sääält jne.

Näiteid: 1. Anne-Mari, armas, kas kuuled? lausus ta — see olen mina, toosama mees kandlega, kellega olid tormi ajal säääl soo ääres poollagunenud küünis, mäletad? Toosama poiss, kellele rääkisid Küübist, Joonast, Traavli-Jaanist ja oma vaesest, õnnetust mehest Jairusest, kes on pand istuma ranga hobusevarguse pärast. [A. G.]

2. a. Imekene, helläkene Kandjakene, kallikene! Kui läät merde vie perrä, Kae mere perä ala, Kua oma sõmmer hõõrusamb, Hõõrusamb ja veerüsamb, Tuo su meelikas miniä, Sino käpe käskijalg. Tolle kosta kulla sõna, Tolle anna armusõna.

b. Saagu, saagu, neitsikene, sinagi saagu sinna saama, sinna saama, sinna jääma, kus on ärtu äiakene, ärtusilma ämmakene; kus on raudsed redelid üles minna õunapuusse, maha tulla marjapuusse; kus on puised pulli sarved, linalised lehma sarved, vaskised vasika sarved; kust ei kuulda äialt kurja ega kurja ämmalt kuulda. [Rl.]

3. Kus jõed kokku jooksevad, kus lained kokku langevad, kus kaste ilma imetab: sääält sina, laulik, laulu töid. [J. L.]

4. Ses alalises liikuvate vete kogu mühinas, kesk selget üleneva suve päeva sära virvendavat on midagi, mis meeles igatsusest pikka väsivas näib varjusid kui kutsumata üles tõstatavat. [V. R.]

5. Säääl kus lained igavesti Vastu kallast kohavad; Kus need metsad merekaldal Muinasjuttu mühavad; Kus see päike särasilmil Sinu kodu kullatab, Ehatütar õrnal pilgul Õnnerahu kuulutab; Kus vast metsiktormi tõusu Lained taeva püüavad, Ahtijad kõik sügavusest Surmsaid laule hüüavad; Kus see pikne põrutelles Pilverünkaid pillutab, Julge laevnik kotkapilgul Kaugused kõik sillutab: Säääl kord kasvab kaunis kodu, Kerkib kangelastesugu Läänekalda kaitsejaks, Isamaa-ilu hoidijaks. [A. H.]

6. Ke edimätse lõije lapju, Ke edimäst kõrd ravvut kapju, Ke vankri tegi, laiva ehit, mere lõuse, Ke kätte saije mäkitipu Ning sinnä kinnit võidulipu — Kõik olgu tennätü, et edesi mi jõuse. [A. A.]

XII. Segalausestik. Kirjanduse lugemisel harva leiame puhtal kujul põhjuse-, tingivaid, järestikuseid, mööndus-, seletavaid jne. lausestikke, vaid väga laiapiirselt esinevad mitmekesised kahe, kolme või enam perioodi ühendid — liitlausestikud. Sellised lauserägastikud võivad katta mõnikord lehekülgi. Eriti tarvitatakse neid tarbekirjanduses ning ametlikus stiilis, kus mõned motiveeritud (kohtu- j. m.) otsused, põhjendused, palved jne. venivad lehekülgede kaupa.

Näiteid: 1. a. Ehk kust mina seda tean, miks ostsin selle talu, miks loopisin noile masuurikaile oma rahatagavarad näkku, et sähke, poisid, võtke ja sööge, see on vaese kingsepa töö ja higi, mida ta elu jooksul liistu pääl on kokku kopsind.

Seletus. See lausestik alguses sisaldab seletava perioodi, lõpus aga seoslaus., seega segalausestik.

b. Kadri Parvi tundis end vähe haavatuna, et auliku köstri esimene kiitus oli langenud Meosele, sellele kasvatamata peremehele, kes püüdis vägisi rikkuda hääd tooni ja ilusaid kombeid ning kel polnud vähematki kujutlust, kuidas tuleb kõnelda ja toimida suursuguste härradega. [Põhjuse-, seos- ja seletava lausestiku segu.] [A. G.]

2. Salmel tullid kossilassid: Üks oli ku, teine päva, Kolmas tähte poisikenne. „En kullas kuule lää, Hõbbe pärg ei pävaleni. Kuul on kusi ammetida: Vahhest ta varragi touseb, Vahhest enne valgeida, Kohhe touseb koidikulla. Päval visi visikesta: Kui on helle heinaaega, Siis temma vihmada vihhistab, Kui on kallis kaerakülvi, Siis temma poudada pörristab; Kui on ruge rukki leikus, Siis temma kasteta kahhistab. Tähele minnagi lähnen, Tähele armas annan kätta...“ [Rl.]

3. Oleksin ma luuletaja, sinust ikka laulaks ma! Võtaks ilma ilusa, võtaks tähed taevasta, võtaks hommiku ja eha, võtaks kogu ilmamaa, ehiks sinu iluga, — laulaks, kuni kustub keha: Ülemat ei võiks ma teha! [J. L.]

4. Oh teie poedid, poedikesed, Parem tuleks siduda ette üle kulunud pükste Lai sinine põll, Osta saapamääret ja hari, Säada end käidavalle kohale Puhastama preilidelle kingi, Lahkete sõnade nõrgudes, Harja tuuseldes südame taktis. Selle asemel Et ühtesoodu Teha pedikööri Värssjalgadele. Oleks kõigiti tulusam. [Punkt ei sega perioodi.] [M. U.]

5. Vaata üles taeva poole: Kõik see hiilgav hõbe, kuld, Mis sääl säätendab ja särab, Alla saadab oma tuld — See on minu vara, rikkus, Minu kõige küllaga: Ma võin vabal ilul teda Lau-panna helkima. [K. E. S.]

6. Kui poleks veistel kelli ja krappe ning lammastel kuljuseid kaelas, siis oleks võinud peaaegu arvata, et soos ei ole kedagi muud kui aga poisid, kes kiiguvad laialadvulistel mändidel või mõne tuiakama kase harude vahel, puhuvad pasunat, mängivad sõrmilist, huilgavad ja hõiskavad, nii et õhtueeli vastu kajavad kauged saared keset mõõtmatu sood. [A. H. T.]

Ju his lugemiseks. Lausestikke lugedes tuleb tähele-dada tõusu ja mõõna: tõusu lugedes vastavalt tõuseb ka hää, mõõna lugemisel langeb. Seejuures peetagu silmas raskete sõnade asetust lauses, lause sidemeid, sidesõnu, kirjavahe-märke jne.

[Ülesanne. Leidke lausestikke loetavaist teoseist (näit. A. H. Tammsaare *Kõrboja peremehest* või *Tõest ja õigusest*, August Gailiti *Toomas Nipernaadist*, rahvaluulest, mitmesug. luuletisist jne.), vaadeldge perioodide liikmeid, nende vahelisi grammat. lause sidemeid, tõusu ja mõõna ja lauserütmi.]

Ilukõla (eufoonia, harmoonia, kokkukõla).

HÄÄLIKUD. Meie kõne kõige lihtsamad osad on häälikud, millest koostame silbid, sõnad, laused. Igapäevases (harilikus) kõnes me vaevalt kuulame seda, kuidas üksikud häälikud kõlavad. Poetilisest kõnes aga küll: siin on igal häälikul tähtahtis ülesanne, nimelt anda kõnele hääkõlavus — ilukõla, mis võib mõnikord varju jätta isegi lausetähenduse.

Meie kõne häälikute juurdlemisel ei tule arvestada mitte ainult kõlalist (akustilist) külge, vaid ka hääldamist (artikuleerimist), nimelt seda, kuidas sünnivad häälikud meie kõneelundis. Peame teadma, et kuuldavad kõnehäälikud on inimese kõneorgani pineva tegevuse tulemus e. saadus, et kõla (akustilist külge) ei saa lahutada hääldamisest (artikulatsioonist). Meie kõnehäälikus akustika ja artikulatsioon on ühe ning sama hääliku kaks lahutamata külge. Kõne häälikute tajumisel sulavad need kaks külge (akustika ja artikulatsioon) üheks mõisteks meie kujutelus. Nii siis „hääliku“ all meie mõistame: 1) kõlalist, kõne muusikalist külge ning 2) ka seda, kuidas töötab meie kõneelund, mõistame nimelt keele, huulte, kurgu muskulate liikumist ja häälepaelte pinevust, kopsutegevust jne.

Mõningad iseärasused hääldamisel nagu kõne kiirus või aeglus, hääletooni kõrgus või madalus iseloomustavad tervikulist fraasi (lausendit) ning kuuluvad intonatsiooni mõistesse, kuna häälikute iselaad (mitmesugused täis- ja kaashäälikud), rõhk ja pikkus määravad üksikud sõnad ning nende vormid (foneetilised nähtused).

Lõpuks kõigi nende nähtuste hulgas tuleb arvestada häälikute koguslikke (kvantitatiivseid) momente (mida mõeldakse võrdlusega rohkem või vähem, näiteks hääliku pikkus, tugevus, rõhk, tooni kõrgus) ühest küljest ja teisest mihuslikke, iselaadilisi (kvalitatiivseid, mida ei saa võrrelda, nagu a, o, e, l, m, p: ei saa võrrelda a ja o, p ja l jne. üksteisega; ses mõttes ei saa võrrelda ka p — p-ga, sest p on tüüpiline, ta ei ole rohkem ega vähem p-st). Neid häälikute kvalitatiivseid tüüpe nimetatakse **FONEEMIDEKS**.

[NB. Foneemi elemente, mida arvestatakse ainult tema musikaalsest häälelisest (kuuldelisest) küljest, nimetatakse **akusmideks**. Artikulat-

siooni elemente (kõneorgani liikum.) nimetatakse kineemideks, nende mõlemate kombinatsioon — kinakeemideks.]

Foneemidest märgime täishäälikud ehk vokaalid (a, e, i, o, u, õ, ä, ö, ü ~ y), mida hääldatakse poollahtise suuga (ja õhuvool tuleb kopsust läbi kõneelundi takistamatult), ja kaashäälikud e. konsonandid [p (b), t (d), k (g), l, m, n, r, s, t, v (f), j], mille hääldamisel meie kõneorgan on enam või vähem suletud ja põhihäälikule seginevad mõnesugused mürad ning kahinad, mida tekitab kõneorganist takistatult läbitungiv õhuvoolu hõõrumine.

Kõneorgani hääldamiskoha järgi jaotatakse täishäälikuid kõrgeiks, keskkõrgeiks ja madalaks esi- (ees-) ja tagahäälikuks, nagu seda näitab järgnev vokaalidetabel:

	Eeshäälikud	Tagahäälikud
Kõrged	i ü	u
Kesk- kõrged	e ö	o õ
Madalad	ä	a

Kõrged esihäälikud on: i, ü; keskkõrged: e, ö; madalad: ä; kõrge tagahäälik: u; keskkõrged: o, õ; madal: a. u, ü, o ja ö hääldamisel huuled tõmbuvad torusse, sellep. nimetatakse neid labialiseerituks.

Hääldamiskoha (huuled, hambad, nina, suulagi, kõri) ja häälikute tekkimise iseloomu (plahvatus, sisin, põrin, kahin, hõõrumine jne.) järgi jaotatakse kaashäälikuid huul-, hammas-, (suu)lagi-, kõri- ja nina- — sulg-, pilu- e. hõõr- ja sulahäälikuiks (jne.), nagu seda näitab järgmine konsonantidetabel:

Nimetus	Huulhäälikud e. labiaalid	Hammash. e. dentaalid	Lagih. e. palataalid (ka velaarid)	Kõrih. e. larüngaalid
Sulghäälikud e. klusiilid (plahvatavad)	p b	t d	k g	
Ninah. e. nasaalid	m	n ŋ (ng)		
Sulah. e. liikvidad : (hele-), (põrisev) Sonoorsed		l r		
	Piluh., hõõrh. e. frikatiivid e. spirandid	v (w) f	s š j (z ž)	(g) h

Nimetamine. Huulsulghäälikud (labiaalklusiilid) on: p ja b; n on hammasninaäälik (dentaalnasaal); h — kurgupiluhäälik (larüngaal-spirant) jne.

Pääle üksik- e. lihthäälikute täheldame liithäälikuid (kaksik-, kolmik- jne. häälikud), neist viimaseist nimetame diftongeid e. kaksiktäishäälikuid (ai, naine, ei leidma, oi, ui, õi, au, õu, ea, eo ja muid); geminaate e. kaksikkonsonante (nn — linna, mm — lammas, k — pika, t — lati, jne.); affrikaate (pr — proua, preili, kr — kriiskav, ts sõna-alul lõnamurdes — tsiga jne.).

Kaashäälikud võivad olla helilised: l, m, n, r (alati), ja helitud: k, p, t, g, b, d jne. (g, b, d võivad olla vöörkeelis helilised, eesti keeles aga nad on helitud. Võrdle: Tihe habe ja saksa k. ich hab e).

Nimetame veel põrisevat r-i, sisisevat s-i, plahvatavat p-d, t-d, k-d, voolavat helisevat l-i, kahisevat h-d jne.; kõrget i-d ja u-d, madalat a-d j. m.

Mõned kaashäälikud võivad muljeeruda e. palataliseeruda (suulaestuda). Võrdle l sõnus talla ja talli; k — pikka : pikki; p — nuppu : keppi; r — karda : karja; s — kissa : kassi j. m. Palatalisatsioon märgitakse 'ga, näit. kas's, kas't, tal' jne.

Häälikud ühinedes moodustavad silbi, mille kandjaks tavaliselt on üks täishäälik või diftong (au, nai-ne; linna; ku-ke). Silbest sünnivad sõnad.

Igal isikul on oma erisugune häälekõla ehk tämbr: ühel on see hele, kõrge (naised, lapsed), teisel madal, kolmandal pehme, mahe, neljandal kraaksuv jne. (harilikult eraldame mees- ja naisehääli). See külg seni on jäänud kirjandusteoseis kahe silma vahele, sest kirjanik ei tea ju arvestada seda, milline häälekõla on ühel või teisel lugejal. Kuid suur tähtsus on sel teoste ettekandmisel, kas deklamatsioonides, teatris, eriti tähtis on see koolis ja kõnepidamisel, kantslis jne.

Kirjanik keele mitmesuguste häälikute valikul taotleb pääle rütmi veel kõne musikaalsust, hääkõlavust ja ilmekust.

Kõne hääkõlavuse all mõistetakse tavaliselt seda, kui häälikute valik ning järjestus on kõrvale ilus kuulda (akustiline hääkõla) ja kui keel, kõne on kergesti hääldatav. Need kaks momenti on tihedasti seotud meie kujutelus.

Täishäälikud on kergemini hääldatavad kui kaashäälikud, viimaseist on kergemini hääldatavad sonoorsed (nina- ja sula-häälikud) l, n jne.; raskemini hääldatavad on sulghäälikud, eriti k [mõned (eriti lapsed) ei saa hääldada seda] ja raskemad affrikaadid (pr, tr, kr).

Hästikõlav on kõne, kus täishäälikud vahelduvad kaashäälikutega, kus ei tule ette liithäälikute kuhjumist ja mõningaid raskeid häälikühendeid (laua-alune, moe-ori, maa-aare; kanna asi ette; pritsi kruvi läks katki; luuaots; habemeajaja ja ajaloolane ajasid habet jne. Kuhjunud liittäishäälikute hääldamisel nagu loomusunnil tekivad nende vahele piluhäälikud (spirandid), mida ei märgita kirjas: lau(v)a/alune, mo(j)e(j)ori; kanna asi(j)ette jne. See kõik hääldamise hõlbustamiseks).

Hästi ei kõla sulghäälikute, põrisevate ja sisisevate tihe kordumine, nende ühendlus. Säärast kõnet nimetatakse kakofooniliseks (halvasti kõlavaks).

Näiteid.

Vaatke, korstnate suits tõuseb üles...

Või:

Pean uskuma sõdade, taudide, tiisikusbatsilluste reeglipärasusse,
nagu usun raadiosse, voorimehesse, automobiilisse... [B.]

Sa kuradi lakekrants! (Rahvasuust.)

Mõned kirjanikud nagu kardavad tarvitada mõnda häälikut, mis annab halva kõla. Järgnevas salmis on Henrik Visnapuu püüdnud vältida s-i, mida ta hädapärast on tarvitanud ainult üks kord, muide s-i asemel tarvitab n-i.

*Äratage mind, / äratage mind vara, / varem veel, / et mina
Marssi (siin rs-ühend on hästikõlav) näen Maokandja täht-
kujun, / et mina kauniman tujun / olen ju teel, / kui veel var-
jutab maad / hommikune vine / ning magab lind.*

KÕLAFIGUURE (kõlakujundeid). Kõne emotsionaalset värvingut tõstab ilukõla. Selleks valib kirjanik ainult teatavad hästi kõlavad foneemid. Seks tihti tarvitatakse kas teatavate konsonantide, vokaalide või mõlemate kombinatsioonide kordust — alliteratsiooni või assonantsi.

Alliteratsioon. Sõna alul (ka sõna sees) korduvaid kaashäälikuid nimetatakse alliteratsiooniks. Näiteks:

1. Mina kuulin, vasta kostin: Kas tahad, koha juhatan, koha armsa annan teada, kus ma säädasin sõnuda, lahutasin laulu laia, panin kokku palve'ida: küla alla kündadessa, arulla ä'estadessa, nõmmel marju noppidessa, soossa loogu võttadessa; sääl ma säädasin sõnuda, lahutasin laulusida, panin kokku palve'ida, heidin hellida sõnuda. [Rl.]

Märkus. Eelolevas näites päälle märgitute täheldage veel konsonantide ja vokaalide ühendlemise mitmekesisid variatsioone! (Vokaalide kordumine moodustab assonantsi.) Pange tähele mitte ainult üksikhäälikute, vaid tervete silpide kordust!

2. Küll see tund on tuska täis: Räitsakröske, raahaske. Lind, kes säälpool aida käis, Peksab tiibu: „Laske, laske!“ [M. U.]

3. Kui hommikune päikesekiir läbi akna pilu tuppa langeb, hüppab Loki püsti, haarab räti õlgadelle ning jookseb välja. Mustjõgi on öö jooksul vabanend jäisest kattest, tunginud kaugele üle kallaste ning tormab laia vooluna mööda orgu edesi. Suured jäätikid keerlevad ta voolus kui valged vened, vajuvad, kerkivad ning üksteise vastu põrgates, lõhkevad tuhandeks killuks. [A. G.]

Märkus. K (g) kordub 31 korda, t (d) — 30 k., p (b) — 13 k., l — 18 k., v — 12 k., st — 6 k., ks — 6 k. jne. Märkige edasi liithäälikute kordus!

Ülesanne. Vaatle ning leia alliteratsioone rahvalaulest, M. Underi, H. Visnapuu, A. Haava, K. E. Söödi, L. Koidula, G. Suitsu, J. Semperi j. t. luuletisist ja Fr. Tuglase, Aug. Gailiti, A. H. Tammsaare, A. Kitzbergi, Metsanurga, Alb. Kivika j. t. proosateoseist!

ASSONANTS. Eriti sõna alul (ka sõna sees) korduvaid täishäälikuid nimetatakse assonantsiks. Näiteks:

1. a. Aja viidad, asja saad (a). Uni ei anna uuta kuube (u), magamine maani särki. (Vanasõnu.)
 b. Ma ise ilu tegija, alles rõõmu algajagi (i, a). — Et las ütlen uuest' ümber, uuest' ümber, taas tagasi, uuest' uusile sõnule... (u). [Rl.]
 2. Rõdule, mis lahti akendet, / kandub kaskede aroomilist andi. / Olen siia pagenud, et / lugeda Ovidiuse Ars a m a n d i (a ja o). [J. S.]
 3. — On, Loki, on! vastab Kudisilm, naeratab ning ei oska tütre eest varjata oma rõõmu ja rahulolu (o, a, u). [A. G.]
- [Ülesanne. Vaatle ning leia assonantse antud luuletisist ja proosa-teoseist.]

Alliteratsiooni ja assonantsi ühendlus.

Näiteid:

1. Mina mõistin, vasta kostin: „Ennem, ennem, memmekene, ennem peitku peeni liiva, maha matku musta mulda, kui petavad peened särgid, ahvatavad uued kuued, matvad manteli alused, mõne ukse uinutajad, mõne lingi liigutajad.“ [Rl.]
2. Kümme kord kuskil kukub kägu, / kaks kord niipalju kajab mets vastu! [J. S.]

Vaatle eelolevas näites m, n, l, p alliteratsiooni, e, a, i, u assonantsi, mi, mõ, me, ma, mu, ene, enne, emme, ne, li, st, -vad, tajad, ka, ko, ku ning muid kombinatsioone.

Mitmekõlalised kordumised. Teatavate häälikute (kas konsonantide või vokaalide) kordused võivad olla mitmekesises järjekorras: nad võivad olla kõrvuti, üle ühe või mitme sõna, alguses või lõpus, võivad olla päri- või vastupidi, paarikaupa, risti jne. Kui me üksikhäälikute järjekorra korduses tähistame A, B, C, D-ga jne., siis võime saada järgmisi mitmekõlalisi huvitavaid korduskombinatsioone:

1. a. Kahekõlaline A B. Tuli ei taha tuhat tegijat, (laps laiska hoidjat). [Kahekordne, kõrvutikordum.]
 b. Kolmekõlaline A B C. Sügavas kaevus palju vett, siiski lõpeb vahel otsa. [Kahekordne.] [V. S.]
2. Mitmekõlaline — mitmekordne, kõrvuti, päri- ja vastupidine, igas värsis tuleb uusi variatsioone juurde:

Sügise maru.

A B

Kuulete, kuidas nüüd märatseb maru ja murrab (k, m allit.)
 AB(A) — BA(A) — ABC — ABCD — ABCDE — BDCA jne.
 mühistes metsasid mööda ja vilistes ladvus,
 kohutab kurjasti hirmunud lindusid pesas,
 karustab kadaka käharaid, kolletand põõsaid,
 kriimustab karjamaa konarlist, künkalist pinda,

kitkub ja katkub veel viimseid külmetand lilli,
 hullab ja möllab ja tantsib ja ulub kui hunt üle nurme.
 Tõuseb kui salane nutt siis säält saledast salust,
 kaebades kohavad kuused ja kased ja männid:
 võitluses tormiga langeb siis raksudes mõni.
 Aga ta ratsutab uhkelt neist langenuist üle,
 naeratab kurjalt ja kõlistab kannukseid karmilt,
 kolistab kändusid mööda ja vilistab ladvus:
 raudsete kätega kuningas — sügise maru. [M. U.]

Märkus. Märgime tähtsamaid korduvaid kõlakombinatsioone eel-
 olevast näitest:

Skeem: A — AB — ABC — ABCD — ABCDE — BA — BCBDCA
 jne. Seega leidub kordusi lihtsast ühekõnalisest alliteratsioonist (k, m, n,
 l, s, jne.) kuni mitmekõnalisini (kahe-, kolme-, nelja-, viiekõlal.), mis veel
 on tihedasti läbi põimitud üksteisega. Põhitooniks on — mr ~ rm; ts ~ st
 (sd ~ ds); nd (nt); kh ~ hk; ktk(b) (kdk, ktg) jne.; siis tulevad: kl; lt; kd (kt),
 vlst; vtls (ldvs), krj, kn (ng), lst (sl, slt, sld), nkl (lng), ksd, md (mt), lb,
 vd, tl, stb, lstb, klstb j. m. segikõlalised ühendlused. See ei ole enam lihtis
 alliteratsioon, see annab juba seesmise riimi (millest pikemalt kõne-
 leme meetrikas).

Siin me vaatleme konsonantkordusi. See süsteem maksab ka vokaa-
 lide kohta.

Korduvad häälikud lause või värsi alguses, võime nimetada
 seda häälikanafooriks ehk konksuks (vaata anafoori),
 lõpus — epifooriks e. sõlmeks. Analoogiliselt võime
 saada läbipõime (sümploki, tagasipöördede (epanodose),
 kõrvutikorduse ehk lüli (h.-epitseuksise), rõnga
 (epanalepsise), sanga (epanastroofi), ristkorduse (kiasmi)
 kuni kõige keerulisemate hääliku- ning sõnademänguni. Näiteid:

1. a. Ristkordus (kiasm) AB—BA.

Kust sina teadsid meile tulla...

b. Sügise mina läheksin: (Ühtlasi h.-anafoor, läbipõime, epifoor.)

Sügise jõed sügavad!

Kevade mina läheksin:

Kevade on lained laiad!

c. Kiasm, anafoor, epifoor, sümplokk, epanastroof — kõik koos:

Viru naised veeretasiid,

Harju naised arvatasiid,

Järva tüdritid jägasiid!

d. Lüli. Ei mind täinud eite lüüa, ei mind täinud taati lüüa (ka
 konks, sõlm, läbipõime) ega venda vemmeldada.

e. Kaashäälikud ühes täishäälikutega. Hobu ees
 neil kui see osja, ruuna eessa kui see roosi, mära ees kui mängukanni, täkku
 eessa kui see tähti. [Rl.]

2. a. Varisenud varnas tühja kuue vare,

Suri äsja jalast ellu kantud king,

Langes kokku laud ning tool ning tare,
Rusudest vaid õitseb surematu hing.

[M. U.]

b. Teie poole, kauged ilmad, / tõstan silmad / ülendades vaimu
siit. / Hing kui kaugest laotusest, / paotusest / otsiks igatsuste hiit
(ABC, AB: BA jne.).

[G. S.]

3. Kõik kraavid, teerajad ning mätaste vahed on täis sulisevaid
niresid, mis otsekui ussikesed küüru ajades ja vingerdades tormavad
rõõmsalt kallakust alla, kibedas jooksuhoos üksteisega ühinedes,
laienedes ning teelt kaasa haardes pehkind lehti, okste puru ja sammalt
ning kandes kõik seda oma turjal jõe suurde voolu kui pidutsevasse tantsu-
saali. [Paistab silma s-ide rohkus (30 s'i), kr, ts, st, kl, tr ja m. ühendeid.]

[A. G.]

Alliteratsioon, assonants ning nendega seotud mitmesugused sõna seasmised häälikühenduste kordused on meie rahvaluule, eriti rahvalaulude kaunimaid ehteid. Samuti meie uuemas kunstluules on kõlakujundite tarvitamine arenenud meisterlikkuseeni. Võib juba leida üksikuid ülikõlalisi luuletisi.

Näiteks toome Henrik Visnapuu laulu *Eokene eo-eo*, kus eriti, l'i, m'i, n'i, t, k, ja m. ning nendega seotud täishäälikute osava tarvitamisega on saadud sügav ning tõhus kõlaline tagajärg.

Sina oled imeline talleken, Malleken! Valge väikse punsund käega, Väega Mõistmatumaga sa mulle ütlemata armas. Ah, sa väike, väike inimese narmas!

Sina oled imeline lilliken, Tilliken! Õitsed ainult suve päikses, Väikses Ilus anemoonega ja sõnajalgadega. Ah, sa takjas, hakjas väike tantsujalgadega!

Sina oled suliseja jöeken, Öeken! Vulised ja laulad, hullad. Kullad Sinu juuste udemetest pudenevad õhku. Ajad taga liblikaid ja kardad kurja tõhku!

Tilli-illi lilli-line lilliken, Illiken! Tiuda-tiuda tiokene, Ene! Eokene eo-eo, äokene äo! Öö koob unekanga, katab sinu valge näo.

Märgime siin, et häälikute ning nende kombinatsioonide kordus on peaaegu täpsalt sarnane sõnade kordumisega ja samal alusel moodustatakse ka üksikute süntaktiliste ühikute — lausete kordumised. Nende korduste ülesanne on niihästi kõlaline kui rütmiline ja emotsionaalne.

Teisest küljest — nimelt foneetilisest valikust — oleneb häälikuline ilmekus. Selle mõjuvuse aluseks on teatud mitmesugused kujutelmad, millega me kaudselt seome foneemid.

ONOMATOPÖA (helijäljendis). Kõige lihtsamaid neist häälikulisist kujutelmist on mitmesuguste loodusehelide järeleaimamine, helijäljendus ehk onomatopöa. Palju looduse

hääli akustiliselt sarnleb keele häälikutega. Palju sõnu on tekkinud keelde helide jäljendusel; neid nimetatakse helisõnuks, onomatopoeetseiks ehk onomatopoeetikoneks. Näiteks: *raputama, vilistama, oigama, sosistama, kära, kahin, sahin*, (püssi) *pauk*, (hundi, koera) *ulumine*, (öökulli) *huikamine*, (lõoke) *lõõritab*, (vares) *kraaksub*, (konn) *krooksub*, (lehm) *müügib*, (lammas) *määgib*, (kägu) *kukub*, (kell) *tiksub*, (süda) *tuksub* jne.

Helisõnade tarvitamine annab keelele teatud ilmekuse, näiteks:

1. a. *Ah, ju / p r a k s a t a v a d l e e g i s l ö m m u p e e r u d, / j u n e i s s e s ö ö b i n u d o n l ö ö m u k e e r u d.*

b. *Piirat ma õitsevaist ümber ülastet, | rinnuni lopsaka lehtede vahel | mille ladvult haljana sajab | muusikavihma rütmiika tilku:*

Logloblöödi gii gii | viliküüt viuhüüt | torogeogeo bii bii | tiu tiu tirigüüt | bibigööök bibigöö | tsiut tsiut | vrlt vrlt | tskrlvüöö öö | gee | giits. [J. S.]

2. *Nüüd käib ta jälle seinal, vana kell, | ja liipab kävven, rääpab sähiseden. | Siis vanad traadid laulvad kähiseden | ja vasar langeb vaikselt alla: kill!* [H. V.]

3. *Mets ärkab talvisest õ õ t s u m i s e s t, kuuskede ladvad rohetaivad ikka rohkem ning mändide laiad oksad on täis langevaid veepiisku ja lindude sirinat.*

Äkki võpatab Loki, tõstab hurdana nina ning ta punane suu avaneb kui kiljatuseks — männi latva säet puuri ümber tiirlevad vilistades esimesed kuldnokad. [A. G.]

Kujutelmist, mis ei kuulu helivalda. Kuid häälikutega võib siduda veel muidki kujutelmi sellest, mis ei kuulu helivalda. Kui harilikult kõneldakse „kõrgest“ häälest, madalast, kuivast, pehmest, õrnast, armsast, meeldivast, mitte-meeldivast, karedast, jämedast või peenikesest jne. häälest, siis aimame kohe, milliseid meile üldtuttavaid nähtusi mitteheli vallast mõeldakse nende mõistete all. Meie säeme helid ritta ning võrdleme neid mõneski suhtes, kas tooni kõrguse või madaluse järgi või selle järgi, kuipalju jõukulu, energiat tarvitatakse selle või teise hääliku hääldamisel (a, i, l, k, p, t, r jne.), või akustilise efekti järgi („lā bilōikav“ hääli). Teame, et kõrge ja õrn hääli on harilikult lapsil ja naisil, seepärast oma kujutelus tihti seome neid helisid millegi õrna ning naiselikuga, kuna meeste madalad, jämedad hääled võivad tekitada meis aime mingist tugevast, jämedast või toorest.

Võime helisid siduda isegi värvidega — heledate ja tumedatega (võrdlus on siin alati võimalik: kõrged ja madalad toonid); muidugi see on puhtisiklik. [Tuleb meelde lugu lapsepõlvest, kus me pimedas laua all mängides tegime sinist, valget jne. hääli. Must hääli oli kõige madalam.] Seega võiks kõnelda värvilisest kuulmisest, mida aga igaüks ei taha tunnustada.

Võime kujutelus siduda hääli mõningate mõistetega e. sõnadega, millesse kuuluvad teatavad häälikud, nagu l sõnus: hele, valge, kallis, ilus; r — armas, õrn, noor jne.

Sellised arvurikkad kujutelmad annavad aluse hääliku emotsionaalseks värvinguks. Andes häälikule nagu mõnesuguse sõnalise samaväärsuse (ekvivalentsuse) võime saada nähtuse, mida mõnikord nimetatakse **häälikuliseks metafooriks**.

1. Näiteks kõrge (siin küll madal) tagahäälik **u** võib tekitada hirmu ning õuduse tunnet (kujutelmad sõnust — mure, surm, murdma), nagu seda käsitleb M. Under oma luuletises „**K o n t v ö ö r a s**“.

Ma tulen, ma tulen, tee lahti **uks!** Ei aita siin **nuuksumine**, ei **luks**. — Ma tulen, ma tulen, tee lahti **uks!** Olen **mure**, eks näe, kes ei **alistuks**. — **Su** kamber **kui mu** enese pesa **mul tunt**: Tulen päeval või keskööl — **murr**an sisse **kui hunt**. — Ma tulen, ma tulen, tee lahti **uks!** Olen **mure** ja teen **su õnnetuks** jne.

2. Häälikute r, s, p, t, u, a jne. mõju viha, põlgtuse avaldamisel:

Oh sina surma, musta kuube, taudi katkenud kasukas,apid eide,apid taadi, päälta võtid päävanema! [R.]

3. Gustav Suits on ehitanud mõned salmid oma laulust „**Kerko-kell**“ helisevale l-ile. Pääle selle rütm tuletab meelde kella-löömist.

Nii vaiksa kodoküla talo, / kui undse Vooremäe pääl. Teed kabelihe üle palo / lää lõunevahel lämmäl säääl. / Oh kuule: kerkokellä lüvväs, / see lööja om so oma lell! / Heng niikui taiva poole püvvas, / nii raskelt kaibap, ikep kell. / — Kõrd, talvel, kerkokellä löödi / ja lööja olli oma lell. / Mo emä aus siis joodi, söödi — / see mäletus om mulle hell. / — — Kas kõrd ka kerkokellä lüvväs? — / ei löö vist enämb oma lell! / Kas kõrd ka kerkokellä lüvväs? — / oh kerkokell, oh kerkokell!

4. Vänge, aga jõulise tunde väljenduseks Joh. Barbarus tarvitab raskesti hääldatavaid foneeme:

Käsigranaatide põrgulikust tantsus / jätan sind, Sfinks, nagu haiseva raipe...

5. Terve luuletis on ehitanud teatavaile häälikuile ning nende ühendluste kõlale, mõtteid, lauseid otsid asjata, üksikud sõnakujud hoiavad luuletist koos, kõik see tundub naljakana, mingit võõrkeelt meeldetuletavana järgmises Erni Hiire luuletises, mille päälkirjaks on „**A r m l u u l**“.

Kii... kii... kiii! / Kippee ri-rindari kippe / Ko sütt-amm arm / Sütt-amm arm / Mo sütt-amm süttiskelle / Aaa! — Škvaal škvaal šmaal aal / Simm surgu-surm turgu turm / Ko sütt-amm sütt-amm arm / Korr torskas karm torm karm / Torm stoikust tõstas tarm / Tarm kaug-laug langus lõõskas laul / Laul arm laul karm laul tarm.

Ka rahvalaul tunneb selliseid kõlamänge. Näiteks: „**Neitsikene**, keitsikene, ole hoolas hommikulla“... Isegi salapärase võlvõim arvati olevat võõrkeeltaoliselt kõhaviil värsel, nagu näitavad võlvormelid:

„Niibes naabes nahk selga, Kiibes kaabes kõrvad pähe, Siibes saabes saba taha.“

6. Kõlavamaks häälikuks (e, l-i kõrval) on **a**, kergesti hääldatav nii ükski kui ühendluses teistega, eriti lauldes annab kõige kergema käsitluse. Seda on kasustanud Henrik Visnapuu oma rahvalikus paljulauldavas luuletises „**K o d u m a a l a u l u s**“, kus esimeses viievärsilises salmis, mis üldse koos-

tub 44 silbist (kokku 108 häälikut), a on silbikandjaks 22 (s. o. pool) korda ja dift. ai 1 kord, kokku 23 korda, mis teeb üle 52¼%. Seejuures kordub ülipikk a kuus korda. Lisame siia juurde veel neljakordse ülipika ä (a naaberhäälik), siis võime julgesti nimetada seda luuletist a l a u l u k s (aluseks v a b a m a a).

Maarahva, talupoega vaba maa,
jäa vabaks sa! Jäa seisma sa!
Mis keegi künnab, külvab, lõigaku,
tööd ainult omaks hõigaku.
Jäa vabaks sa! Jäa seisma sa!

Meie keele häälikute rakingu faktid (ehk kõne instrumenteerimine) on seni alles vähe uuritud, seepärast ei ole võimalik üles säada sirgjoonelist teooriat ilukõla kohta. Kuid sellesse puutuvaid küsimusi tuleb pidada silmas taidelise teose analüüsimisel.

Välimine kuju. Graafiline vorm.

Vanasti kirjutati teosed. Kirjutamisega ning ümberkirjutamisega pääle kirjanikkude tegelesid elukutselised sekretärid, kes panid väga suurt rõhku sellele, et kirjutatud tekst oleks ilus. Tihti maaliti kiri. Erilist rõhku pandi algustähele, mis maality mitmevärviliselt (punane, sinine, kuld, hõbe jne.) ning kunstipäraselt. Järelejäänud piibli ning muud käsikirjad (pürgamendil) annavad tunnistust kõrgest kirjutamiskunstist [Siinai käsikiri — Codex Sinaiticus Leningradi rahvaraamatukogus või Höberaamat (Codex argenteus), gootikeelne uuetestamendi tõlke osa 4 evangeeliumi, kirjutatud hõbe- ja kuldtähtedega punasel pürgamendi foonil, Wulfila (311—381) parem käekiri Upsala ülik. raamatukogus].

Trükikunsti leiutamisega lihtsustus teoste paljundamine. Kuid pandi siiski suurt rõhku tähtede välimusele, sest hinnati kõrgelt neid muljeid, mida saadakse silma kaudu. Teksti kaunistati mitte ainult piltide ning joonistega, vaid algustähti värviti, mahutati ridu mitmekesiselt jne. Lähemas minevikus see kunst lihtsuse, otstarbekohasuse ning odavuse nimel langes ühetoonilisele äripäevasusele. Aga just viimasel ajal on märgata tõusu teoste välise külje eest hoolitsemisel. Ei hoolitseta ainult hää trükipaberi eest, vaid valitakse mitmekesisemaid šrifte, mahutatakse seda kunstiliselt, kaunistatakse algusridu mitmevärviliste tähtedega, algust ja lõppu vinjettidega, teksti vahet joonistega jne., milleks suuresti aitab kaasa trükitehnika areng ning graafiline kunst. Eriti peetakse seda silmas luuletiste mahutamisel, kus tarvitatakse värsse (üksikridu) ja salme (stroofe) teatavate vahedega ning muidki mahutusviise kõne rütmi osade jagamisel, mis märksa kergendab lugemist. Samuti pannakse rõhku proosa teksti mahutamisel üksikosade jagamisele pättükkideks, lühemaile algus- ja lõppridadele. Eriti õppe- raamatuis on sel veel pedagoogiline väärtus.

Kindlad vormid teksti mahutamise suhtes on kujunenud äri-, reklaam-, ameti- ja kohtuvaldavas tarvitatavaile dokumentidele (palvekirjad, tunnistised, lepingud, protokollid, mitmesug. ärikirjad, kuulutised, affišid jne.), kus kindlate juhiste järele mahutatakse päälkirjad, algus, lõpp, daatumid, allkirjad, pitsatid, templid jne. Siit see tihti kantakse üle ka taidelisisse teosesse.

Aluseks võttes geomeetrilisi kujundeid (nelinurk, ruut, längruut, rööpkülik ~ parallelogramm, trapets, ring, poolringi muna jne.) võime märkida, et eesti luuletajate kõige tarvitavam luuletiste (salmi) mahutus ehk paigutus on klassiline nelinurk e. nelivärss (nelirida), kuid tuleb ette ka trapetsit, ristikujulisi (□), pikerikke (ovaalseid), poolringi (vaasikujulisi) jne. Näiteks:

1. Nelinurk (L. Koidula, M. Veske, Juh. Liivi, K. E. Söödi, Anna Haava, M. Underi j. t. armsam vorm):

*Oh sõbrad, ei lase ma öelda,
et oleks nii haige ma.
Ja et ma terve oleks —
ma seda ei ütlegi ka.*

*Ma olen nõnda terve,
et rahvas kõik minu ees,
kes nõnda vigane, haige,
enda vigu näeb minu sees. [J. L.]*

2. Sakiline (peaaegu ristikujuline):

*Ühte laulu tahaks laulda,
ühteainukest:
mis kui vägev merelaine
kerkiks südamest.*

*Mis kui vägev merelaine
veereks üle maa,
kohaks läbi rahva hingest
hiigla ihana jne, [G. S.]*

Selle lähedane sugulane mahutus e. asetus:

*Koit koputab sõrme veriseks
ju taeva akent vastu,*

*Ma ärkan esmakordselt vist —
ma ärkan kui vangist lastu! [M. U.]*

3. Trapets (laternaposti meeldetuletav), lõpuks ka-
hanev:

*Miks vaatad nii teraselt nuga?
Terasest hammas sellel ja terasest huul.
Surilina lõksutab suga
saatuse kangaspuul.
An-ri-li-su. [H. V.]*

4. Pikerik (ovaalne), ringikujuline:

*Võimsa ja tõmmuka käega
heidetud kollakad, tuumakad terad,
sajavad helkjalt, kui kullased kerad —
ohtra ja voodana väega.*

*Meele tulevad ajad —
heledad, selged kui valguse jooned,
kiirgavad, helkjad kui kullased sooned,
armsad kui häälivad kajad. [V. R.]*

*Ei laula ma enam
enda üksiku kannatust toovatest ihadest,
ei päevist, mis on veedetud haigena sängides —
ei hinge valust, loobumisest võõrast, lihasest
laula ma enam. [J. K.]*

5. Vaasikujulisi, poolringe, sümmeetrilisi ja eba-
sümmeetrilisi nurgelisi:

*Pikka taha taeva sina valeva,
üle õitseva ja uneleva maa,
kaovad harvad läbi udu laugleva,
tähed hämarad. [V. R.]*

*Mässuliste hobuste ennaten
Hüppa nende turjale,
Vastu lennaten
Hääle ja kurjale —
Mitte enesen: nein,
Kel miljon südamein
Vasarat taob,
Ratsuten raob.*

*Vaata: aokuma kumm!
Ääsi een sepp, kes veritsel kumal
Raob*

*Suur ja tumm
Haamri all — homne Jumal. [J. S.]*

Talvine õhtu.

Üle hämara, varjudest tume,
õrna ja sinava lume
heidab veerev, kustuv päike
punava läike.

Üle ääretu lumise välja,
nii tühja ja palja,
viib üksik tee
üle jõe,
kus pruunikad pajud
on unesse vajund.

Mööda lõpmata teed
lähevad reed
kuu kahvatul kumal,
eha punal
kaugele.

[V. R.]

NB. Selline V. Ridala luuletise mahutus nagu tuletab meelde talvise õhtu avarust, lumise ja tühja välja ääretust ning kaugele üle üksiku silla viivat teed. Toome veel tema „Kadunud kevade“, kus „pisarate“ motiivi paigutus tuletab meelde pisarate langemist.

Kadunud kevad.

Pisarad
palavad,
pisarad
valusad.

On nii kahju heledest
kadund suvepäevadest,
hale kevade,
närtsind, järele.

Tunnetes
tumedes
pisarad
jämedad,
pisarad
kibedad
valguvad.

[Vaata veel *Villem Grünthali Laulud.*]

Stiili võtteil on kahesugune mõju (funktsioon).

Esiteks kirjaniku, luuletaja ülesandeks on väljendada mõt-
teid võimalikult täpsalt ja selgesti ning anda edasi mõtte emot-

sionaalsed elamused. Valides seda või teist sõna, kõnekäändu või fraasi kirjanik püüab leida seks kohasemaid teemale, enam mõjuvamaid väljendusi, mis sünnitaksid tõepäraseid kujutelmi ning sügavaid elamusi.

See on sõna väljenduslik mõju (funktsioon).

Teiseks sõnade valik, nende korrastus ning mahutamine võivad omada veel esteetilise väärtuse. Väljendises me ei taju ainult mõtte sisu, temaatilist väljendust, vaid ka selle kunstilist ehitust, taidelist konstruktsiooni. Ehitusviis võib meile meeldida, masendada meid oma iluga.

Selles seisab sõna kaunistuslik (ornamentlik) mõju (funktsioon).

Mõlemad küljed — nii väljenduslik kui kaunistuslik — manulevad taidelises teoses ühtlaselt, harmooniliselt. Kuidas tasakaalustada neid kahte, seda võib määrata kirjanduslik traditsioon või see jääb luuletaja individuaalseks võtteks. Siit avaneb tee isikulisele e. individuaalsele stiilile.

Meetrika.

Värsskõne ja proosa.

Õpetust värsist, värsimõõtudest, meetrumist ja rütmist nimetatakse meetrikaks. Laiemas ulatuses meetrikaga koos käsitletakse ka helilisi analoogiaid, näit. sise- ja lõppriimi, ja värsskõne salmilist ehitist. Sellises ulatuses ongi siin käsitletud meetrikat.

Meie tunneme kahte liiki kõnet, sidumatut ja seotut ehk värsskõnet ja proosat. Proosas rütm on mõtte ning kujutluste teenistuses, ilmudes selle resultaadina, värsskõnes rütm aga esineb määrava ehitusliku momendina. Värsskõnes rütm on ette määratud. Selle ettemääratud rütmi raamidesse peab mahtuma mõtteline väljend. On mõistetav, et rütm võib deformeerida loomuliku kõne.

Värsskõne eraldub proosast taideliselt kavatsetud mõõdupärase sõnarõhkude korra ehk rütmiga ja helilise analoogiaga, näiteks riimiga. Värsskõne on seega mõõdupäraselt rütmistatud kõne. Värsskõne on mõeldud kuuldavana ja lausutavana (ka sisemises tajuvuses), mille juures märgitakse helisevust kui ehituslikku elementi, intonatsiooni, rõhkude korda ning süsteemi ja häälikute sarnadust.

VÄRSS (lad. *versus* = tagasipöörduv). Seotud kõne koostub värssidest, s. o. sarnastest või sarnadust taotlevaist rütmilisist kõneosadest (lõigetest), mis on seotud ühise meloodilise intonatsiooniga. Värss on seega seotud kõne rütmiline ühik ja vastab umbes proosa kolonnile või fraasile muusikas.

Iga värss kui rütmiline ühik, millest koostub seotud kõne, näit. luuletis, omab oma kindlat sisemist mõõtu, meetrumit, värsijala näol. Selle sisemise mõõdu säädused on tingimuslikud ning muutuvad iga eri rahva keele, kirjanduse ja ajaga. Meetrika tegelebki nende säaduste süsteemiga.

Värss oletab juba eeskätt luuletaja taidelist kavatsust. Selle tagajärjel seotud kõne jagatakse selgesti tajutavaiks värssideks. Et luuletaja taideline kavatsus ilmneks eriti selgesti, selleks tarvitatakse värsside graafilist paigutust ridadena üksteise alla. Graafiline paigutus juba väliselt eraldab värsskõne proosast, märkides seeläbi värsskõne rütmilist jaotust ning andes juhatust värsskõne (näit. luuletise) lugemiseks.

Millist tähtsust omab luuletise graafiline paigutus õige rütmi avastamise mõttes, selleks toome siin G. Suitsu luuletise „Värisevate haabade all“, mille paigutame esiteks proosana, siis luuletaja poolt määratud värssidena ja salmidena.

Värisevate haabade all.

Ma kõnnin värisevate haabade all, ma kõnnin ja mõtlen, vaikne ekstaasist, väsind lugemast kuulsaid unistusi. Päikest kaugete metsapalangute vinasse vajuvat saagapunasel näen vaeste palavikuliste silmadega. Järel puhangud vakatavast õhtu tuulest haabade ladvus. Üle niidetud luha hilised puhangud Tuulemaast aeg-ajalt haabade latvu veel libistavad. Üle niidetud luha roidumises heinalised koju lähevad rippuvate kaskede keskel.

Alles siis, kui teksti kirjutame graafilise paigutuse järgi, avaneb luuletaja rütmiline tahe.

Ma kõnnin värisevate haabade all, ma kõnnin ja mõtlen, vaikne ekstaasist, väsind lugemast kuulsaid unistusi.

Päikest kaugete metsapalangute vinasse vajuvat saagapunasel näen vaeste palavikuliste silmadega. Järel puhangud vakatavast õhtu tuulest haabade ladvus.

Taideline kavatsus proosaks ilmneb selgesti A. Gailiti allpooltoodud katkendis („Nipernaadi“, lk. 19), kuigi siin on tegemist rütmistatud proosaga.

Jõe käärudes hakkasid tiirlema rägapardid. Soo poolt kostsid veetallaja kaeblikud huikamised. Saabus õhtu, tuhmunud taevas süttisid tähed. Tuuled peatusid lõõtsutades, põõsad langetasid longu, kostus vete müha ning lindude kirglik vile.

Kui Gailit oleks oma eeltoodud kõne kavatsenud värsskõnena, siis ta oleks määranud kindlaks rõhkude korra ja ta oleks võinud antud sõnamaterjalist saada umbes järgmised värssid.

*Jõekäärudes hakkasid tiirlema pardid.
Soolt kostsid veetallaja kaeblikud huiked jne.*

Antud näited aga osutavad, milline ehituslik ning kompositsiooniline vahe valitseb taidelise proosa ja taidelise värsskõne vahel.

VÄRSI kui rütmilise ühiku sisemiseks ehituslikuks mõõduks on meetrum (kr. k. mõõt, värsimõõt). Selle järgi, kas värsimõõtu ehk meetrumit arvestatakse silpide veldete, silpide arvu või silpide rõhu järgi, saadakse vastavad värssi-süs-

teemid: välteline, silbiline, silprõhuline (arvestatakse silpide arvu ja rõhku) ja rõhuline. Ajalooliselt on kõige vanem välteline süsteem, mis valitses antiik- (kreeka ja ladina) luules. Sellele järgneb keskajal silbiline (süllaabiline) süsteem. Praegu valitseb uutes keeltes rõhuline ning silprõhuline süsteem pääle mõningate keelte, nagu prantsuse keel, kus tarvitatakse ainult süllaabilist värsisüsteemi.

Nimetatud värsistamissüsteemid olenevad iga üksiku rahva keele foneetilisest iseloomust ja konstruktsioonist, nagu näeme allpool.

Välteline (meetriline) süsteem.

Antiik- (kreeka ja ladina) värss oli seotud lahutamatu muusikaga. Antiik-meetrika reeglid vastavad vokaalmuusika reeglitele. Antiik-luulet retšiteeriti või lauldi lüüra saatel. Sellest tulebki, et isiklike elamusi väljendavat luulet nimetatakse lüürikaks. Sõnad luuletaja ja laulik on seega sünonüümsed. Antiik-meetrumi arvestamise aluseks on aeg. Meetrum põhjeneb ajahikul. Aja arvestamise ühikuks peeti aja vältust, mille kestel võis laulda või lausuda kõige lühema silbi. Seda ajahikut nimetati mooraks ehk esmikuks [ladina keeles *mora* ~ aeg, kestvus, kreeka keeles *chronos protos* ~ esmaaeg]. Lühikese silbi kestus oli — üks moora, pika silbi kestus 2 moorat. Värsimõõt koostus pikist ja lühikesist silbest, nagu muusikaline takt koostub pikist ja lühikesist noodest. Lühike silp märgiti „u“, pikk silp „—“.

Tuleb pidada meeles, et värsimõõt (meetrum) on abstraktne mõiste nagu kilomeetrigi. Alles siis, kui me hakkame käima, saame kujutluse maast ja pikkusest. Samuti ka värsskõnes. Kui me lausume sõnu, võime eritella korduva rütmilismeloodilise ühiku, mis koostub pikist ja lühikesist silbest antiikluules (või rõhulisest ja rõhutuist silbest uemas luules), ning mis kannab ühel silbil rütmilist rõhku (lad. *ictus* sõnast *icere* — lööma tõukama). Sellist rütmilis-meloodilist ühikut nimetati antiikluules värsijalaks (kreeka *pus*, ladina *pes* = jalg).*) Silpi, millele langes rõhk, nimetati arsiseks; rõhutu värsijala osa kutsuti teesiseks. Rõhk langes harilikult esimesele, pikale silbile.

Nagu sellest näeme, värsijala korraldavad päätunnused on värsijala pikkus moorades ja rõhk.

Antiik-värsijalas võis olla 2—4 silpi.

Mitu korduvat värsijalga, kui nad moodustavad koos lõpliku rütmilismeloodilise lause, annavad rütmilise ühiku — värsi. Kui värsid ühinevad tsüklilis, mis kordub luuletises, saame salmi e. stroofi.

Tuntumaid värsijalgu antiikluules, kust nimetised on tulnud ka uuemas luulesse ja teisisse värsisüsteemesse, on:*)

*) Värsijala nimetus on tulnud sellest, et Kreekas takti märkimisel löödi lauldes või tantsides jalaga maha, mille juures löögile vastas pikk väide ja lause rõhk, kuna lühikesele silbile vastas jalatõus.

*) Eesti keele kohta maksev, kui rõhku ei arvestata.

Kahemooralised (esmikulised) värsijalad :

pürrihius: — — (pater), isa.

Kolmemooralised :

trohheus, langev kaksik: — — (fortis), saama, kõrge ;

jamb, tõusev kaksik: — — (regunt), büroo, vineer ;

tribrahh, lüsi kolmik: — — — (dominus), isale.

Neljamooralised :

daktül, langev kolmik: — — — (tempora), saamine, kastmine, võitmine ;

amfibrahh, tasakaalus kolmik: — — — (peritus), sireeni ;

anapest, tõusev kolmik: — — — (bonitas), ebajalg ;

spondeus, üksik: — — (vobis), mandreid, maantee ;

dipürrihius: — — — — (strigilibus), tulemine, esimene, inimene.

Viimemooralised :

esimene peoon: — — — — (virgineus), kaapimine, kõndimine ;

teine " : — — — — (poeticus), poeetika ;

kolmas " : — — — — (manifestus), horisondi ;

neljas " : — — — — (misericors), koloniaal.

bakhos: — — — — (dolores), büroolaud ;

amfimakker: — — — — (fecerant), sirgulaul ;

antibrahh: — — — — (peccata), öökullid.

Kuueemooralised :

molossos ehk trimakker: — — — — (clamores), murdmaajooks ;

väike tõusev joonik: — — — — (redeuntes), äraandlik ;

kaksikjamb: — — — — (severitas) ;

antispast: — — — — (inardescit) ;

koriamb: — — — — (destitue) ;

kaksiktrohheus: — — — — (principalis) ;

suur langev joonik: — — — — (enormiter).

Seitsmemooralised :

epitriit esimene: — — — — (salutantes) ;

" teine: — — — — (comprobant) ;

" kolmas: — — — — (consenties) ;

" neljas: — — — — (ornamenta).

Kaheksamooralised :

kaksikspondeus: — — — — (interrumpens).

Värsijala ja sõna lõpp antiik-luules võis sattuda kokku ja võis ka mitte sattuda, ainult värsilõpus oli see nõutav. Enne värsi rütmilist jooksu võis seista üks või kaks silpi, mis rütmilise ja välte mõttes olid indifferentid. Ühesilbilist nimetati äratõukeks ehk anakruusiks (anakrusis), kahesilbilist aluseks ehk baasiks (basis). Näiteks :

Cum || $\overline{\text{fracta}} \overline{\text{virtus}} \overline{\text{et}} \overline{\text{minaces}}$

Exe || gi monument(um) aere pe | rennius

Värss võib lõppeda täisarvulise värsjalaga, võib lõppeda pooliku värsjalaga. Mitmesuguste selliste tunnuste järgi loeti antiikvärssi katalektiliseks (lühendatud) või akatalektiliseks (lühendamatu). Nõnda tähendab termin: versus catalecticus in syllabam, et viimses värsjalas puudub üks silp; versus (värss) catalectus (lühendatud) in bisyllabum (kahe silbi võrra viimses värsjalas).

Värsjalgade arvu järgi nimetati värse:

ühejalgne ~ monomeeter: —
 kahejalgne ~ dimeeter: — / —
 kolmejalgne ~ trimeeter: — / — / —
 neljaljalgne ~ tetrameeter: — / — / — / —
 viiejaljalgne ~ pentameeter: — / — / — / — / —
 kuuejaljalgne ~ heksameeter: — / — / — / — / — / —

HEKSAMEETER oli sagedaimini tarvitav värss. Heksameeter koostus daktüleist ja spondeustest, s. o. neljaesmikulisist värsjaladest, millel rõhk asus esimesel silbil. Daktüleid või spondeuseid oli kuus. Selle juures viies värsjaljal pidi olema tingimata daktül, kuna kuues pidi olema kahesilbiline, seega spondeus või trochaeus.

Heksameetri skeem on järgmine:

— | — | — | — | — | —

Näide: Arma virumque cano, Troiaequ primis ab oris

— | — | — | — | — | —

Tõlge: Laulan relvist ja mehist, kes esimestena Trooja ümbrusest.
 Aenease I l., rida 1.

Heksameeter on ajalooliselt kujunenud kahest värsist, millest kumbki mõõtis 3 värsjalga. Seepärast heksameeter jagataksegi kaheks, sagedasti ka kolmeks rütmilismeloodiliseks perioodiks. Sellist lõiget ehk jagamist nimetatakse tsesuuriks. Tsesuur võib olla pärast kolmanda värsjalala arsi (caesura semiquinaria):

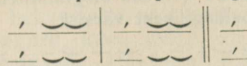
— | — | — || — | — | — | — , pärast kolmanda värsjalala esimest lühikest silpi (caesura post tertium trochaeum): — | — | — || — | — | — ; pärast neljanda värsjalala arsi (caesura semiseptenaria) — | — | — | — || — | — | —

Heksameeter ei ühinenud värsitsükleiks, salmideks. Heksameetrit kasutati kangelasaulude värsimõõduks.

PENTAMEETER paaris heksameetriga n. n. eeleegiliseks kahikuks, värsipaariks ehk distihhoniks. Eleegilise kahiku graafiline skeem on järgmine; teine neist on pentameeter.

— | — | — || — | — | — | —

Nagu skeemist näha, pentameeter koostub neljast daktülist. Viies värsjalg saadakse nõnda, et keskele (teise daktüli järele) ja lõppu neljanda daktüli järele lisatakse üks üksiseisev pikk silp. Seega pentameeter koostub kahest sarnasest värsipoolikust

ainult selle vahega, et teises

wärsipoolikus daktülit ei tohi asendada spondeusega.

Näide:

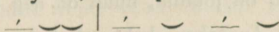
Donec eris felix, multos numerabis amicos (heksameeter);
Tempora | si fue | rint nubila, | solus e | ris (pentameeter).
(Ovidius.)

Seni oled õnnelik, omad arvurikkaid sõpru. Ajad muutuvad halvaks (pilviseiks), üksi jääd.

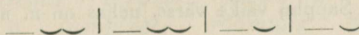
Enamik värsse, mida tarvitati antiiklührikas, koostus mitmesuguseist värsjalgadest. Sääraseid mitmesuguseist värsjalgadest liidetud värsse hüüti logaöödid eks (logos — sõna, kõne; aoide — laulev). Igal suuremal luuletajal olid oma leiutatud värsid ning salmid, mida hiljem tarvitasid teised ja mida nimetati teatava luuletaja nimega. Ladina luuletajad tarvitasid kreeka luuletajate värsse ja salme.

Käibivamaid värsse oli: Aristophanese värss (versus Aristophanens)

Lydia, dic per omnes

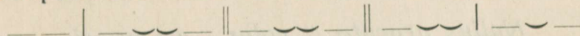

Alkaios'e 10-silbiline värss (versus Alcaicus decasyllabus)

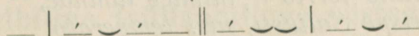

Asklepiadese väike värss (versus Asclepiadeus minor). Selle värsi ees asub kahesilbiline baas. Selles värsimõõdus on kirjutatud kuulus Horatius'e luuletis „Exegi monumentum aere perennius.“

Asklepiadese suur värss (versus Asclepiadeus maior)

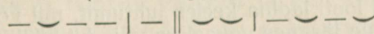
Alkaios'e 11-silbiline värss (versus Alcaicus hendecasyllabus)

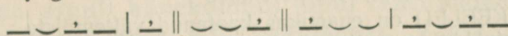
O matre pulcra, filia pulcrior.

(Horat. Carm. I, 16.)

SAPPHO väike värss (versus Sapphicus minor), ühe tsesuuriga

Sappho suur värss (versus Sapphicus maior) kahe tsesuuriga. (Kreeka luuletari Sappho järgi. Elas Lesbose saarel VI sajandil e. Kristust.)

Filiúm dicúnt Thetidís súb lacrimósa Tróiaae.

(Hor. Carm. 1, 8.)

Pääle logaöödiliste värsside tarvitati veel nõndanimetatud asünartilisi (a = mitte, ei; synartao = ühendan).

Need värsid koostusid kahest iseseisvast, erimõõdulisest värsist. Tuntu-
maid värsse oli:

Jambeleegiline värss (versus iambelegicus). Koostub jambi ja daktüli moodust, näit. — — — — | — — — — || — — — — | — — — — | —

Eleegiajambiline värss (versus elegiambicus). Nimetati nõnda, sest kujundub ümberpöörduuna jambeleegilisest värssist

— — — — | — — — — | — || — — — — | — — — —

Käibivamaid salme oli:

Asklepiadese salm. Omab 5 modulatsiooni. Esimene salm koostub neljast Asklepiadese väikesest värssist. Viies salm koostub neljast Asklepiadese suurest värssist. Teine, kolmas ja neljas salm on eri rütmilised, koostuvad pääsjalikult Asklepiadese värssidest.

Alkaiose salm. Koostub neljast Alkaiose mitmesugusest värssist.

Skeem: — | / — / — — || / — — — | / — — / —
 — | / — / — — || / — — — | / — — / —
 — | / — / — — || / — — — | / — — / —
 / — — — | / — — — | / — — —

Nunc ést bibéndum || núnc pede libero

pulsánda téllus || núnc Saliáribus

Órnáre púlvinar deorum

Témpus erát dapibús, sodáles.

Proosa tõlge: Nüüd on joodud, nüüd on aeg lüüa jalga maha jne.

Sappho salm. Tuntakse kahte Sappho salmi, väikest ja suurt. Tarvitatavaim Sappho salmidest on väike salm, mis koostub neljast värssist. Kolm esimest värssi on Sappho väike värss, neljas on n. n. versus Adonius ehk adooniline värss.

Skeem on järgmine:

1 } / — / — — | / — || — — — | / — — / —
 2 } / — / — — | / — || — — — | / — — / —
 3 — — — — | — || — — — | / — — / —
 4 / — — — | / — — —

Nullus argento // color / est avaris

abdito terris // inimice lamnae,

Crispe Sallusti, nisi temperato

splendeat usu.

Proosatõlge: Sallustius Crispus, vaenuline rahale, mida peidab ahne maa. Väärtusetu on hõbe, kui ta ei sära mõistlikuna kasustatud.

HIAATUSEKS loeti ladina keeles juhtumit, mil vokaaliga või „m“-häälikuga lõppevale sõnale järgnes vokaaliga või „h“-häälikuga algav sõna. Sellisel juhtumil vokaalid sulasid kokku üheks liithäälikuks. Seda liitumist nimetati elisiooniks. „M“-häälik moodustas oma eelkäiva vokaaliga ninavokaali, näit. „Exegi monument(um)aere perennius“.

UUED KEELED on enamikus kaotanud vältemõiste. Värsskõne rütmistamisel silbivälde on asetatud silbirõhuga. Nõnda vastab rütmistamisel pikale silbile (—) rõhuga silp (´), lühikesele silbile (˘) rõhutu silp. Meil on siin tegemist ainult analoogiaga, kui kõneleme antiik-luule tõlkimisest uutesse keeltesse. Vältelismeloodilise süsteemi asemele saame rõhulisrütmilise süsteemi.

Antiik-luule tõlkimine on nõnda siis tingimuslik, see on ülekandmine vältelisest süsteemist rõhulisse süsteemi. Nõnda inglise-saksa, prantsuse, vene jt. keeltes.

EESTI JA SOOME KEELES on väldle tajutav tunnus. Seepärast neis keelis oleks võimalik lähenemine antiikluule meloodiliserütmilisele süsteemile, kuigi osalt.

Antiikvärsi, eriti heksameetri tõlgendamisel eesti keelde on senini arvestatud ainult rõhu-tegurit, kuna väldle kui ajaelement on jäetud tähele panemata, näiteks J. Bergmanni „Odysseia“ tõlkes, mille read siin esmikutes annavad järgmist:

5	3	3	3	4	4
Päike nüüd	tõusis	üles ja	ilmus	ilusast	järvest
4	3	3	4	5	4
vaskise	taeva	alla, et	taevaste	rõõmuks ta	paistaks.

Et aga eesti keeles on tajutav ajaelement ja et vokaalid loomu poolest on pikad ja lühikesed, näit.: saama > sama, noori > nori, viina > vina, ja et konsonandid esinevad eristatult, näit.: kana < kanna, mere < merre jne., siis antiikluule tõlgendamisel tuleks arvestada selliseid keeles eneses peituvaid ajaelemente, mille läbi saab õieti tajutavaks originaali värsimeloodia. Eesti keeles tuleks lihtsustatult lugeda lühike silp — üks esmik (moora), pikk ja ülipikk silp — 2 esmikut, näit. sõna „päikene“ = päi- (2 esm.) ke- (1 e.) ne (1 e.); seega õige daktül antiik-meetrumi mõttes, sest annab 4 esmikut. Sõna „ilusast“ on aga antiik-meetrumi järgi anapest, sest silbid i- (1 esm.) lu- (1 esm.) sast (2 esm.).

Bergmanni ülaltoodud tõlke read võiksid välteliselt kuuluda umbes järgmiselt:

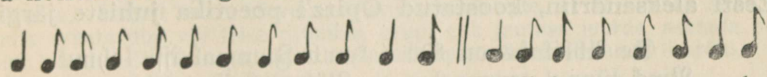
*Päev nüüd / kaunina / järvest / tõusis ja / kõrgendus / õhku
vaskises / taevas o / lümplaste / rõõmuks / hiilates paistmaks.*

Vältelist süsteemi võimaldab eriti soome keel, sest soome keeles esineb pikk vokaal kaugemal esimesest silbist, näit.: Koskiniemi „Eleegiatest“ võetud eeleiline kaksik:

*Pitkä ja / tumma ja / kylmä on / ilta ja kylmät on tähdet,
kaikkeus / kylmyy / tään // iltahan / henkäe / lee.*

Silbiline (süllaabiline) süsteem.

UUTES KEELTES vältelise süsteemi asemele ajalooliselt tuli silbiline ehk süllaabiline süsteem. See uus süsteem arenes romaani keelis, kus ei tuntud välteid ja kus sõnarõhk oli kinnistatud kas viimsele (prantsuse k.) või eelviimsele (itaalia k.) silbile. Silbiline süsteem kirjanduses põhjenes kiriklikul retšitatiivil, mille juures kõnekolonni kõik silbid hääldati välteliselt ühepikkustena, ainult kõnekolonni lõpul tehti kadents, s. o. kõrgendati tooni ja pikendati silbi hääldamist. Vahel tehti kadents ka kõnekolonni alguses, näit.:

Et ne nos in du cas in ten ta ti o nem Sed li be ra nos a ma lo.

(Ja ära saada meid kiusatusse, vaid päästa meid kurjast.)

Formaalselt luule erines proosast seega, et luuletajad tegid kõnekolonid (värsid) silbiliselt ühearvulisiks. Silpide arvu loeti värsi lõpprõhuni. Pääle lõpprõhu võis olla mõni silp, võis ka mitte olla. Silpide arvestamisel näit. prantsuse keeles kõik nõndanimetatud tummad „e“-d loetakse, pääle nende, mis järgnevad vokaalile, näit. *p r i e r a i*, kaheks silbiks. Värsistamise traditsioonil oli teisigi reegleid häälikute arvestamise kohta.

Värsside sidumisel üksteisega salmeks või pikemaks perioodiks silbilises süsteemis sai tarvilikuks värsilõppude harmooniline kokkukõla. Iga värsi kadents märgiti assonantsiga, s. o. rõhuliste vokaalide sarnadusega, näit.:

Ainc plus bele ne veïstes!

Esgard a par la gaudine

et vit la rose espanie

et les oisax qui se crient,

dont se calma orpheline

„Ai mi! lasse mai caitive! jne.

(„Aucassin et Nicolette“.)

Esialgse assonantsi asemele tuli riim, s. o. häälikute täieline kokkukõla alates värsi viimsest rõhust. (Vaata päätükk „Riimist“.)

Klassikaliseks prantsuse värsiks on aleksandriin. See värs koosneb 12 silbist, mille juures rõhud asetsevad kuuendal ja kaheteistkümnendal silbil. Kuuenda ja seitsmenda silbi vahel on tsesuur. Tsesuur näitab, et aleksandriin koosneb geneetiliselt kahest poolvärsist. Teistes keeltesse ülevõetuna aleksandriin on muutunud. Vahekord selgub all antud kõrvutamisest.

Prantsuse	— — — — — ' — — — — — ' —
Itaalia	— — — — — ') — — — — — ')
või	— — — — — ') — — — — — ')
Poola	— — — — — ') — — — — — ')

Vahe on tekkinud sellest, et itaalia ja poola keeles aleksandriinis ei loeta neid silpe, mis järgnevad sõna lõpust, poola keeles teisel silbil lõpust arvates.

Eesti värsialugu ei tunne silbilist süsteemi, sest eesti taidelise värskõne algus langeb aega, mil Saksamaal M. Opitz oli juba reforminud silbilise süsteemi silprõhuliseks süsteemiks, s. o. süsteemiks, kus värsirütm korraldajaks sai rõhk ja silpide arv. (Vaata Brocmanni ja Salemanni üritusi 17. sajandil.)

Näide eesti aleksandriinist Reinerus Brocmanni järgi.

Carmen Alexandrinum Esthonicum
ad leges Opitij poeticas compositum.

(Eesti aleksandriin, koostatud Opitz'i poeetika juhiste järgi.)

Se Abbikahs on On / kumb Zummal isji lohnut

Kind sünnul tennapehw on Rõhmux isji tohnut.

Se Pruth on kaunis kül: se Jissa on kül rikas /

On lebbi omma Tõh sihn warra saudnud idas ...

Silprõhuline (tooniline) süsteem.

Silbilises süsteemis arvestatakse ainult silpide arvu värsis. Ajalooliselt järgnevas toonilises süsteemis värsi korraldavaks ning rütmistavaks teguriks saab sõnarõhk. Selle juures nõutakse, et riimi läbi seotud värsid omaksid täpsalt võrdset silpidearvu, näiteks:

*On kuld ju värvind käsed hiie,
ja põllul nisu tilgub mett,
ent taevas sinav — siidiriie,
äärt mööda pilve pärlikett.*

[J. K.]

Kui ülalantud salmis jälgida sõnarõhkude paigutust, siis saame arvu-dest järgmise skeemi. Arvud näitavad siin rõhulist silpide kohta värsis.

2-sel, 4., 6., 8. on rõhk;
2-sel, 4., 6., 8. „ „
2-sel, 4., 6., 8. „ „
2-sel, 4., 6., 8. „ „

Märkame kohe, et värsis iga paarisarvu koht on rõhuline, kuna üksikud silbid seisavad silbiorus, on rõhutud. Silbiorus seisab igal pool ainult üks ainus silp. Sellist rütmilist korda nimetatakse jambiliseks korraks, vastavalt vältelisele süsteemile, sest jambis on teine silp pikk.

Ühtlasi näeme ka, et riimivais ridades silpide arv on ühtlane, esimeses ja kolmandas riimivas reas on 9 silpi, teises ja neljandas värsis 8 silpi.

Silprõhulises süsteemis värsi rütmistamine seisab siis selles, et samastatakse, tehakse ühepikkuseks rõhkudevahelised intervallid, luuakse kindel kord rõhkude järjestuse. Rõhkude asend värsis ja silbiorgude pikkus rõhkude vahel annavad koos väga mitmekesise rütmi. Värsi rütmiliseks jaotamiseks on laenatud antiikluulest mitmesugused mõõdud ehk meetrumid. Laenamisel on võetud arvesse, et rõhualune silp (´) vastab pikale silbile (—) ja rõhutu silp (∨) lühikesele silbile. Selles mõttes meetrumina kasustatakse silprõhulises süsteemis trohheust, jambi, daktülit, amfibrahhi, anapesti, peoni jne. ning kõneldakse värsimõõdust ning värsijalgadest.

Päätüki alguses kõneldi, et värsistamises ilmneb luuletaja rütmiline tahe. See tahe ilmneb ses, millise mõõdu luuletaja teoreetiliselt võtab rütmistamise aluseks, kas tõusva või langeva kaksiku, tõusva, tasakaalus või langeva kolmiku või koguni peoni. Käies nüüd praktiliselt värsistamisel ettekavatsetud korra järgi luuletaja võib sattuda raskustele: mõningad sõnad oma loomuliku rõhuga ei sünni teoreetiliselt kavetatud korda, ei vasta antud mõõdule. Sellest tuleb kõrvalekaldumisi, tuleb ette, et ühesilbilisi sõnu on tarvis arvata ühe või teise rütmilise grupi ehk jaotuse juurde, asetada neid rõhu kohale või silbiorgu, tuleb mitmesilbilistele sõnadele anda lisarõhke või paigutada neid koguni silbiorgu.

Võtame näitena kaks esimest salmi G. Suitsu luuletisest „Ühele lapsele“ ning asetame jambilise voozu ehk korra järgi rõhud sõnadele.

*Su hele naer mu tuppa äkki pörkas,
su hele naer*

*mu raamatute nukrust läbi lõikas
kui järve aer.*

*Kaks palmikut ja lohud kenad põskis,
kaks palmikut*

*ja silmad säravad (need ema mõskis):
kaks salmikut.*

Nagu näeme, 8 reas on tulnud tarvis lisada 5 täiendavat rõhku (raamatute, palmikut (2 korda), säravad, salmiküt). Pääle selle kolmel korral on tulnud ühesilbilistele sõnadele (naer, aer) anda rõhuline asend, kuna 11 korral (see, mu, see, mu, kui, kaks, ja, kaks, ja, need, kaks) ühesilbilised sõnad, kõik pikalt hääldatavad, on tulnud asetada silbiorgu.

Sellist hääldamist, mille juures värsis teoreetiliselt kavatsatud värsimõõdu kohaselt sõnadele asetatakse lisarõhud, nimetatakse skandeerimiseks. Selle juures tekst osutub tingimuslikuks aluseks kavatsatud mõõdu läbiviimiseks.

Meetrum, mõõt, värsijalg on seega teoreetiline skeem, mille raamides areneb elava sõna rütm, lähenedes kord ja kaugenedes antud teoreetilisest skeemist.

Silprõhuline süsteem avaldus esmakordselt uusladina kirikuluules. Toome siin näite Aquino Thomas'e (1224.—1227. a.) hümnist.

*Pänge lingua glóriosi / córporis mystérium
Sanguinisque pretiösi / quem in mündi pretiüm
Fructus vèntris generösi / rex effüdit gentium.*

Ka siin näeme elava rütmi kõrvalekaldumist teoreetilisest skeemist, skandeerimiseks tuleb sõnadele asetada lisarõhke.

Silprõhuline süsteem valitseb germaani rahvaste — sakslaste, inglaste, rootslaste jne. luules, ka venelaste omas. Teoreetiliselt kindlale alusele pani selle süsteemi sakslane Martin Opitz oma raamatuga: „Buch von der deutschen Poeterey“ 1624. a., mida täiendas langeva kolmiku lisamisega Opitz'i õpilane professor Buchner.

Opitz'i reform seisis selles, et ta asendas endise minnesingerite silbilise süsteemi ning antiikluule meetrumi oskamatu jälgendise rõhuliste silpide korrapärase järgnevusega, arvestades seejuures kindlasti silpide arvu. Opitz käsitles oma värsiõpetuses langevat ja tõusvat kaksikut. Kui värs algas rõhulise silbiga, saadi trohheiline süsteem, seis rõhk aga paaris arvudel, s. o. värs algas rõhutu silbiga, saadi jambiline süsteem.

Opitz'i reformi esimeseks lähtekohaks oli saksa keele iseloom, mis fikseeris rõhu esimesele tüvesilbile, nagu eesti keeleski. Teiseks lähtekohaks oli endine vanagermaani allitereeriv värs. Vanagermaani keeles värs koosnes kahest värsipoolikust, millest kumbki omas kahte värsirõhku. Terve värs ehitati järgmiselt. Värsi teine poolik pidi algama mingi tähtsa sõnaga värsi seisukohalt. Selle tähtsa sõna esimesel silbil seis rõhk. Värsi esimese poole üks või kaks sõna, mis kandis rütmilist rõhku esimesel silbil, pidid tingimata algama sama konsonandiga, mis seis värsi teise pooliku rõhualuse vokaali eel, s. o. pidid allitereerima, näit.:

Welaga nu waltant got / wëwurt skihit. („Hildebrandslied“.)

Alliteratsioon ei olnud vanagermaani keeles mitte ainult kõlaliseks ilustiseks, nagu eesti rahvaluules, vaid oli värsisüsteemi määrajaks, rütmistamisteguriks.

Vanagermaani allitereeriv värs evolutsioneerus aegamööda riimitud värsiks, milline fikseerus 13. sajandil.

Nagu varem juba eespool tähendatud, eesti taidelise värsi katsetamised algavad 17. sajandil lähedalt pääle Opitzi reformi saksa keele mõjustusel ning eeskujul. Seega on seletatav, et eesti taidelise värsi ajalugu algab silprõhulise süsteemiga.

Silprõhuline süsteem valitseb eesti luules tunnustatuna kuni käesoleva sajandi teise kümnendi ning märgib haripunktina Noor-Eesti luuletajate kooli. „Siuru“ rühma luuletajate juures algab silprõhulise süsteemi murenemine ning asendumine puhtrõhulise ehk aktsendilise süsteemiga, milles pärõhk langeb rõhkude loendamisele, kuna rõhkudevahelised intervallid (silbiorud) muutuvad ebahütlasteks. Kummatagi ei ole silprõhuline ja rõhuline süsteem ajaliselt teravalt eraldunud teineteisest. Nii saksa, inglise, eesti, vene ja muus keelil silprõhulise süsteemi kõrval on esinenud puhtrõhuline süsteem. Küsimuses on ainult domineerivus.

Näide Heinest:

*Du schönes Fischermädchen,
Triebe den Kahn ans Land:
Komm zu mir und setze dich nieder,
Wir kosen Hand in Hand.*

Näide Ennost:

Jutluse ajal.

*Heinalõhn magus lendab niidu päält,
Metsas kumin, äostus, lindude laul,
Põllul tõusleb õitetolm,
Kiirtesse vaibund maailm.*

*Tasane sumin kasel, niinepuul —
Isa sõnad kõnnivad jumala teed,
Väsis kuulates minu meel,
Muiņasjutt üksi jäi veel.*

*Haldjas tasa tuleb niidu poolt,
Kaarnakivi kannab ta sammaldund käes.
Surub kivi mu südame —
Kivi see minule jääb.*

Rõhuline (aktsendiline) süsteem.

Nagu eelmises päätükis nägime, silprõhulise süsteemi kõrval teostub puhtrõhuline süsteem.

Rõhuline süsteem eraldub silprõhulisest selles, et temas ei nõuta, et vastavate värsside silpide arv oleks võrdne. Rütmi korraldatakse selles süsteemis ainult sõnarõhkude järgi.

Kindlaks tunnuseks, kas luuletis kuulub rõhulisse või silprõhulisse süsteemi, on see, et rõhulisse süsteemi kuuluvaid luuletisi ei saa skandeerida. Rõhulisse süsteemi kuuluva luuletise taideline kavatsus on olnud teissugune kui silprõhulisse süsteemi kuuluva luuletise oma. Eelmises päätükis nägime, et silprõhulises luuletisis rõhkude süsteem on ette kavatsetud teksti jaoks, seega mõõduline. Lisarõhkude asetamisega sunnitakse tekst korduva mõõdu raamidesse, saavutatakse skandeerivus.

Rõhulises süsteemis sõnarõhud jäävad puutumatuks, nad domineerivad, ja nende järgi käib teksti rütm, ilma et kavatsetud värsimõõt suudaks segada seda rütmi.

Võtame näiteks Juhan Liivi luuletise „Oh sõbrad, ei lase ma öelda“ ja asetame sõnarõhud.

*Oh sõbrad, ei lase ma öelda,
et oleks nii haige ma.*

*Ja et ma terve oleks —
ma seda ei ütlegi ka.*

*Ma olen nõnda terve,
et rahvas kõik minu ees,
kes nõnda vigane, haige,
enda vigu näeb minu sees.*

Nagu näeme, on meil siin tegemist võrdrõhuliste värssidega, s. o. igas värsis on ühepalju rütmilisi rõhke, nimelt 3 rõhku, kuna silpide arv vastavalt ridadele on järgmine: 1. rida = 9 silpi, 2 r. = 7 s., 3. r. = 7 s., 4. r. = 8 s., 5. r. = 7 s., 6 r. = 7 s., 7 r. = 8 s., 8. r. = 9 s.

Võrdrõhuliste salmide keskel tuntakse veel selliseid salme, kus kõik paarisarvulised värsid on näit. 4-rõhulised, kuna mittepaarisarvulised värsid on 3-rõhulised ja vastupidiselt. Kõik teised siia mittekuuluvad värsid on ebavõrdrõhulised. Kus puudub rõhkudes võrdsus, sääl astub appi riim, mis moodustab värsside ühtluse. Kui riimid puuduvad (n. n. vaba-värss, sakslaste „freie Rhythmen“), siis on nõutav, et värss annaks süntaktilise vertiku.

Ülaltoodud Liivi luuletises rõhkudevahelised intervallid ehk vahed on vahel võrdsed, näit. „ma olen nõnda terve“, vahel ebavõrdsed, näit. „et oleks nii haige ma“. Esimesel juhtumil meil on tegemist puhta jambilise värsiga (tingimisi), teisel juhtumil — segameetrumiga = tasakaalus kolmik + jamb. Rõhulises süsteemis segameetrum on harilik nähtus. Väga sagedasti aga tuleb ette, et langevalt segameetriselt korralt nähtus. Väga tõusvale meetrumile ja vastupidiselt.

Kuigi rõhulises süsteemis rõhkudevahelised intervallid ei ole võrdsed, siiski tajume värsis teatavat rütmilist võrdkestust, tunneme, nagu oleksid rõhud asetatud võrdsete ajavahemikkude järele. Seepärast rõhkudevahelised intervallid ei ole sagedasti pikemad kui 1—4 silpi.

Ideaalseks aluseks rõhulisele värsisüsteemile on sõna loomulik rõhk. Loomulik rõhk on seega rütmilise ühiku tunnus. Rõhk korraldab rütmilise silpide grupi. Kuid mitte kõik loomulikud rõhud ei tule arvesse rõhulise

värsi rütmistamisel. Sagedasti tugevama ja pikema sõna rõhk vallutab eel- või järelseisva nõrgarõhulise sõna, moodustades sellega koos ühise rütmilise grupi, näit.: Kuuled sina / tuulte / kohinat?“ „Sina“ pääl puudub rõhk. „Sina“ kuulub rütmiliselt sõna „kuuled“ külge.

Aktsendilises süsteemis värsirütmil on see omandus, et ta teeb sõna-rõhud võrdseiks ning muudab rütmilise rõhu loogiliseks rõhuks. Selle juures lause süntaks ehitatakse ümber, sõna eraldub teisist teravamini, värsskõne lõigatakse lühikesiks lausekatkendeiks, mis eraldatakse eri ritta.

Näide:

*Kas ei märka sa sutt
säält salust,
pilk tuline hiiliv?
Või polegi muud
kui tuluke talust
veeren tukkuva küla
see silmapaar kiilav.
Ja ülal
kesk laotust
näed kõverat kuud,
näed imelist tähtede jaotust,
ristmõistatust taevasse säet.*
[J. S.]

Aktsendiline süsteem, mille lähtekohaks on germaani rahvuslikud vormid, ilmus ühel ajal silprõhulise süsteemiga ja kinnistus 18. sajandil n. n. freier Hebungvers'i nime all Saksamaal. Seda süsteemi tuntakse ka Inglismaal. Venelaste juures tunti aktsendilist süsteemi juba 18. sajandi teisel poolikul, näit. Deržavinil. See pürdus küll ainult langeva kolmiku lühendamiseks langevaks kaksikuks, n. n. kontraheerimisega, koondamisega. Erilist hoogu saab rõhulise süsteemi tarvitamine sümbolistidel Blok'il ja Ahmatova'l. Hilisem vene värss on muutunud pääasjalikult rõhuliseks värsiks. Eriline meister selles on V. Majakovski.

Eesti keeles rõhulist värsisüsteemi leiame K. J. Peterson'i lauludes 19. sajandi alul. 1) Läbi sajandi ilmub rõhuline värss siin-säääl, saab eriti ilmseks

1) Kr. J. Peterson oma päevikus (vaata K. J. Peterson: Laulud „Päeva-raamat ja kirjad“, lk. 83) kirjutab: „Kreeklased, roomlased ning Juudamaa rahvas laulsid oma lauludes nõnda, kuid nende maa, nende keel, nende rahva säädused ja usk ning see, mis nende seas oli sündinud, lauluasjad neile kätte andis. Sellepärast võime ka nüüd rääkida nende rahvaste igaihe laulusugudest. Kas seesama lugu on rahvastega ka meie ajal?“ Et seda mitte ei ole, see tulevat K. J. Petersoni järgi sellest, et „võõrama lilled nende aeda on seatud, mis, paremalt maalt olles, nende maal ei või kasvada“. Loomulikult ka Eestimaal mitte.

Peterson nimetab ise oma värsi vabavärsiks. (Vt. kiri J. H. Rosenplänter'ile 20. X 1818.) Was das Versmaass betrifft, so ist es zwar frei, es scheint mir jedoch für V e r s u c h e dieser Art passender zu sein, als manche andere.“

K. J. Petersoniga ei ole meie kaotanud üksi suure luuletaja, vaid Peterson näis võimeline olevat, et ka eesti meetrikat loomulikule alusele rajada.

Juhan Liivi ja Enno luules. Uuem eesti luule tunneb enamikus ainult aktsendilist värssi, mis on loomulikum eesti keelele ning vastavam ajavaimule.

Näide K. J. P. rõhulisest värssist, kus kahe rõhuline värss vaheldub kolme rõhulisega:

*Innimeste vaim.
Sürrema peab lillike,
Mis illusan õrron
Selge 'allika jüres
Õbevätta jurega
Immeden, üioden
Lehtega tassan tülen
Päva päistava silma al
Käuniste on õitseman.*

Eesti värss.

Eelmistes päätükkides on lühidalt kõneldud sellest, millises vahekorras eesti värss seisab vältilise, silprõhulise ja puhtrõhulise süsteemiga. Käesolevas päätükis käsitleme pikemalt eesti taidelise värsskõne ehitamist, meetrumi, rütmi, riimi, eufoonia ja stroofide seisukohalt.

Värsimõõt. Rütm.

Eesti taideline värsskõne kuulub silprõhulisse ja rõhulisse süsteemi. Kuigi eesti sõnamaterjal pakub pidemeid vältilise süsteemi jaoks, ometigi arvestatakse värsskõne rütmistamisel ainult sõnarõhke ning silpide arvu. Ebateadlikult mõnikord, vastava meeolu survel, satuvad pikad välited ja sõnarõhud kokku, näit. järgnevas katkendis A. Alle „Kaamest daamist“:

*Kähiseden müstan siidin,
müstan siidin, pärliniidin
vütrastub mu päitsen taas
käame daam.*

Lühikeste, pikkade ning ülipikkade välitede, näit. s a m a < r a a m a t < s a a d a ja k a n a < k a n n a < k a n d a olemasolu,

lisab eesti värsskõne rõhulisele rütmile juurde erilise kaasas-
käiva meloodilise alatooni, milline puudub teiste uute rahvaste
värsskõnes, pääle soome ja ungari keele.

See meloodiline alatoon on nagu mingi muusikaline saade,
mida meie alateadlikult tajume värsirõhke kuuldes ning nende
järel orienteerudes värsirütmis. Eesti värsskõne õpe-
tajail olgu ülesandeks õpetada kuulma eesti
värsskõne vältelismeloodilist kaaskõla, tule-
vail luulemeistrel aga ülesandeks korral-
dada ja rütmistada eesti luulet ka völdete
seisukohalt.

SÕNA ja VÄRSIMÕÕT. Sõna on värsimõõdu ja
värsijala seisukohalt jagamatu. Sõna on suve-
rääanne. Mitte korduvaist värsijalgadest ei seisa koos värsskõne,
vaid elavaist sõnust. Luuletaja valib sõnu nõnda, et need rõh-
kude või völdete seisukohalt arvestatuna annaksid kavatsatud
korduvuse, mis ei lähe lahku kavatsatud meetrumist. Luuletaja
kavatsusse võib kuuluda ühesuguse mõõdu kordamine, mõõtude
vahetamine või järgnemine loomulikule kõnerõhule, nagu nägime
seda silprõhulises ja rõhulises süsteemis. Praeguse aja eesti
luule eelistab sõna loomuliku rõhu säilitamist, lisarõhkude ning
skandeerimise hülgamist, näit. M. Underi legend „*Taevaminek*“,
millest siin kaks esimest salmi:

Ja || sündis, et | lapsuke | suri.

Isa | neas | kalki | vikatimeest.

Oli || emale | ränk see | uri ;

Ei || saand | rätikut | silmade | eest.

Ta || härdalt | laud | sinakad | sules,

Siis || kaua oli | kummuli | maas,

Kuna || kummutil | küünalde | tules

täis || lilli iga || kruus | ja vaas.

VÄRSIMÕÕDUD eesti keeles. Eesti keeles sõna pärarõhk,
mida tuleb arvestada värsskõne rütmistamisel, asetseb esimesel
silbil. Kõrvalrõhud, mida silprõhulises süsteemis arvestatakse
kui lisarõhke, langevad 3-dale, 5-dale ja 7-dale silbile. Ainult
mõned liitelõpud, nagu -lane, -line, -likkus jne. kannavad enesel
fikseeritud kõrvalrõhku ja muudavad kõrvalrõhkude asendi
sõnas.

Eestikeelsed sõnad kuuluvad rõhuliselt langevaise värsi-
mõötudesse. Vaadeldes lähemalt eesti sõnamaterjali leiame
järgmised värsimõõdud:

1. Ühesilbilised: *kuu, üks, tumm, ma, maa, laug* on rütmiliselt ükskõiksed. Nad alluvad tugevamaile ning pikemaile sõnule, moodustades nendega koos ühise rütmilise grupi, näit., *sulle ma ütlin ju seda*, või võtavad enestele rütmilise lisarõhu, näit. *oli emäle | ränk see | uri*.

2. Kaheasilbilised: *isa, päikest, tüli, kauge, kuule, jalgpall* jne. annavad langeva kaksiku ehk trohheuse (·), Selle juures välteliselt *isa, tüli* = pürrihius (·), *kauge, kuule* = trohheus (—), *päikest, jalgpall* = spondeus (—).

3. Kolmesilbilised: *isale, hobune, kaugele, kannatlik, ihulist* annavad langeva kolmiku ehk daktüli (··).

Selle juures välteliselt: *isale, hobune* on tribrahh (···), *kannatlik* = bakhos (—), *ihulist* = anapest (··), *mõistlikult* = trimakker (—), ainult *kaugele* on välteliselt õige daktül.

4. Neljasilbilised: *silmadega, tuiskudega, aulikkuse, pidulikku, palangute, palavlikkust* jne. annavad langeva neliku ehk esimese peoni (···).

Välteliselt: *silmadega, tuiskudega* = esimene peon (—·), *pidulikku* = 3 peon (··—), *aulikkuse* = suur ehk langev joonik (—·), *palangute* = antispast (·—), *palavlikkust* = esimene epitriit (·—).

5. Viiesilbilised: *võluvusele, mehelikkusest, vakata-vatest, värisevate, vägilastega, tulevikusse uskumisega inimestele avanevadki* (taevad) on juba loomu poolest logaöödid, s. o. liit-möödud. Neid ei saa kasustada skandeeritavas värsis ei trohheuse, jambi ega daktüli voorus. Häälde loomulikult: *võlu | vüsele, mèhe | líkkusest, vägi | lãstega, ùsku | mĩsega, ìni | mestele* jne. trohheus + daktül (····).

Välteliselt viiesilbilised sõnad annavad väga mitmekesise pildi, näit.: *võluvusele, mehelikkusest, inimestele* jne.

Viiesilbilised sõnad eesti keeles kuuludes trohheuse või daktüli värssi võtavad ebaloomulikud rõhud, näit. *võlu | vüse | le, vaka | tava | tẽst* või *võlulu | sele, vakata | vatest* jne. See asjaolu näitab, et nad kuuluvad silprõhulisse süsteemi, kus nad säilitavad oma loomuliku rõhu ning korralduvad pãrõhu järgi kui langevad viisikud, eesti omapãrãse vãrsimõõduna.

Kuue- ja enamasilbilised: *silmitsemisega, hãdaldamisteni* on silprõhulise süsteemi seisukohalt logaöödid ning annavad selles

süsteemis ebaloomulikke ja maitsetuid skansioone, näit.: kas
 silmit | semi | sega, hädal | damis | teni või hädaldal | misteni,
 silmitse | misega.

Kuuesilbilised sõnad on langevad kuuikud, seitsmesilbilised aga langevad seitsmikud. Nad säilitavad oma päärõhu ning kuuluvad nagu langevad viisikud puhtrõhulisse süsteemi.

Langevate nelikute, viisikute, kuuikute sagedus eestikeeles määrabki eesti värsskõne loomuliku aktsendilisse süsteemi.

Tingimusi kasustatakse eesti värsis veel tõusvat kaksikut ehk jambi (— ·), tõusvat kolmikut ehk anapesti (— · ·), tasakaalus kolmikut (— · —) ehk amfibrahhi, 2-st (— · —), 3-dat (— · —) ning 4-dat (— · — ·) peoni. Need värsimõõdud ei vasta eesti keele loomulikule rõhule.

VÄRSS on seotud kõne rütmilismeloodiline ühik, värssidest koostub salm (stroof). Rõhkude asendi ja korra järgi värsis eraldame trohheilise, jambilise, daktülilise, amfibrahhilise, anapestilise ja peonilise värssi.

TROHHEILINE VÄRSS. Kui värsskõnes rütmiline rõhk langeb 1., 3., 5., 7., 9., 11., 13. jne. silpidele värsialgusest lugedes, siis saame trohheilise värssi, näit. E. Enno „Latvade kõne“.

*Koidu laul käib üle latvade,
 Hõõgumine tungib lehte unesse —
 Ja nii sosin liigub üle ilmamaa,
 Sõnad nagu tunne otsata.
 Ja nii sosin liigub üle kodumaa,
 Süda leiab oma sõna tahtmata,
 Ajab juttu ilma unenägudest,
 Ärganute kustumata ihadest.*

Nagu näeme, Enno luuletis koostub päämiselt kahesilbilisist sõnust, Nende keskele satuvad ühe-, kolme- ja neljasilbilised sõnad, mis skandeerides kannavad lisarõhke, näit. esimeses ja teises salmis. Siin näeme, et trohheuse värsis on võimalikud esimest liiki peoniid: Hõõgumine, ärganute, kustumata; ühesilbilised laul, käib, ja, nii, ja kolmesilbilised latvade, unesse, otsata, kodumaa, tahtmata, ihadest on alistatud rütmiliselt, eriti värsilõpus. Trohheiline värss on seega segavärss, mille rütm mahub küll trohheuse mõõdu raamidesse, kuid läheneb ning kaugeneb sellest selle järgi, kui palju tarvitatakse ühe-, nelja- ja kolmesilbilisi sõru tekstis.

Trohheuse värss on esimene põhivärss eesti seotud kõnes. Sellest värsist tuletatakse teisi värsiliike, näit. jambilist (konventsionaalselt).

JAMBILINE VÄRSS. Jambilisest värsist eesti keeles võib kõnelda ainult tingimisi. Jambi nimetus on ainult tunnus, et esimese trohheuse värsi ees seisab ühesilbiline eeltakt ehk *a n a k r u u s*. Ühesilbilise eeltaktiga varustatud trohheuse rütm saab oma *e n e r g i l i s e* rühi eeltakti tõukest. Järgnevad sõnad oleksid nagu tõstetud kõrgemale alusele. Trohheuse värsis oleks kui madalmaa jõe jooks. Eeltaktiga varustatud trohheus ehk jamb annab nagu kose langemise, näit.:

Ju	<i>tunnen õrenevat maiset rõhku</i>
Ja	<i>tallan mõttes kõrge kõrbe jääd.</i>
Ma	<i>tunnen avaruste tuuleõhku.</i>

[G. S.]

Et jambiline värsis eesti keeles on trohheusest tuletatud, seda näitab ebaõnnestuv katse eesti sõnamaterjali lahutada jambi mõõdu järele, näit.:

Jutùn | nenõ | renè | vatmài | setrõh | ku jne.

Jambilise värsimõõdu ja jambilise värsi suhtumine on sama, mis trohheuse värsimõõdu ning trohheuse värsi vahel. Elav värsirütm erineb meetrilisest skeemist, andes rikkalikke modulatsioone, nagu nägime seda trohheuse värsi puhul. Juba ülalantud kolmest Suitsu jambilisest värsist kuulub igauks rütmiliselt eri modulatsioonile. Näiteks:

Ju tunnen õrenevat maiset rõhku,
 — | · — | · ——— | · — | · —
ja tallan mõttes kõrge kõrbe jääd,
 — | · — | · — | · — | · — | · —
ma tunnen avaruste tuuleõhku
 — | · — | · ——— | · ———

Jambiline värsis võib koostuda 2-hest, 3, 4, 5, 6, 7 jne. värsijalast, s. o. omada 2, 3, 4, 5, 6, 7 jne. värsirõhku. Kahe värsirõhuga jambi tarvitatakse vähem. Kolme värsirõhuga (+ poolik värsijalg) jambiline rida andis nõnda-nimetatud anakreontilise värsi, mida tarvitati 18. sajandi alguses, eriti Saksamaal, näit. Kästner'i paroodias:

*Gedankenleere Prosa
 In ungereimten Zeilen,
 In Dreiquerfingerzeilen
 Von Mädchen und von Weine,
 Von Weine und von Mädchen.*

Viiejalgset jambilist mõõtu tarvitatakse värsskõnelises draamas, näit. vanemais tõlgetes ja J. Kärner'i „Kangelases“. Juba 16. sajandi inglise draamakirjanikud tarvitasid seda blank verse'ina, s. o. riimimatuna. Viiejalgset jambi tarvitatakse sonettides, tertsiinides ja stantsides. Kuuejalgne jamb oli antiikluules dialoogi värsiks; sellisena kutsuti teda senaariks. Aleksandria-värsist eraldub senaar selles, et ta ei nõua tsesuuri (siin õigemini diereesi) neljanda värsijala lõpus.

DAKTÜLILINE VÄRSS on teine põhivärss eesti seotud kõnes. Ideaalse daktüülilise värsi saame, kui reastame ainult kolmesilbilised sõnad, näit.:

*Tulised hobused tormavad pilvedes,
Kajadest lööbivad sinised sädemed.*

Või näiteks M. Underi „Sügise marust“ viis rida:

*Kuulete, kuidas nüüd märatseb maru ja murrab
Mühistes metsasid mööda ja vilistes ladvus,
Kohutab kurjasti hirmunud lindusid pesas,
Karastab kadaka käharaid, kolletand põõsaid,
Kriimustab karjamaa konarlist, künkalist pinda...*

Selles näites kolm viimast rida on koostatud kolmesilbilisist sõnust pääle lõppsõna, milles puudub üks silp. Esimeses reas näeme liitvärsijalga maru + ja, teises mööda + ja.

Enamikus daktüli värses vaheldub langev kolmik ja langev kaksik, näit. H. Visnapuu „Tartu oktoober“.

*Kirevad kuked, kiitsuvad ukсед, suitsevad rehed.
Halli auru lautade, tallide udest kobrutab.
Suksu hommikust heina krõmpsutab, rokka lobrutab.
Tapetud sigu, kartulikotte vankrille seadvad mehed.
Tartumaa valmistub linna.*

Daktüli värssi on tarvitatud eesti keeles pääasjalikult kuue- ja viiejalgse, s. o. heksameetrina ja pentameetrina. Varemait tarvitajaid oli Faehmann.

Lihtsat 3-, 4-, 5- ja 6-jalgset daktülit on tarvitatud vähe.

Heksameetri ja pentameetri ning üldse antiikvärsi tõlkimisest eesti keelde vaata päätükk „Välteline süsteem“.

AMFIBRAHHILINE VÄRSS tuletatakse daktüülisest värsist sel kombel, et värsi rütmilise jooksu ette asetatakse anakruus. See teeb daktüli värsi kiiremaks, energilisemaks, kõvendab värsitooni, tõstab daktüli algust tooniliselt.

Näide H. Visnapuust:

		tulised		hõbesel		sõelal
Söed		kibemeid		püstavad		maha
Kuld		tähtede		säraval		nõelal
Niit		kiirgama		rõhekas		täha.
Pand						

Amfibrahhlises alusvärssis vahelduvad daktüülid niisama sagedasti langevate kaksikute ja üksikutega nagu daktüüliseliski värssis. Sellisel kujul amfibrahhi esineb eesti uuemas luules sagedasti.

ANAPESTILINE VÄRSS tuletatakse samuti daktüülisest värssist nagu amfibrahhilinegi värss. Eriti energilise rõhu saab daktüüline värss, kui esimene daktüüli ette asetatakse kahesilbiline lühivälveline sõna, kr. k. baasis. Sellist värssi nimetataksegi anapestiliseks värssiks, näit.:

Jalad	hèljuvad, kènasti kùiguvad kàed,
Löbu	lòomas on lähkemad tàevased väed

[J. B.]

Anapestilise värssi daktüülise osa kohta käivad samad reeglid, kui puhta daktüülise värssi kohta. Daktüüli esineb segavärssina, kontraheerituna, s. o. koondatuna trohheuseks või pausiga varustatuna, s. o. kui daktüüli asemel seisab ainult pikk rõhuga silp, silbiorg on ära jäetud. Rütmiliselt seda aega täidab paus.

RÖHULISTE (AKTSENDILISTE), VABAVÄRSSIDE kohta on juba räägitud eelmises peatükis. Siin veel näiteid Barbarusest:

Ruum inimesen.

Olin laotuse projektsioon

kõsmilise lõpmatuse endasse sulun,

olen ilmsüdame tuksuv soon,

oo, pole peni, et küüd nähen ulun.

Vaid ma mahutan kiltmaad ja mäed,

maastikud lagendikkude, orgudega

isikusse. Ringutavad kivistikust käed

ülespoole, piinavate müredega, nõrgudega.

Rõõm, vaat', tornikuna — püramiid,

Vorm-jumal äkselt minusse süubus.

Mul kuuldus sügavusist hüüd:

„kolmainsus = kera, rull ja kuubus!“

Nagu katkendist näha, alusrütm on esimene peon — kõsmilise; see lüheneb daktüülik — mahutan, trohheuseks — jumal ning üksikuks — rõõm, vaat'. Rõhkudevahelised intervallid moodavad 6—0, näit. láotuse projektsioon, ja rõõm, váat'.

TSESUURIST VÄRSSIS. Eesti värssid on peamiselt diereesilised, s. o. sõna lõpp ning värssijala lõpp langevad ühte, näit.:

*Eha / kumab, / päike / magab,
siiski / kõik kui / ärkvel / veel... [E. E.]*

Kui silprõhulises süsteemis pääle teatava silbi igas värsis johtub sõnalaha, siis seda nähtust nimetatakse tsesuuriks ehk lõikeks. Tsesuur poolitab värsi kaheks värsipoolikuks. Eesti värsis võib tsesuur ilmuda pääsjalikult jambilises värsis, näit.:

*Kui looja läheb päev // ja kätte jõuab öö,
maailm jääb vaikseks siis // ja käest paneb töö.*

Tsesuuri võib siiski tarvitada ka trohheilises värsis, kui iga teatava silbi järel värsis teha kadents, näit.:

*Ojakene võolad // mööda rutuga,
sinu kärmed lained // ei need kannata.*

Süllaaabiliseks nimetatakse tsesuuri, kui esimese värsipooliku eeltsesuurne rütmiline rõhk võib langeda ka rõhutule silbile, s. o. silbiorgu, pürrihiusele, näit.:

*Ma laulan sinulé, // üht kaunist lugu, kuule,
mis tungib südame // kui hõbedane helin.*

Rõhuliseks ehk tooniliseks nimetatakse tsesuur, kui värsipoolikute viimne rütmiline rõhk langeb alati kokku sõna rõhuga, näit.:

*Kui sa otsid, leiad: // oja kaldal veske.
Kummarda end alla, // vaata ennast peeglist,
hõbedasest ojast. // Päike nagu keegel
sinitaeva põhjas, // sina nende keskel.*

Pikemais värses, eriti trohheilises värsis, on soovitatav tsesuur, sest muidu muutub niigi monotoonne trohheiline värss veelgi monotoonsemaks. Toonilise tsesuuri juures langeb sõna pää rõhk, näiteks kuuemõdulises trohheilises värsis, tingimata kolmandale ja kuuendale värsijalale. Seega kerendub teise ja viienda värsijala rõhk, ning meie kaldume lugema antud värssi järgmise skeemi järgi:

— — — — — // — — — — —
Kummarda end alla, vaata ennast peeglist...

Ilma tsesuurita trohheiline värss mõjub monotoonselt ja vahe eelmisega on ilmne, näit.:

*Akna avasin septembri sügavasse õhe:
hundas rehepeksumasin keset välja,
naerdes, kilgates läks mehi, naise tõhe.
Tera uudne võtab kustutada nälja,
rõõmsalt mälestusse laskub lõikuskuu. [J. K.]*

KÕLAKAUNISTUSEST EHK EUFONISMIST VÄRSIS.
Värssis maksavad üldised eufonismi säädused, mida on käsitletud

eespool vastavas päätükis. Värsi kauniskõlavus oleneb 1) harmoonilisest häälikuühendeist sõnus, 2) sõnade harmoonilisest liitumisest üksteisega ning 3) üksikute lausendite sümmeetriast. Häälikuühendid sõnus on juba kinnistunud, neid ei saa luuletaja muuta. Küll võib aga luuletaja valida sõnu nõnda, et need heliliselt vastaksid antud meeleolule. Sõnade järjestamisel värsis peab luuletaja valvama seda, et täishäälikuga lõppevale sõnale ei järgneks mitte täishäälikuga algav sõna või vastupidiselt konsonandile ei järgneks konsonant, mis tekitaks kuhjumist. Näiteks ei ole ilus järgnev ühend: „*Ajaloolane ja habemeajaja ajavad juttu.*“ Konsonantide kuhjamise hädaoht eesti keeles ei ole väikesem. Ettetulev ühend „*kauniks kroonis*“ ei ole ka ilus.

ALLITERATSIOON JA ASSONANTS ei ole värsis ainult kõlaline nähtus, vaid värsi struktuuris ehitusliku tähtsusega tunnus. Alliteratsioon ja assonants oma kordumisega seovad värsi tugevamaks tervikuks. Vanagermaani värsis alliteratsioon on koguni värsirütmistamise abinõu, nagu seda nägime eespool. Alliteratsioon ja assonants eesti värsis tekivad keelilise struktuuri tõttu loomulikult teel. Tähelepanu väärib aga taideliselt kavatsatud alliteratsioon ja assonants või mõlemad koos. Seeläbi saavutatakse kas helilist sulavust või teravust värsis, näit. eespool-toodud M. Underi luuletises „Sügise maru“, kus taidelise kavatsuse järgi kasustatakse „m“ ja „k“ alliteratsiooni kogu luuletise ulatuses.

Alliteratsiooni ja assonantsi selline korduv esinemine värsis koos rõhualuses silbis annab juba alguse seesmisele riimile värsiulatuses, sidudes eriti värsipoolikuid. Alliteratsioon ja assonants värsis on eesti rahvaluule kaunimaid ehteid ning neid ongi kasustatud edukalt taidelises luules, näit:

*Surnuk sõnade, surise
läbi riimide ridade,
vokki mõtete, vurise.*

[H. V.]

Eesti rahvalaulu värs.

SILPRÕHULINE EESTI RAHVALAULU VÄRSS. Eesti rahvaluule põhivärs on 4-jalaline trohheiline värs:

· — | · — | · — | · —

Kahesilbilised sõnad.

Eesti rahvalaulu rütmi määravad tegurid on 1) rõhk, 2) välde, 3) silpide arv.

Selle juures värss peab omama 4 rütmilist rõhku 8 silbi ulatuses. Värss ei tohi olla akatalektiline, s. o. pooliku lõpptrohheusega.

Rõhu järgi rütmistatud ideaalne trohheuse värss eesti keeles koostub KAHESILBILISIST sõnust, näit., *vesi võttis multa velle*.

Kahesilbiliste sõnade voozu mahuvad väga hästi neljasilbilised sõnad, ilma et nad häiriksidi värssi 8-jalalist ning neljarõhulist skeemi. Neljasilbilised sõnad nõuavad vaid lisarõhke ning annavad seega kolm modulatsiooni ehk rütmilist erigruppi:

1. Kuhu lähed, Ilukene,
Kuhu lased, Laulukene?

2. Låula västu, låanekene,
Mõnu heå hääle västa,
Låhedama låulu västa.

3. Nõitsikesed, nõorukesed.

Ühesilbilised sõnad mahuvad samuti trohheilisse värssi, sest nad on rõhuliselt indifferentsed ning võivad asuda silbitõusus või silbiorus. Nad moduleerivad rütmia ainult see- läbi, et nad kõrvuti seistes toovad värssi tsesuuri, lõikavad värssi- jala pooleks. Ühesilbiliste sõnade sissetulek 4-rõhulisse troh- heilisse värssi annab veel järgitavad modulatsioonid, vaadatuna selle järgi, millises värsijalas nad esinevad.

1. Kés || mind kõrjab kiige ålla?

2. Kõrjab kēs || mind kiige ålla?

3. Kiige ålla kēs || mind kõrjab?

4. Ålla kiige kõrjab kēs || mind?

Ühe-, kahe-, kolme- ja neljasilbiliste sõnade segilåbi esi- mine annab kaheksa silpi ning nelja trohheuse rõhu ulatuses

veel rea modulatsioone, mille määrajaks on ühe- ning neljasilbiliste asend ning rohkus. Näiteks:

1. Üks kui üa õiekene,
 · || ~ | · ~ | · ~
 Kaks kui herne kaunakesta.
2. · ~ | · || ~ | · ~
 õiekene üks kui ua
3. · || ~ | · ~ | · ~
 üks kui õiekene ua
4. · ~ | ~ | · ~ | · ~ = Riiani me teeme riigi
5. · ~ | · ~ || ~ | · ~
6. · ~ | · ~ | · ~ || ~ jne.

Nagu näha, on siin tegemist matemaatilise ümberpaigutamisega kombinatsiooniteooria alusel. Saadakse väga rikkalik kombinatsioonide arv, ja rahvalaulik ning taideline viljeleja võib valida sobivaimad.

Kolmesilbilised sõnad mahuvad antud skeemi koos ainult ühesilbilistega. Esinedes rahvalaulu põhivärsis nad annavad uusi modulatsioone.

1. · ~ | · ~ | · ~ || ~
 lootsikuid || jo loputavad. [RI.]
2. · ~ | · ~ || ~ | · ~
3. · ~ | · ~ | · ~ || ~

Silprõhuline eesti rahvalaulu värsis on skandeeritav, sest selles värsis on võimalik sõnadele asetada lisarõhke, et saada neli rütmilist rõhku 8 silbi ulatuses, nõnda et rütmiliste rõhkude intervallid jäävad ühepikkusiks.

Eesti silprõhulise rahvalaulu meetrika langeks täiesti ühte taidelise silprõhulise 4-jalgse trohheilise värsi meetrikaga, kui ei tuleks juurde see praktiline asjaolu, et rahvalaulu ühtlasi ka lauldi. Laulmine tõi rütmilisse skeemi juurde ajaelemendi, välte ja takti, mille säadustele pidi alluma rahvalaul. Just see asjaolu, et eesti keel on välteline, toob rahvalaulu värsi vastuolu muusikalise noodi ja sõnasilbi vahel, mida peab arvestama laulmisel. Kui kõik silbid oleksid välteliselt ühepikkused, siis oleks ükskõik, kas pikk noot langeb rõhulisele või rõhutule silbile. Lühikesel noodil oleks samuti ükskõik, kas tema järele peaks laulma rõhutut või rõhulist silpi. See ei too ka vastuolu keelelisse teksti. Kui aga keeles on pikad ja lühikesed välted, siis laulmise või muusikalise retšitatiivi puhul tundub otsekohe ebanormaalsena, kui kahest kõrvutiseisvast pikast ja lühikesest vokaalist pikka vokaali laulame lühidalt ning lühikest venitame

pikaks. Sagedasti see praktiliselt toob võõritimõistmist, näiteks kui tekst sule, sule suude sulge tuleb viisi järele laulda suule, suule suude sõlge, mis annab uue mõiste.

Silpõhulise 4-jalgse trohheuse puhul mõjub ajaelement, mille toob juurde muusikaline takt, meetrikasse niipalju, et ta sunnib pika noodi alla valima pikaväلتelist silpi või kinnist lühiväلتelist silpi. Et eesti keeles sõna päärõhk ja pikk ning ülipikk väلde ei esine alati koos ühes ning samas silbis, siis kokku võttes saame järgmise reegli:

1. Tõusus ei tohi lühikest päärõhuga silpi esineda.

See muusikast mõjustatud väلتereegel, mis Soomes „Kalevala“ lauludes on puhtasti läbi viidud, on eesti keeles lahtine. Selle reegli vajaduse tajumine praktiliselt laulmise ja kaasitamise puhul on küll märgata, kuid teadlikuks teoreetiliseks sääduseks rahvalaulikule see ei ole saanud. Selles suhtes rahvalaulu meetrika arenemine on jäänud poolele tee seisma. See on ka arusaadav, sest eesti rahvalaulu on loonud päämiselt asjaarmastajad näitsikud, mitte elukutselised laulikud-mehed, nagu soome skolaarid, kes rändavaina, elukutseliste laulikuina võisid tungida rahvalaulu rütmi saladusisse ning leiutada puhtakujulised reeglid sellele.

Näide eesti rahvalaulust 1-se reegli illustreerimiseks. Kõrvalekaldu-
mised 1-sest reeglist sõrendatud.

Tuli vastu tähti noori.
„Tere tähti, noori miesi!
Nägid minu vennakesta
Mere päällä sõudemaie.

[RI.]

Kõrvalekaldu-mised 1-st reeglist praktilises mõttes on olulised ainult sõna tuli juures, sest pikana lauldud annaks see tuuli. Praktilisest tarbest laulmisel see esimene reegel ongi alguse saanud. Väga võimalik, et osa rahvalaule on loodud lausumiseks, mitte laulmiseks, mõtlemata muusikale, ja allub ainult rõhu korraldusele. Sellisel juhtumil ei tule 1. reegel arvesse, nagu see ei tule arvesse ka taidelises luules praegusel ajal. Et kunagi vanal ajal 1-ne väلتereegel oleks puhtal kujul maksnud ja et kõik selle reegli vastu eksivad värsid on vigased, seda ei tule põhjendatuks pidada. Tõenäoline praeguste uurimuste seisukohalt on see, et enne kui väلتereegel sai välja kujuneda eesti rahvaluules, hakkas keeles toimuma lühenemisprotsess, mis tõi uue järjekindla ja pikaldase desorganisatsiooni rahvalaulu värsistruktuuri. Lühenenud keele ajal hakkas aga mõjuma juba taidelise luule rõhuprintsiip.

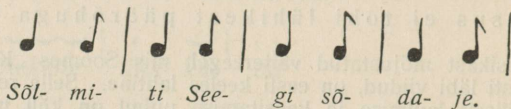
Kolmesilbilised ehk daktüülfised sõnad mahuvad neljarütmilise rõhuga värsiskeemi, nagu ülal nägime, ainult siis, kui nad esinevad koos ühesilbilistega. Selle juures kolmesilbiliste päärõhk jääb püsima. Kui aga nelja trohheuse rütmilise rõhu juures ja 8 silbi ulatuses esinevad kaks kolmesilbilist sõna, s. o. kaks daktüülit, siis kolmesilbilisel sõnul päärõhk kandub esimeselt silbilt teisele silbile. Tekib see, mida muusikas nimetatakse süngoobiks, näit.:

▼ ▼ ▼ ▼
seegi | sõlmi | ti sõ | daje
▼ ▼ ▼ ▼
sõlmi | ti sõ | daje | seegi
▼ ▼ ▼ ▼
sõlmi | ti see | gi sõ | daje

Selline rõhu ülekandmine päärõhulisest silbist silbiorgu, ehk värsijala tõusust langusse, on puhtmuusikaline vajadus. Kui ei oleks üritust laul-

miseks antud takti järgi, siis poleks mingit tarvet sõna loomulikkude rõhkude ülekandmiseks. Kūbara küla alaje oleks ja jääks kolmerõhuliseks daktülvärssiks, milles vahemine daktül on koondatud trohheuseks, seega puht-rõhuline värss.

Sõnarõhu ülekandmisel pörkame uusile raskusile, mille vältimiseks tuleb luua uus reegel rahvalaulu jaoks. Asi seisab nimelt selles, kui meie kolmerõhulise ja 8-silbilise värssi jagame laulmise juures neljaks kaheosaliseks taktiks, näit.

siis võib juhtuda, et taktirõhutusse ossa ja lühikese noodi alla langeb pikk välde (pika või ülipika vokaaliga silp või lühike kinnine silp), nagu antud juhtumil teises taktis silp „see“. Selline kokkusattumine musikaalsele kõrvale on väga ebeameldiv, laulmises häiriv, halb laulda. Selle pahe vältimiseks on teoreetiliselt üldistatud teinerahvalaulu värssi reegel:

2. Silbiorus ei tohi esineda pikk päärõhuga silp.

Praktiliselt tähendab see reegel seda, et kolmesilbilised sõnad, kui nad jagunevad kaheosaliste taktide vahel, ei tohi omada pikka algussilpi, pääle juhtumi, kui nad seisavad värssi alguses. Seda praktiliselt nõuet eesti rahvalaulik enamikus peab, nagu kinnitab seda rahvalaul: enamik kolmesilbilisi sõnu, mis seisavad värssi lõpus, omavad lühikest päärõhulist silpi.

Kolmesilbiliste sõnade jagamine kaheosaliste taktide vahel, s. o. rõhu ülekandmine päärõhuliselt silbilt teisele silbile ei ole õieti kogu rõhu ära viimine teisele silbile. Meie ei vii lauldes rõhku ära esimeselt silbilt, vaid meie tasandame, jagame rõhu esimese ja teise silbi vahel, paneme lisarõhu teisele silbile. See on puhtmuusikaline tarve, miks seda teeme. Seda kuulsiime eespool. Värssi lugedes meil puudub see tarve. Rõhu jagamine esimese ja teise silbi vahel, lisarõhu asetamine teisele silbile ei anna meile lugedes mingisugust õigust hüljata loomulikku sõnarõhku ning skandeerida värssi skeemi järgi kolmerõhulist värssi neljarõhuliseks.

Mis puutub ühesilbilisi sõnu rahvalaulu 2-se värssireegli seisukohalt, siis on selge, et ühesilbiline pikavältiline sõna ei tohi seista silbiorus.

Rahvalaulu teise teoreetilise värssireegli kohta maksab sama, mis on öeldud esimese reegli kohta. Mõlemad reeglid on tõusnud praktilisest vajadusest sõna ja meloodia kokkupuutumisel. Vaistu järgi on nende reeglite suunas käsitletud rahvalaulu värssi. Teadlik reeglite tunnetamine ning nende järgi käimine on jäänud poolele teele eesti rahvalaulus.

Rõhuline rahvalaulu värss on selline, kus ei arvestata silpide arvu. Rõhulise rahvalaulu värssi määrajaks on ainult rõhk, välde ja taktide arv.

Rõhulise rahvalaulu värssi reeglid oleksid võrdsed taidelise neljarõhulise värssi reegleile, kui rahvalaul ei tuleks laulmisele ning ei alistuks seega ühtlasi ka muusika reegleile, nimelt taktimõõdule.

Neljarõhuline ja alaneva rõhustruktuuriga värss annab suure hulga modulatsioone. Modulatsioonid kujunevad selle järgi, kui pikad silpide arvult on rõhkudevahelised intervallid. Eesti rahvalaules ei tunta rõhkudevahelisi intervale üle 3 silbi. Intervallid, s. o. silbiorg võib olla seega 0—2 silbini. Kombinatsiooni-

teooria järgi on võimalik niipalju modulatsioone, kuipalju on võimalik teha ümberpaigutamisi 0—2 võimalustega neljas asendis.

Tuntumaid ja lubatavamaid kombinatsioone „ ‘ ◡ | ‘ ◡ | ◡ | ◡ | “-st rahvalaulu värsist oleks järgmisi:

NELJARÕHULISED. Intervallis 2 silpi. Enam kui 8 silbilised värsid:

1. Ise ·mina | käisin | tüki | teeda.
2. Käisin | ise mina | tüki | teeda.
3. Käisin | tüki | ise mina | teeda.
4. Siis on | sugeda | sulase | päada.

ILMA SILBIORUTA, INTERVALLITA, kuid neljarõhulised värsid. Ühesilbilised sõnad loovad lühema värsi kui 8 silpi, näit.

1. Tuli | vastu | kuu | noori.
2. Tere | kuu, | noori | meesi.
3. Söö | tähti, | joo | tähti.
4. Kuu | kaua, | sain | kübara.

KOLMERÕHULISED VÄRSID. Enam kui 8 silbilised värsid. Silbiorus 2 silpi:

1. Siis pani | sõle | sõudemaie.
2. Hüüdemaie | see pani | pilli.

Vähem kui 8 silbilised värsid:

3. Mees | sõlmiti | sõdaje.
4. Kuu | poolt | kumedakene.

Jällegi tuleb konstateerida, et rõhu ülekandmist ei oleks tarvis, kui pole kolmerõhulist rahvalaulu värssi vaja jagada nelja, takti vahel, kui poleks

vaja laulda. Takti mõjustuse juurdetulek toob uusi reegleid. Takti seisukohalt ongi ka seletatav, et rahvalaulu värsis võivad tulla ette vähem ja rohkem kui 8 silpi. Kui näiteks taktis on üks ainukene silp, sõõ / tähti, joo / tähti, siis võib seda silpi laulda nii pikalt, et ta annaks võrdse kestuse kaheosalises taktis. Samuti võib mahutada ühte takti 3—4 silpi, kui neid laulda lühidalt, nõnda et nad annaksid õige, kavatsatud taktipikkuse.

Ajalement rahvalaulus on nõnda siis tingitud laulmisest. Selle juures on praktiliselt häiriv, kui lühikest silpi tuleb venitada kogu takti ulatuses, et pikki silpe tuleb laulda teatava takti kestuse ajal 2—4.

Seda raskust välditaksegi rahvalaulus väldete õige tarvitamisega: 1) ühesilbiline sõna, kui ta täidab kogu takti, peab olema pikasilbiline, 2) kui ühte takti kuhjub rohkem kui 2 silpi (3—4), siis peavad need silbid olema lühivärtelised.

Eesti rahvalaul ei pea täpsalt neid reegleid. Siiski võib täheldada, et silpide võnkumisi vähesuse ja paljususe mõttes tuleb ette kõige rohkem esimeses värsijalas (taktis). See on seletatav sellega, et esimeses taktis ei ole lauljale ega kuulajale veel selge viisi rütm. Neljasilbiline esimene värsijala-takt koostub kahest lühivärtelisest sõnast, sest neljasilbiline sõna kahe-silbiliste keskel kaldub jagunema kahe värsijala-takti vahel.

Rahvalaulu värs ja muusika.

Kui viis on mõjustanud rahvalaulu värsi rõhulist jaotust, siis rõhulise rahvalaulu (eriti kolme päärõhulise) rahvalaulu olemasolu ei ole omalt poolt jätanud mõjumatama ka rahvalaulu viisi, tuues rahvaviisi 4-taktilisse jaotusse teissugust jagamist.

Rõhuline rahvalaulu värs esineb eriti suurel määral Võru- ja Setumaa rahvalaulus. See rahvalaul alistub enam takti tunnustele ning hoolib vähem silpide arvust, on retšitatiivne. Näide „Setu lauludest“:

*Mie velil õks hää hobu,
Pää üles pilve pill,
Jala tands taivahe,
Huulõ hoijö teevä
Ja kabja kangasta kuduva.*

[R1.]

„Kalevipoeg“ koostub päämiselt silprõhulise süsteemi järgi loodud 4-rõhulisist trohheilist värsist. Ülejäänud osa „Kalevipoja“ värsidest kuulub rõhulisse süsteemi. Värsidest on oia 4-rõhulied, kus päämõõduks on trohheus, oia 3-rõhulised, mille päämõõduks on daktiil.

„Kalevipoja“ värsis ei ole arvestatud ajalementi, takti ega väldet. „Kalevipoja“ värs on skandeeritav ses ulatuses, kuipalju säääl leidub silprõhulise süsteemi järgi loodud neljarõhulisi värsse. „Kalevipoja“ värs ei ole rahvalaulu värs. Kokkusattumised rahvalaulu värsiga on juhuslikud.

Näide „Kalevipoja“ värsist:

*Rõõm ja mure kaksikvennad,
Kaksiklapsed loomus'-kojas,
Kõnnivad käsi käessa,
Rändavad sammu sammussa;
Üks neid isa sünnitanud,
Ema üks neid imetanud,
Ühes kätkis kiigutanud.*

„Kalevala“ värsi rütmi tegurid on 1) rõhk, 2) välde, 3) rõhk+välde=
muusikaline takt. Nende kolme rütmiteguri mõjustusel „Kalevala“ värsist
ongi abstraheeritud soome rahvalaulu värsi kaks säadust:

1. Tõusus ei tohi esineda lühike päärõhuga silp.
2. Värsilanguses ei tohi esineda pikk päärõhuga silp.

Kokkuvõte eesti rahvalaulu värsist annab järg-
mise skeemi:

A. Silprõhuline rahvalaulu värs: arvestus päärõhu järgi.

8 silpi } 4 rütmi- list rõhku	Kaherõhulised:	· · · · · · · ·
	Kolmerõhulised, sünkopeerimata:	· · · · · · · · · · · · · · · ·
	Kolmerõhulised, kolmesilb. + ühesilb.:	· · · · · · · · · · · · · · · ·
	Kolmerõhulised, sünkopeeritud:	· · · · · · · · · · · · · · · ·
	Neljarõhulised:	· · · · · · · ·

B. Rõhuline rahvalaulu värs:

- a) neljarõhulised: · · · · | · · · · | · · · · | · · · ·
- b) kolmerõhuline: · · · | · · · | · · · | · · · | · · · | · · · ·

Taideline rahvalaulu värsi kasustamine kuni käesoleva
sajandini käis „Kalevipoja“ värsi järgi, näit.: Anna Haava.

*Mine siis kosja, kaimuke!
Kosi seda kulda neidu,
Austades armast neidu —
Kosi ta südant südamest.*

Ainult uuemal ajal G. Suits, V. Ridala ja teised nooremad
luuletajad rahvalaulu värssi kasustades pidanud silmas rahva-
laulu vältereegleid, eriti teist reeglit, näit. G. Suitsu „Lapse
sünd“ (lk. 14).

1. *Sahi, sahi, saunakene,
sahi, sauna leilikene!
Valu vingus selga mööda,
pures puusaluida mööda,
riiksus ränka rinde alla.*
2. *Linalakka Liinakene
vibalikku haudus vihta,
kerikselle leiskas leili,
kivi ei ta kinkind kuumi,
kivid leili veel lisasid.*

On tehtud katseid taideliseski luules sõna päärõhu ülekanemisega silbi-
orgu, näit. Visnapuu „Höbedastes kuljustes“.

Riim, assonants, dissonants.

Riimil on luules harmooniline ja arhitektooniline-kompo-
sitsiooniline tähtsus. Riim sai luules valitsevaks ajal, mil muu-
sikas meloodia kõrval võttis maad harmoonia ja kontrapunkt.
Riim seob harmooniliselt värsse ning omab seega stroofis ehitus-
likku tähendust. Riimima tähendab värsi lõppe
k o k k u k ö l a s t a m a. Riimimine võib alata ainult värsi viima-
sest rõhust. Kuna eesti keele sõnad kangekaelselt säilitavad
tugeva rõhu esimesel silbil, siis eestikeelse riimi esimesi nõu-
deid oleks: eesti keeles riim algab sõna esimesest silbist, näit.:
ändmine — kändmine. Sõna silpide arv määrab, kas riim on ühe-,
kahe-, kolme- või enamsilbiline. Ühesilbilist riimi nimetatakse
silpriimiks, sagedasti ka kui tugevat, järsku ja energilist
riimi meesriimiks. Kahesilbilist riimi nimetatakse trohheili-
seks riimiks, kui sulavamat, õrna ka naisriimiks. Pääle
nende kahe sagedasti esineva riimi tuntakse veel daktül-
riimi, s. o. kolmesilbilist, peoonilist ehk hüperdak-
tülilist riimi, s. o. neljasilbilist. Eesti keeles on võimalikud
ka viie- ja kuuesilbilised riimid, n. *mägilastega, vägilastega,
kululikkusega, tululikkusega*. Rütmilisi lisarõhke arvestades
ülidaktülilised riimid (s. o. pikemad kui daktül) võivad lan-
geda daktülilisiks või trohheiliksiks riimideks.

Ideaalseks riimiks peetakse riimi, milles rõhualuse vokaali
ees seisvast konsonandist arvates kõik häälikud on samased. Sel-
lised riimid on võimalikud keeltes, kus sõnarõhk on liikuv. Eesti
keeles ideaalne riim on võimalik ainult neis sõnus, milles rõhu-
aluse vokaali ees seisab rohkem kui üks konsonant, näit. (k)ruus:
(t)ruus. Selliseid sõnu eesti keeles on vähe.

Eri liigi riime annavad kõlaliselt sarnased sõnad (homo-
nüümid), mis aga erinevad mõtteliselt, näit. sina: (taeva)sina.
Sellised riimid on hääd riimimänguks, näit.:

Mis pidi tulema, see tuli...

Kuid minus ikka õrnustuli...

[V. A.]

Sina: sina ei anna hääd riimi muljet, sest riimitavais sõnus
peab midagi erinevama, näit. *kruus: truus*. Pääle selle peab sil-
mas pidama riimitavate sõnade samavältelisust, näit.

hõngu : lõngu, langust : kangust. Riimid: (võtsin) *marja* : (lähem) *karja* ei ole hääd riimid, sest erinevad välteliselt.

K o k k u v õ t e. 1) Riim algab päärõhulisest silbist, 2) riimis peab midagi erinevama, kas konsonant- või vokaaloluses päärõhulises silbis, 3) riimivad sõnad peavad olema samavältelised.

Selliseid säädusi pidavaid riime nimetatakse täisriimideks, näit.: keel : meel, rajad : majad, lõpeta : õpeta, ringutada : pingutada jne.

Täisriim jaguneb kahte päaliiki:

RIIM: { a) vokaalriim — kulda : mulda.
b) konsonantriim — kulda : kalda.

V o k a a l r i i m on välja arenenud assonantsist, kus pidepunktis on rõhuline vokaal. Vokaalriimis erineb ainult rõhulise silbi vokaali ees seisev konsonant, näit.:

*l*ugeda
*s*ugeda.

K o n s o n a n t r i i m i lähtekohaks ja tugipunktiks on rõhuluse silbi vokaalieleine konsonant, seepärast nimetatakse *mulda : mald*, *mürk : märk* tüüpi täisriime konsonantriimiks.

Kumba täisriimi tüüpi tarvitada, seda näitab riimitavate sõnade vokaal- või konsonantoluse rohkus sõnas. Kui vokaalolus prevaleerib, tuleb kavat-seda vokaaltäisriim, on aga ülekaalus konsonantolus, siis see on loomulikuks tähiseks, et tuleb moodustada konsonantriim.

I r d r i i m i k s nimetatakse kõiki teisi riimitüüpe, mis kalduvad kõrvale täisvokaal- või konsonantriimist, s. o. kõik vokaalid ja konsonandid päärõhulisest vokaalist arvates ei ole võrdsed, näit. *lööb : öö*, *kõrvu : põrmu*, *haavu : saabu*, *sinine : inime*, *kruusane : puusani*, *jahtund : tahtnud* jne.

Irdriim jaguneb kolme suurde ossa:

- a) tüviirrulised,
- b) lõppirrulised,
- c) segairrulised.

T ü v i i r r u l i s t e k s riimideks nimetatakse selliseid riime, milles kõrvalekalduvuse ehk hälve tuleb ette tüves, näit.: *saabu : haavu*. Lõppirrulised riimid on sellised, kus hälve tuleb ette sõna lõpus päale teise silbi vokaali, näit.: *mühas : pühast*, *nõrab : sõrad* jne. Segairrulisteks riimideks loetakse sellised riimid, milles hälved esinevad nii tüves kui ka lõpus, näit.: *sõrmi, põrnik*.

T ü v i i r r u l i n e riim võib tekkida 1) vokaali vahetusest, 2) konsonandi või konsonantide vahetusest päale rõhualust vokaali.

Vokaalide vahetus tüviirruelistes riimides võib toimuda a) rõhulises või b) rõhutus silbis. Selle juures tuleb eraldi tähele panna ühe-, kahe- ja kolmesilbilisi riime.

Ühesilbiliste riimimoodustamise puhul võetakse arvesse, kas domineerivad vokaalid või konsonandid. Kui vokaalid on enamuses, siis vokaali ei vahetata. Lühikeste vokaalide esinemise korral moodustatakse konsonantriim, näit. *leht* : *lüht* pro *leht* : *taht*, *särk* : *sirk* pro *sark* : *nurk* jne.

Kahesilbiliste riimimoodustuse puhul vokaalriimis ei vahetata rõhualust vokaali, näit.: *kiiri* : *müüri*, *rida* : *süda*, *võtke* : *katke*, *juhin* : *vihin*, sest siis tekib ainult poolik riimitaotlus. Selle asemel tarvitatakse konsonantriimi, näit.: *rida* : *rada*, *vihin* : *vahin* jne. Vokaali vahetatakse oskusega silbiorus, näit.: *tantsu* : *dissonantsi*, *ehtes* : *lehtis*, *helgi* : *selge*, ainult : *kainelt*. Vokaali ja konsonandi korraga vahetamine ei anna hääd irdriimi, see jääb kõikuma riimi ja mitteriimi vahele, näit.: *nõrgub* : *kõrgelt*, *vemmal* : *tempel*, *sõitu* : *põiki*, *kandlele* : *pandlale* jne.

Konsonantide vahetusega saadakse uusi irdriimimoodustisi. Üldiseks reegliks on, et sõna kõiki silpe riimitakse ühise printsiibi järgi, mitte nõnda, et ühes silbis vahetatakse vokaali, teises konsonanti, näit.: *kõrgest* : *parmest* jne.

Konsonante võib vahetada või välja jätta sõnatüves, kui 1) rõhualuse silbi vokaal on pikk või ülipikk või diftong, näit.: *gloobust* : *joovust*, *haavu* : *saabu*, *tõusun* : *jõudu*, *paadid* : *ekstaasin*, *veertesse* : *meeltesse*, *suudlus* : *juurdlus* jne. Kui esimese silbi vokaal on lühikene, siis vahetatakse konsonanti ainult teises silbis, näit.: *kõrvu* : *põrmu*, *õhku* : *õhtu*, *tõrde* : *sõrme*, *sõrmi* : *põrnik* jne. Selle juures esimene silp peab olema kinnine, esimese ja teise silbi vokaalide vahel peab olema vähemalt kaks konsonanti. Seepärast ei anna hääd irdriimi *kä p a* : *p ä k a*, neist moodustatakse konsonantriim: *käpa* : *kapa*.

Kolmesilbilisist irdriimidest eelistatakse selliseid riime, milles esinevad kõrvalrõhuliste silpide vokaalid või vokaali-eelised konsonandid, näit.: *vahedaid* : *ahelaid*, *müüdina* : *Lüüdia*, *kruusane* : *puusani* jne.

Lõppirruelisteks riimideks nimetatakse selliseid riime, kus esinevad riimivate sõnade lõpud. Siin märgitakse 1) võrdsilbilisi ja 2) mittevõrdsilbilisi, n. n. katkestatud irdriime.

Näiteid võrdsilbilisist irdriimidest: *kui* : *kuid*, *lai* : *laip*, *Hiina* : *piinad*, *ripub* : *lipud*, *reis* : *teist*, *talus* : *valust* jne. Mittevõrdsilbilised: *rist* : *kristlus*, *leit* : *peita*, *hulka* : *pulkadelle*, *kuna* : *punane* jne.

Segairruelisteks riimideks nimetatakse selliseid riime, kus riimivad sõnad erinevad nii tüves kui ka lõpus. Üldiselt maksab nõue: mida suurem on vaheldus sõna tüves, seda

väikesem erinevus on sõna lõppudes, näit.: sõrmi: põrnik. Liiga suured vabadused segairruliste riimide tarvitamises hävitavad riimi tajumise, näit.: kõveran : mõrastanud jne.

Kõrvalrõhuliste riimidena arvestatakse ainult selliseid riime, kus kõrvalrõhuline riimipaarik riimib päärõhulisega, näit.: a) kolmesilbilisist sõnust: talt : madalalt, b) neljasilbilisist: silmis kelu : melu jne.

Liitriimideks nimetatakse sääraseid riime, mis koostuvad mitmest sõnast, näit.: koolja : Pierrot'l + ja jne.

Riimimängudena tuntakse riimitüüpe vasik : vask, s. o. vokaalikadu teises silbis, ja tuli : tuli, s. o. samastus (homonüüm).

Pääle riimi mitmesuguste kategooriate tuntakse veel assonantsi ja dissonantsi. Neid tarvitatakse peamiselt ühesilbilisist riimes, võib ka leida mitmesilbilisi assonantse. Assonantsi puhul pannakse päärõhk vokaalide samakõlalisusele, näit.: kuus : puud. Ühesilbiline assonants, nagu ülal nägime, käib lõppirruuliste riimide alla. Dissonantsis erineb rõhualune vokaal, sõna lõpu konsonandid taotleavad samasust. Mida tugevam konsonantide ühend, seda parem dissonants, näit. kõnts : tõnts. Assonantsi ja dissonantsi tarvitamise puhul peab ilmema luuletaja kavatsus, muidu jääb juhuslikkuse mulje. Dissonants kuulub lõppirruuliste konsonantriimide hulka. Dissonantsi tung on saada konsonantriimiks, näit.: kõnts : kants.

Paigutuse järgi riime nimetatakse 1) paarisriimideks, 2) süliriimideks, ristriimideks ja segariimideks. Näiteid:

1) Paarisriimid:

Astusime läbi lume, a
pilves oli taevas tume. a
[G. S.]

2) Ristriimid:

Sest miski ilmas ei saa valmis, a
ei ole täppis ükski kaal. b
Niisama valu laulusalmin a
me lõplikku ei tunda saa. b

Süliriim:

Üle kodumäe kumera kupli a
suviöö sumestav valu. b
Toomingad valvavad talu, b
üle ussaia vaatavad kopli. a
[H. V.]

Segariimide asend on väga mitmesugune ning oleneb luuletaja taidelisest kavatsusest, kui ei tarvitata mõnd kindlat välja-

kujunenud salmi või luuletise vormi. Salmidesse jagatud luule nõuab, et salmid oleksid ridade paljuse ning riimide asendi poolest võrdsed.

Asendi järgi riime jagatakse veel 1) eesriimideks, seesriimideks ja lõppriimideks. Siinses käsitluses mõeldakse riimi all lõppriime, kui ei ole muud lisa.

Eesriime tarvitavad J. Bergmann ja H. Visnapuu („Tali-harjas“).

Riiminähtusi, eriti vokaalriimi k u l d a : m u l d a tüübis, võime konstateerida juba antiikluules. Vältelismeloodilises süsteemis riim ei olnud salmi ehitamisel eriti vajaline, seepärast esinebki Virgiliusel, Catullusel, Ovidiusel ja teistel sporaadiliselt, või assonantside kujul.

Selliseks, nagu meie riimi tunneme, on riim arenenud pika aja jooksul. Riiminähtus euroopa keeltes on juba hariduslik nähtus. Riim on arenenud assonantsist ning esineb romaani rahvastel kirikuladina keeles. Hispaania ja portugali keeles esialgne assonants püsib praegugi. Prantsuse ning itaalia keeles esialgne assonants vokaali tumestuse tõttu nõudis kõlalist kindlustamist, mille järele hakati samastama ka konsonante, kuni jõuti puhta vokaalriimi juurde. XIII sajandil võidab riim ka germaani rahvaste juures, asendades alliteratsiooni.

Eesti rahvalaulu värss ei ole stroofiline, s. o. ühine kindlakujuliseks korduvaks salmiks, vaid liitub süntaktiliselt ja mõtteliselt. Eesti rahvalaulu värss keele loomuliku struktuuri tõttu omab niipalju kõlaliselt korduvat, et värsid ei nõuagi erilist sidumist lõppriimide näol, näit.:

*Näginekse, kuulu nekse,
Kes küll vastu puutu nekse,
puutunekse, juhtu nekse.*

*Mina laulan lasta d a n i,
suisutelen sulge d a n i,
kui see pardi poegadana.*

*Karjapõli kada k a n e,
orjapõli oha k a n e,
Kesse kiidab karja põlve,
karja põlve, orja põlve jne.*

[RI.]

Alliteratsiooni, käände-, pöörde- ja tuletisloppude samakõlasus ning jooksmine värsist värssi, nii värsi sees ja värsilõpus, seob rahvalaulu värsid pikkadeks perioodideks ning kõlaringideks nõnda, et värsilõpp eriti samastamist ei nõuagi. Kõiges selles on aga riimi alged vokaal- ja konsonantriimiks. Udu/sella : hommi/kulla : kare/dalla : kaste'/ella on kõrvalrõhulised riimid, kui nad esinevad värsilõpus.

Juba värsi keskel näeme kõlakordusi, mida nimetame konsonantriimiks, näit. m u i l a : m a i l a.

*Nüüd on katku kauge'ella,
Meeste murdu muila maila.
Naiste taudi Tarvastussa.*

Või: *Metsa ulpi, metsa alpi,
Metsa kuldane kuningas.*

Omapääd arenedes oma elukutseliste rahvalaulukute käe all eesti rahvaluules oleksid võinud tekkida nii ees-, sise- ja lõppriimid. Praeguses eesti luules esineb selliseid riimitüüpe, nagu neid esitati eespool.

Meetrika alged eesti keelde on istutatud saksa luuleaiast. Tunti ainult vokaalriimi, nn. täisriimi ja puudulikku riimi. Riimi puhtusele pandi vähe rõhku, näit. Juhan Liiv. Nooreestlaste vormimeel ning vormipuhtus nõudis ka puhast vokaalriimi. Lubatud olid kõrvalrõhulised ühesilbilised käändelõppudega riimid. Riimimurrang Eestis algas „Siuru“ luuletajate rühmas (Barbarus, Semper, Visnapuu), arenes viimisel aastakümnel noorema generatsiooni luuletajate (Adams) kaastööl selliseks, nagu seda siin on esitatud.

Klassikalised värsivormid.

Selles päätükis käsitletakse ainult luuletiste välist vormi, salme, luuletisi. Eespool on näidatud, kuidas värsside paigutamise saadakse mitmesuguseid salme ja luuletiste kujusid. Vahe harilikkude stroofide ja klassikaliste luulevormide vahel seisab selles, et viimsed on kirjanduse ajalooliselt kujunenud ning lõplikult kinnistunud, näit.: *eleegiline kaksik, triolett, sonett* jne.

Kahevärsilisi vorme tuntakse ainult üks, n. n. *eleegiline kaksik*, mille skeemi andsime vältelises süsteemis. Siin näide:

*Elu on üürrike anne, tast ülevam kangelastegu,
Mis teeb isamaa meel, surmaski murdmatu veel.*

[V. R.]

Esimene värs on heksameeter, teine pentameeter.

Tertsiiinid ilmusid 13. sajandil Itaalias. Oma nimetise tertsiiinid on saanud sellest, et nad paigutatakse kolme värsi kaupa kokku (it. terza rima), mille juures ühiste riimidega on seotud eelmised ja tagumised kolmikud. Tertsiiinide värsimõõduks on 5-jalgne jamb. Riimid võivad olla kas ühe- või kahe-silbilised, mida tarvitatakse kindlas järjekorras. Itaalia keeles kasustatakse ainult trohheilist riimi. Riim asetatakse üle kolme värsi, näit.: a b a. Näiteid.

TUULEMAA: IV.

*Ju tunnen õrenevat maiset rõhku,
ju tallan mõttes kõrge kõrbe jääd.
Ma tunnen avaruste tuuleõhku.*

*Mul seltsis vaimud julged, pärjapääd,
ja troostiks helgid kaugest laotusest,
ma aiman surnud ema pilku hääd,*

*ma osatuks jäänd maade jaotusest.
Nii kahvatab mu taga kodu kund,
meel kerkib kaotuste vaotusest.*

*Ei küüni sinna vihkamiste sund,
kus nukrus kiirtesäras puhtas hangub,
täht külmast avarusest paistab lund.*

*Näen, kuidas otsatuse öödes vangub
maa, inimene, elu petlik tund!
Vaim üksik vaatlemise leinas kangub*

ja üle aja, ruumi tõstleb und.

[G. S.]

Tertsiiinid algavad ja lõpevad kas ühe- või kahesilbiliste riimidega.

Tertsiiinide riimitabel:

1. $\begin{matrix} 1 & 2 & 1 & & 2 & 1 & 2 & & 1 & 2 & 1 & & 2 & 1 & 2 & & 1 \end{matrix}$
aba || bcb || cdc || ded || e

2. $\begin{matrix} & 2 & 1 & 2 & & 1 & 2 & 1 & & 2 & 1 & 2 & & 1 & 2 & 1 & & 2 \end{matrix}$
aba || bcb || cdc || ded || e

Tähtedel asuvad numbrid näitavad, mitmesilbiline on riim. Tertsiiinid võivad olla ka kõik kahesilbiliste riimidega.

STANTSID (itaal. stanza, tuba, rahu). Stants koostub 4—12 jambilisest või trohheilisest värsist ning sisaldab eneses pikema mõttelise perioodi, mis erineb eelnevast ja mille järele tuleb pikem paus. Riimide paigutus stantsis on vaba, vahelduvad ühe- ja kahesilbilised riimid, süli- ja ristriimid. Riimide kohta maksab nõue, et eelmise stantsi viimne värss ei riimuks järgneva stantsi esimese värsiga ja et iga stants omaks iseseisvaid riime. Näiteks:

LIEPAJA RANNAL.

*Tee tagasi: Kurmaja — Graudu iela,
kus väsimata sõelub rahvaparv,
vast vahel sekka lõikab auto sarv
žargooni rõkkavat kui laste leelo
ja tõru toores kukub kastanilt.
Ning äkki viirastub mu silmi pilt:
mu kõrval seisad, naine, säravana,
nii tuttav mulle, ehkki tundmatu,
ja põlvili su ette ärevana
ma langen, hinges iha otsatu.*

*Kesk Roosiplatsi kollavärvi, puna
ja valget ärkan, ringi sügav öö,
kust trammi helinat vaid vastu lööb
ja mõni tuli vilgub kahvatuna*

*kui arglik silm, kes eksib pimedas.
 Ja sündind tõesti pole ime kas? —
 ees roosipõõsas, paindud kummargille,
 ma seisan üksinda, ja hoian käes
 ja suudlen mõistmatuna valget lille,
 mis äsja puhkend nooruslikus väes.*

[J. K.]

Provence'is, kus stants arenes, nimetati stantsiks lühikest laulukest, mida oli võimalik kiiresti laulda. Stantsid nüüdisluules segunevad harilikkude salmidena, sagedasti ka oktaaviga, millest kõneleme edaspidi.

RITORNELL põlvneb Itaaliast ning koostub kolmevärsilisist salmest. Selle juures esimene ja kolmas värs riimuvad, teine jääb riimimata. Mõõt ja värsside arv on vaba. Ritornelle kasustatakse mänglevaiks luuletisiks.
 Skeem: a0a / b0b / c0c / d0d / jne.

SEKSTIINID. Sekstiin tuleb sõnast sex = kuus, tähendab kuut riimi. Iga salm (stroof) on üks sekstiin, mille värses tuleb pidada järgmist riimikorda.

1. ¹²²¹²² *abbacc* või ²¹¹²¹¹ *abbacc*

2. ¹²¹²¹¹ *ababcc* või ²¹²¹²² *ababcc*

Näiteid (teise skeemi järgi):

MEHED.

*Ei karda nemad sõgedate sõitlust,
 Ei kohku kõrva vaevarikkast teest,
 Vaid alustavad viibimata võitlust
 Nii isamaa kui vabaduse eest:
 Sest häbistavat orjakütket, paela,
 Ei lase vabad mehed panna kaela.*

*Ja kui neil hinges vaimustusevoole,
 Siis kõlab nende vägev lauluhäl
 Nii võimsalt üles pilvepiiri poole,
 Kui tormi mürin laia mere pääl,
 Säält, nagu äike, alla orgu kajab
 Ja uinujaid kõik üles tööle ajab.*

[Jak. Liiv.]

Esimeses neljas värsis võib riimipaigutust muuta, kaks viimast peavad olema paaririimid. Kui sekstiin algab ühesilbilise riimiga, peab ka lõppema ühesilbilisega. Sekstiinides eelistatakse jambi.

Päälle lihtsekstiini tuntakse veel lihtsekstiini, mis koostub 6 sekstiinist, seega 36 värsist, mis on seotud isekeskis ühiste riimidega.

Lihtsekstiin moodustatakse järgmiselt. Võetakse esimeses sekstiinis kolm ühesilbilist ja kolm kahe silbilist riimivat sõna ning asetatakse need nõnda, et ei tekiks paaririime, näit.: ²a ¹b ²a ¹b ²a ¹b. Iga järgmine sekstiin moodustatakse eelmisest järgmiselt. (Selle juures riimivad sõnad on samad, mis eelmises.)

Skeem:

Järgmise sekstiini	1. rea riim on eelmise sekstiini VI rea riim.	
2.	I	„ „
3.	V	„ „
4.	II	„ „
5.	IV	„ „
6.	III	„ „

Värsimõõt võib olla mitmesugune, siiski tarvitatakse 5—6-jalgset jambi.

OKTAAV, SITSILIAAN. Oktaaviks nimetatakse salmi, mis koostub kaheksast värsist. Näiteks:

*Pootshaakidega kisti laevad ligi —
neist saadi kätte vähemad, vaid kaks —
ja püüti süüdata neis tõrva, pigi,
mis tõmmuks tahras hurme, veri paks
ja ajud, silmamunad, surma higi,
kus hinge hõhates sees lamas saks.
Ja hirmsalt kuulusivad mõõga löögid
ja tapiröginad ja surma röögid!*

*Siis süttis tuli, üles tõusid lõkkes
ja neelsid kõik, mis säästnud tapja raud:
kõik laeva varustused, viimsed tõkkes,
kõik, mida pelgas neelda vesihaud.
Ja puhu kostsid manamise rõkkes,
kui tule haaras parras, päralaud,
siis kadusivad koged tule lõõmu
kesk meeletumat kisa, võidu rõõmu. [V. R.]*

Oktaavis on kolm riimi, mida paigutatakse järgneva skeemi järgi:

- 2 1 2 1 2 1 2 2
1. *abababcc*
- 1 2 1 2 1 2 1 1
2. *abababcc*

Korduvais oktaaves vaheldatakse esimest ja teist moodust. Värsimõõt on 5-jalgne jamb. Oktaavi ei kasutata mitte üksi lüürilisiks luuletisiks, vaid selles on kirjutatud pikad poemid, nagu Ariosto „Pöörane Roland“, Tasso „Vabastatud Jeruusalemm“, Byroni „Don Juan“.

Oktaaviga sugulane on sitsiliaan (vana itaalia vorm), mis koostub 8 värsist järgmise skeemi järgi:

- 2 1 2 1 2 1 2 1
1. *abababab*
- 1 2 1 2 1 2 1 2
2. *abababab*

Deetsima (decem — kümme), mille värsimõõt on neljajalgne troheus, koostub 10 värsist järgmise skeemi järgi:

1 2 2 1 1 2 2 1 1 2
1. *abbaaccddc*

2 1 2 1 1 2 2 1 1 2
2. *abbaaccddc*

Glossiks nimetatakse luuletist, mille juhtluuletiseks, s. o. esimeseks salmiks on võetud mõne tuntud luuletaja katkend (ükskõik, millise värsiarvuga). Järgnevad salmid glossis on deetsimad. Deetsimaid peab olema sama palju kui on värsse juhtluuletises. Selle juures igaks viimseks reaks järgnevais deetsimais peab olema üks värs juhtluuletisest.

RONDELL, TRIOLETT, LIHT- JA LIHTRONDOO, PRANTSUSE BALLAAD. Need on vanaprantsuse luule vormid, pärit algusega 13. sajandist. Kõigi nende vormide ühine tunnus on refrään, s. o. kordusriim. Vanem neist vormidest on rondell, mis võrdus trioletiga. Hiljem eristusid need vormid trioletiks, rondelliks ja rondoos.

Triolett koostub 8 värsist, millest käib läbi ainult kaks riimi, üks riim esineb 5 korda, teine 3 korda. Kordusriimidenä esinevad terved värsid, mis asetsevad kindlas kohas luuletises. Trioleti värsimõõt on harilikult neljajalgne jamb. Trioleti skeem on järgmine:

1. värs		a_1	või	a_2	$a_1 =$	ühesilbilist riimi
2. "		b_2	"	b_1	$a_2 =$	kahesilbilist riimi.
3. "		a_1	"	a_2		
1. = 4. "	võrdub esimesega	a_1	"	a_2		
5. "		a_1	"	a_2		
6. "		b_2	"	b_1		
1. = 7. "	" esimesega	a_1	"	a_2		
2. = 8. "	" teisega	b_2	"	b_1		

Näide:

*Miks laulan omist unistusist nüüd?
Kas raudse ajaga pean tasakaalu?
Oo, ei! Nii võõras minule see püüd.
Miks laulan omist unistusist nüüd?
Et aja luhtund jõed võtaks voolu?
Miks laulan omist unistusist nüüd?
Vast endaga ma endan pean tasakaalu.*

RONDELL koostub 13 värsist, milles kasustatakse ainult kahte riimi ning mis on jagatud kolmeks salmiks: esimeses ja teises salmis 4 värssi, kolmandas 5 värssi. Näiteks:

RONDELL.

*Noist mälestusist nərbunuist
nüüd tõuseb uimastavat hõngu.
Ja langeb nagu hõbelõngu
mu mälestusis õitsvaist puist.*

*Mu meel on võlut kevadkuist.
Miks ihaldusin mina võngun.?
Noist mälestusist närbunuist
nüüd tõuseb uimastavat hõngu.*

*Mu noorustuli, õnned suist,
ei lume allgi nad küll hingu.
Näen igihalja nooruskingu,
ehk küll ju kadunud on muist
noist mälestusist närbunuist.*

Rondelli skeem on järgmine:

$$\begin{array}{l}
 1. \quad \begin{array}{l} 1\ 2\ 2\ 1 \quad 1\ 2\ 1\ 2 \quad 1\ 2\ 2\ 1\ 1 \\ a\ b\ b\ a \mid a\ b\ a\ b \mid a\ b\ b\ a\ a \end{array} \left\{ \begin{array}{l} 7 \text{ värss} = 1. \\ 8 \quad \text{''} = 2. \\ 13 \quad \text{''} = 1. \end{array} \right. \\
 2. \quad \begin{array}{l} 2\ 1\ 1\ 2 \quad 2\ 1\ 2\ 1 \quad 2\ 1\ 1\ 2\ 2 \\ a\ b\ b\ a \mid a\ b\ a\ b \mid a\ b\ b\ a\ a \end{array}
 \end{array}$$

Lihtrondoo koostub 13 päävärssist nagu rondelli. Vahe rondelli ja rondoo vahel seisab selles, et rondoos ei korrata mitte kogu värssi, vaid mõningaid sõnu värsi algusest. Need kordused eraldatakse eri ritta ning lisatakse teise ja kolmanda salmi lõppu. Rondoo värsimoot on 5-jalgne jamb. Näiteks:

RONDOO.

*Nii kaunilt kostab karjalapse triller
kesk lõhnavaid ja õitsvaid lille
nüüd üle kevadise hele maa.
Suur jumal — paan just nõnda ise saab
me rõõmuks lüüa sõrmilisi pille.*

*Vaat, kõrgelt langeb lookese siller,
tuul vetel valget vahtu edas' a'ab.
Ning kevadtuules kohisedes laas
nii kaunilt kostab.*

*All kestab laste õnneline piller,
tuul ülal sasib pilve valgeid ville
ning kannab üle nägematu ra'a.
Ma hõiset rinnas pidada ei saa,
kui linde laul, käin järgi mina mille,
nii kaunilt kostab.*

[H. V.]

Rondoo skeem on järgmine:

$$\begin{array}{l}
 1. \quad \begin{array}{l} 1\ 1\ 2\ 2\ 1 \quad 1\ 1\ 2 \quad 1\ 1\ 2\ 2\ 1 \\ a\ a\ b\ b\ a \mid a\ a\ b + \text{refraän} \mid a\ a\ b\ b\ a + \text{refraän} \mid \\ 2\ 2\ 1\ 1\ 2 \quad 2\ 1\ 1 \quad 2\ 2\ 1\ 1 \\ a\ a\ b\ b\ a \mid a\ b\ b + \text{refraän} \mid a\ a\ b\ b\ a + \text{refraän} \mid \end{array} \\
 2. \quad \begin{array}{l} 2\ 2\ 1\ 1\ 2 \quad 2\ 1\ 1 \quad 2\ 2\ 1\ 1 \\ a\ a\ b\ b\ a \mid a\ b\ b + \text{refraän} \mid a\ a\ b\ b\ a + \text{refraän} \mid \end{array}
 \end{array}$$

Refrään ei tohi anda riimi teiste värssidega.

Liitrondoo omab niipalju stroofe, kuipalju on ridu esimeses salmis pluss veel kaks salmi, juhtsalm alguses ja täiendav salm lõpus. Liitrondoo skeem on järgmine:

abab | baba | abab | baba | abab | baba + refrään

Selle juures	II salmi	IV värss	=	I salmi	I värssiga
	III „	IV „	=	I „	II „
	IV „	IV „	=	I „	III „
	V „	IV „	=	I „	IV „

Vana prantsuse ballaad koostub neljast osast. Kolm esimest osa koostuvad igaüks 8, 10 või 12 värssist, viimane, neljas koostub teiste salmide poolest värsside arvust ning sisaldab pöördumist isiku poole, kellele pühendatakse ballaad. Kolmesalmilises ballaadis tarvitatakse ainult kolme riimi. Värssimõõt on 4—5-jalgne jamb. Esimese salmi viimane värss kordub ka teiste salmide viimase värssina. Näiteks:

BALLAAD PENINUKKIDELLE.

*Tõest uhkem käia peninuke rada
kui inimloom, kel õlul karunahk,
kui vendade häätahtlust kannatada,
mis elushinge sööb kui haisev pakk.
Kui inimsus on sööt, mis vajab puhk,
ning tõrvikuist jäänd järgi suitsvad tukid,
siis ära sest; kui elu tuim ja ahk,
peab olema kui uljad peninukid.*

*Siin kulda keedab ülbe mehe pada
ning inimsüda värvit tuhattahk,
üht elumeelist aetaks' läbi kada.
Siin venna silmist kiirgab vihavahk,
juurvarreline roomab kunst kui võhk
ning ainult vägevalle tolmas rukis.
Kas vara, hilja, kätte jõvvab lahk,
peab olema kui uljad peninukid.*

*Siin endine käib lilleline vada
ning endine on unenäo kahk.
Kuid ilmaäärel üles kuhjat jada
ning Tulija all kahiseb jo rahk.
Kord lõpeb ilman inimsea rõhk.
Peab rohkem olema kui inimmükid,
kui lagipähe langeb põlev tuhk,
peab olema kui uljad peninukid.*

Kõnetlus.

*Oo, peninukid, teie särav sahk,
see kündku lahti küpsed aja kukid.*

*Et asjata ei sammuks meie pahk,
peab olema kui uljad peninukid.*

[H. V.]

Salmid riimide paigutamise mõttes on võrdsed. Skeem on järgmine:

1 2 1 2 2 1 2 1 1 2 1 2 2 1 2 1 1 2 1 2 2 1 2 1 2 1 2 1
a b a b b c b c | a b a b b c b c | a b a b b c b c | + b c b c

Kui alatakse kahesilbilise riimiga, siis riimide järjekord on ümberpööratud.

Sonett ja sonetipärg (sonare = helisema). Sonett koostub 14 värsist, mis jagatakse 4 salmiks. Näiteks:

OOTEL.

*Kui viinakarikas, mis üle ajab,
Levkoide lõhnast tulvil väike aid.
Ah, õisi ülemeelseid pillavaid:
Neist uimastavaid magususi sajab.*

*Ja udu valgel jalal rada rajab,
Alleedeks hõbesteks loob rohumaid.
Pärilmutri virvenduses hämar laid,
Kust laini nukraid ohkamisi kajab.*

*Nii üksi ma. Mu igatsus on suur:
See lõhnalaotav aid kui kuldne puur,
Kus vangis ma, — mu prints, oh tule ju!*

*Mind päästa sellest suveilu-vaevast!
Kõik valmis vastu võtma sind — näe taevast
Ju oma roosa ampli süütab kuu.* [M. U.]

Soneti skeem on järgmine:

1. $\underbrace{a b a b | a b a b}_{\text{nelikud}} \left\| \begin{array}{l|l} c c d & c c d \\ c d c & d d c \\ c c d & e e d \end{array} \right. \underbrace{\hspace{1.5cm}}_{\text{tertsiinid}}$

2. $\underbrace{a b b a | a b b a}_{\text{nelikud}} \left\| \begin{array}{l|l} c c d & c d c \\ c d c & d c d \\ c c d & c d d \\ c c d & e d e \end{array} \right. \underbrace{\hspace{1.5cm}}_{\text{tertsiinid}}$

Nagu tabelist näha, on nelikuil ainult kaks paigutamisevõimalust. Tertsine võib paigutada vabamalt. Puhtklassikaliseks sonetiks peetakse sonette järgneva skeemi järgi:

1. $\begin{matrix} 2 & 1 & 2 & 1 \\ a & b & a & b \end{matrix} | \begin{matrix} 2 & 1 & 2 & 1 \\ a & b & a & b \end{matrix} | \begin{matrix} 2 & 2 & 1 \\ c & c & d \end{matrix} | \begin{matrix} 2 & 2 & 1 \\ c & c & d \end{matrix}$
2. $\begin{matrix} 1 & 2 & 2 & 1 \\ a & b & b & a \end{matrix} | \begin{matrix} 1 & 2 & 2 & 1 \\ a & b & b & a \end{matrix} | \begin{matrix} 2 & 2 & 1 \\ c & c & d \end{matrix} | \begin{matrix} 2 & 1 & 2 \\ c & d & c \end{matrix}$

Soneti mõõduks on ainult 5- või 6-jalgne jamb. Sonetis kasustatakse ainult täisriimi, sest sonett nõuab helisevust (sonare). Tertsiiinid peavad olema teissuguste riimidega kui esimesed nelikud. On võimalikud sonetid ainult trohheiliste riimidega, samuti ka ühesilbiliste riimidega. Sonetis välditakse ka ühe ja sama sõna kordamist. Sonett nõuab sünonüüme. Sonett on lüüriline vorm ning seesmiselt koostub kahest osast. Murdekoht asub nelikute ja tertsiinide vahel. Nelikutes antakse teema, mis kulmineerib soneti 8-das reas. Tertsiiinides ilmneb lüüriline elamus. Viimases tertsiini reas pöördutakse tagasi üldteema juurde ning antakse tugev kokkuvõteline rekord. Seeja sonett ei ole ainult välisvormiline nähtus, vaid ka seesmine vorm.

Sonetipärg koostub 15 sonetist. Kõik 15 sonetti on ehitusel ühelaadsed. Oma vahel on sonetid seotud nõnda, et iga järgnev sonett algab sama värsga, millega lõpeb eelmine sonett. Kõigi 14 soneti esimesed read korraldatakse kindlas järgnvuses viimseks, viieteistkümnendaks sonetiks, mida nimetatakse juhtsonetiks ehk magistraaliks. Sonetipärja kirjutamist alatakse magistraalist. Sonetipärg leidub R. Reimani luuletiskogus „Läbi ö“ — Öö laul (lk. 45—59).

Sonetipärja skeem:

I				VIII			
1. värss = 1. magistr. värss.				1. värss = 8. magistr. värss.			
14.	„	= 2.	„	14.	„	= 9.	„
II				IX			
1.	„	= 2.	„	1.	„	= 9.	„
14.	„	= 3.	„	14.	„	= 10.	„
III				X			
1.	„	= 3.	„	1.	„	= 10.	„
14.	„	= 4.	„	14.	„	= 11.	„
IV				XI			
1.	„	= 4.	„	1.	„	= 11.	„
14.	„	= 5.	„	14.	„	= 12.	„
V				XII			
1.	„	= 5.	„	1.	„	= 12.	„
14.	„	= 6.	„	14.	„	= 13.	„
VI				XIII			
1.	„	= 6.	„	1.	„	= 13.	„
14.	„	= 7.	„	14.	„	= 14.	„
VII				XIV			
1.	„	= 7.	„	1.	„	= 14.	„
14.	„	= 8.	„	14.	„	= 15.	„

XV sonett on magistraal, mis paigutatakse kas teiste ette või taha.

Gaseeli vorm on idamaine ning ta aluseks on pärsia nelivärss. See nelivärss omab ainult ühtainust riimi, mis asetseb esimese, teise ja neljanda värsi lõpus. Kolmas värss on riimitu. Värsimõõt on valikuks vaba. Kui jätkata pärsia nelivärssi nõnda, et lisatakse värssse paarikaupa, millest esimene on riimitu, teine aga riimib esimeste värssidega, siis saadaksegi gaseeli vorm. Gaseelis on kõik paaritud värssid riimita, alates kolmandast värstist.

Skeem: aa0a0a0a jne.

Näide:

*Kõik tuuled mul armsad pimedal ööl,
kõik tuuled mul armsad südaööl.
K koos laulame mõndagi laulu.
Ei sõbrad ei unusta armsamal tööl
koos viibides kunagi laulu.
Kõik tuuled, meil alati vöö on vöö,
me elame reisilaulu
ja paisudes läeme kui armsal tööl
kesk lagedat, koduta laulu —
kõik tuuled, me huugades südaööl
täis valguse ihade laulu.*

[E. E.]

Tuntakse veel teist liiki gaseeli, kus pärast riimi paigutatakse värsilõppu üks ning sama korduv sõna, kuna riim asetatakse selle muutmata sõna ette.

Skeem: (a+x) (a+x) 0 (a+x) 0 (a+x) jne. X = muutmata sõna.

Rakenduslikest vormidest ehk vormimängudest tuntakse tähtsamaid:

- 1) akrostihh = värsi alguses seisvad sõnad annavad teatava nime, kellele pühendatud akrostihh.
- 2) Tautogramm = kõik värssid algavad sama tähega, näit. Publius Porciuse poeem „Pugna porcorum“, algas P tähega iga värssi.
- 3) Logogriff (logos = sõna, grifos = võrk, mõistatis) seisab selles, et luuletises kirjeldatakse sõna üksikuid osi, mida on võimalik koostada aluseks võetud sõnast, näit.: sõnast tulema saab = tule, ema, male, tulem.
- 4) Palindroom: värss, mida saab lugeda eest tahapoole ja vastupidiselt.
- 5) Šaraad = luuletis-mõistatis. Sõna jagatakse osadeks selliselt, et iga osa midagi tähendaks. Sõna osi kirjeldatakse luuletises, lõpuks kogu sõna ennast.

Poetikaline kirjanduslik sõnastik.

Märkusi mõningate oskussõnade tuletamise kohta.

Suurem osa poetikas tarvitatavoid oskussõnu ning tehnilisi termineid on pärit kreeka keelest, kust nad kas otse või hiljem ladina keele kaudu on tulnud muusse kultuurkeelisse tarvitusele. Pärastpoole lisandub neid veel araabia, prantsuse, saksa, itaalia ja muist keelist. Järgnevas sõnastikus antakse mõningate tähtsamate oskussõnade tuletised ning näidatakse nende algupära e. päritolu. Trükitehnilisel põhjusil tarvitatakse ainult ladina tähes- tikku pääle mõne erandi.

Lühendid.

a. — aasta.
adj. — adjektiiv, omadussõna.
adv. — adverb, mäarsõna.
alf. — alfabeet, alfabeetima.
ar. — araabiakeelne.
aut. — autor.

e. (k.) — eesti keel.
e. — ehk.
EE — Eesti entsüklopeedia („Loodus“).
eess. — eessõna.
ekk. — eesti kirjakeel.

fil. — filoloogia, filoloog.
filos. — filosoofia, filosoof.

gr. — grammatika.

ibid. = ibidem — säälsamas.
ingl. — ingliskeelne.
it. — itaaliakeelne.

kr. — kreekakeelne.

lad. — ladinakeelne.
lgv. — lingvistika.

pr. — prantsuskeelne.

sks. — saksakeelne.
sm. — soomekeelne.
st. — stilistika.

vn. — venekeelne.
vt. — Vaata, vaadatagu.

abstraktne — (lad. *abstrahere*, eraldama, ära tõmbama, lahutama, lahti kiskuma, ära viima), mõtteline, konkreetse vastandmõiste.

akrostihh — (kr. *akros* — kõrgem, ülemine, *stichos* — värss), nimisalm, mille värsside algustähed annavad teatava nime (lk. 168).

akt — (lad. *actus*, tegevus, käsitus) üks draama pääosa, tervikuline, kuid teisega suhteliselt seotud, sisaldab endas intriigi tõusu, haripunkti või

languse, või valmistab ette lõpp- lahendust.

allegooria — (kr. *all-égorein*, veidi teisiti e. mõistu ütlema), mõistukuju, sümboolne kõne (lk. 47).

alliteratsioon — (lad. *litera* — täht), kaashäälikute kordus (enamasti sõna alul).

amfibrahh — (kr. *amphi* — kummastki, mõlemast küljest, *brachys* — lühike), värsimõõt — tasakaalus kolmik (— —), kolmesilbiline, millest

- keskmine on pikk või rõhuline, esimene ja kolmas lühikesed, näit.: *koroon*, *alhambra* (lk. 127).
- anafoor** — (kr. *ana-pherein* — üles või tagasi tooma), mõjukas sõnakordumine lause alguses; vastandmõiste — epifoor (lk. 72).
- anakoluut** — [kr. *an-akoluthein* — mitte jälgima, järgima (reeglit)], kõrvalekaldumine reeglipärasest lauseehitusest, ebaloogiline, grammatiliselt vale lausekonstruktsioon (lk. 60).
- anapest** — (kr. *anapaistos* — tagasilöödud), värsimõõt — tõusev kolmik (— — —), kolmesilbiline, millest kaks esimest on lühikesed, viimane pikk (või rõhuline), näit.: perifraas. Vastand v.-mõõt *d a k t ü l* (lk. 127).
- annominatsioon** — (lad. *annominatio* — sarnane kõla, sarnadus nimetamises), sõnatüve-kordumine, sõnademäng sama sõnatüve kordumisest (lk. 77).
- antikliimaks** — (kr. *anti* — vastu, *klimax* — redel), astmiklang, gradatsiooni liikmete järjestus taandavas ehk alanevas reas (lk. 84). Vastandmõiste — *kliimaks*.
- antitees** — (kr. *anti* — vastu, *thesis* — teesis, lause), vastusäade, vastuväide, kahe vastupidise väite või otsuse vastusäadmine teineteisele (lk. 80). (E.E.) Vastandmõiste — *tees*.
- antonomaasia** — (kr. *antonomasia* > *anti* — vastu, asemel, *onoma* — nimi), asenimi (lk. 52).
- aposisopees** — (kr. *aposiopesis* — varjamine, vaikimine), katkestus, süntaktiliselt ebatäielik lause, kus taktiliselt jäetakse pääsivi ütle mata (lk. 62).
- apostroof** — (kr. *apo-strephein* — kõrvale keerama, kalduma, teelt kõrvale pöörduma), üte (lk. 69), isik, kelle poole pöördutakse kõnes.
- arhaism** — (kr. *archaios*, vana, vanaaegne), vananenud sõna, vana keelend (lk. 25).
- assonants** — (lad. *assonare* — helisema, kõlama), täishäälikute kordus (enamasti sõna alul). (Lk. 113).
- asündeton** — (kr. *asyndéein* — mitte kokku siduma), sidesõnatus, sidesõnade puudumine (lk. 85).
- ballaad** — (provanssaali k. *balada* — tantsulaul < *bal* — tantsima), algupäraselt tähendas tantsul laulavat laulu, hiljem lüürilis-epilist laulu tugeva dramatiseerimisega müstilise sisuga, praegu täh. jutustavat laulu (lk. 165).
- barbarism** — (kr. *barbaros*, barbar, mittekreeklane, välismaalane), kontekstis tarvitatav võõrkeele sõna (lk. 18).
- daktül** — (kr. *daktylos* — sõrm) värsimõõt — langev kolmik (— — —), kolmesilbiline, millest esimene silp on pikk või rõhuline, kaks viimast lühikesed (hüppama, kaaluma). Nimetis tuleb „sõrmest“ sellepärast, et sellel on kolm liiget nagu sõrmel (lk. 127). Vastandvärsimõõt — *anapest*.
- dialektism** — (kr. *dialégesthai* — kellegagi kõnelema, keskusteleva), dialekt — keelemurre, murdesõna, murdekeel (lk. 21).
- elegia** — (kr. *e legein* — „oh häda“ karjuma), algupäraselt Kreekas tähendas luuletist distihhonist (kaksikvärsist) üks kõik millise sisuga, hiljem tähendas leinalaulu, kurvasiulist luuletist.
- ellips** — (kr. *elleipsis* — väljajätt, *elleipein* — välja jätma, puuduma), väljajätt, mõningate lauseliikmete väljajätt (lk. 61).
- emfaas** — (kr. *emphainein* — avaldama, näitama), mõjukas, paljuütlevaldenus, eriline toonitamine (lk. 59).
- epanalepsis** — (kr. *epi-analépsis* — jälle-ülesvõtmine, uuesti kordamine), ring, rõngas, sõna teiskordistamine, uuesti kordamine; ühe lause alguses olev sõna korratakse teise lause lõpus (lk. 75).
- epanastroof** — (kr. *epi-anastrephein* — tagasi pöörduma), sang, lause lõpuosa kordumine järgneva lause alguses (lk. 76).
- epanodos** — [kr. *epi-ánodos* — tagasi (tuleku) tee], tagasipööre, anafoori ja epifoori ühendus, s. o. sõnadekorduses tuleb anafoor tagasi lause lõpus (lk. 74).
- epifoor** — (kr. *epi-pherein* — järele kandma, täiendama), mõjukas sõnadekordumine lause lõpus, anafoori vastand (lk. 73).
- epilemma** — (kr. *epilégo* — sõnuma, mõtlema), kõneleja eneseküsimus ning vastus (harilikult monoloogis

või kõnes), näiteks: *Mis pean ma tegema? Mis tahan, mis loodan ma siit? Mis üle unistan ma? Kuhu viib mind mutee?* (Fr. T.)

epiteet — [kr. *epi-theton*, lisand (sõna)], kirjeldav ning kaunistav lisandsõna (lk. 39).

epitseksis — (kr. *epi-zéugnynai* — ühendama, rakesse panema), lüli, sõna kõrvutikordumisel lauses (lk. 74).

eufemism — (kr. *euphemos* — hääendeline, pahast hoiduv), pehmed e. mahend, pehmesti e. viisakasti väljendatud jämedus, toorus (lk. 55).

eufoonia — (kr. *euphonia* — hääkõla), ilukõla, harmoonia, kokkukõla (lk. 110).

fennism — (lad. *fennismus*), soomepärusus, soome keelest laenatud keelend (lk. 20).

figuur — (lad. *figura* — kuju, moodustis), kujund, siit kõnefiguurid ~ kõnekujundid ja lausefiguurid (lk. 90), kõlafiguurid (kõlakujundid).

fraas — (kr. *phrasis* > *phrazein* — kõnelema), lause, kõnekäänd.

gallitsism — (lad. *gallicismus* — prantsusekeelne kõnekäänd), prantsusekeelepärusus, pr. k. laensõna, keelend.

gaseel — (ar. *ghazal* — armulaul), st., araabia-pärsia, eriti pärsia lüürika värsivorm; kuulsaim pärsia luuletaja Hafis (* 1389) olevat eriti kultiveerinud gaseelivormi (lk. 168).

germanism — (lad. *germanus* — germaani), saksapärusus, saksa-pärane keelend (lk. 20).

gradatsioon — (lad. *gradatio* — redel, astmestik), astend, lausetes asetamine astmeliselt väärtuse järgi kas ülenevalt (tõusvalt, *h o o g s a l t*) või alanevalt (*t a a n d u v a l t*), (lk. 83).

hiaatus — (lad. *hiare* — haigutama), lahtine, halvasti ühendatud (lk. 130).

homonüüm — (kr. ὁμοιος — sarnane, ὄνομα, *onoma* — nimi), samakõlaline, kuid tähenduslikult erinev sõna (lk. 31).

humor — (lad. *humor* — niiskus, mürk), nali, pilge (lk. 54); eriline meeleolu, mille väljendus sunnib isiku ja tema iseloomu sisaldama objekti

taidelise käsitluse teel. Nimetus juhib oma ülesmärkimist tagasi neile vastavaile vanule arstlikele vaatepunktete, mille järgi inimese meeleolu üldse pidi olenema kehas sisalduvate kuivade ja märgade ainete segu suhteist.

hüperbool — (kr. *hyperbolé* — liig, liialdus), liialdus, ülisuurendamine (lk. 55).

idioom — (kr. *idios* — omapärane, eriline), teatavale keelele omased lausekonstruktsioonid või sõnad, mis raskesti tõlgitavad muises keelses (lk. 89).

inversioon — (lad. *invertere* — ümber pöörma, käänama, ümberpöördud sõnade järjestus (lk. 66).

ironia — (kr. *ironéia* — pilge), pilge, naeruvääristamine (lk. 54).

iselaad — I karakter, iseloom; II erinevus millegi poolest, omadus; III kvaliteet, mihus; **-ne**; **-iline**.

jamb — (kr. *iambos* < *iaptein* — viskama, värsimoot — tõusev kaksik (—), esimene lühike, teine pikk silp, näit.: büroo, vineer, barett; (vastandvärsimoot — trohheus (lk. 127).

juurdlema — sk. untersuchen.

kaasustuma — kaasas olema.

kalambuur — [pr. *calembour* on tuletatud naljade kogu teose „*Kahlenbergi päpid*“ moonutatud tiitlist [Calembour(g)]], kahemõtteline sõnademäng, nali (lk. 79).

keelend — keelenähtus, -vorm, -konstruktsioon.

kese — (keskme), keskkoh, tsentrum.

keskkond — [sk. Mitte, vn. среда (sredä)].

kiasm — [tuletatud kreeka ristikuju- lise tähest X (chi)], ristmik, rist- lause, milles võrdsed lauseliikmed asetatakse risti, skeemi järgi: AB + BA (alus ja öeldis ühes lauses + öeldis ja alus teises lauses) — (lk. 82).

kliimaks — (kr. *klimax* — redel), astmik-tõus, gradatsiooni liikmete järjestus hoogsas reas (lk. 83). **Vas- tandmõiste** — antikliimaks.

- kompleks** — (lad. *complexio* — hulk, ühendus), kogum, mitmekesiste korduste ühendus (lk. 78).
- kontekst** — [lad. *con* (kaas(as) ja *texo* — kuduma, põimima, ehitama; *contexo* — kuduma, põimima, ühendlema, koostama jne.), mõtteseos, kaasasolev tekstlause, kaasasolev sõnaline korrastus, tekst, kaastekst.
- kontrast** — (pr. *contraste* — vastuolu, vastuväide > lad. *contrastare* — vastu seisma), vastand, vastuolu, vastuoluliste asjade mõistete, ideede, iseloomude jne. üksteisele vastusäädmine (lk. 81).
- konstruktsioon** — säädeldis, ehitis.
- koriamb** — (kr.) värsimõõt — trohheuse (*choreus*) ja jambi ühendus, neli silpi (— — — —) (lk. 127.)
- korrastus**, ka raking — organisatsioon.
- kumulatsioon** — (lad. *accumulatio* — kahi, hulk), kuhjumine (lk. 86).
- kõnend** — kõnekonstruktsioon, kõnesäädeldis.
- latinism** — (lad. *latīne*, *latīnūs* — ladina), ladinapärase keelelaen, laensõna (lk. 20).
- lausestama** — koostama lauseid; siit tuletised lausestamine, lausestus jne.
- lausung** — sk. Aussage.
- leksikon** — (kr. *lexis* — kõne), sõnastik, ka sõnaraamat, sõnadekogu.
- leksikaalne** — sõnastikusse puutuv.
- litootes** — (kr. *litōtes* — lihtsus), lihtsustamine, vähendamine (lk. 56).
- manulema** — juures olema.
- meetrika** — (kr. *metron*, mõõt), värsitaie, värsitehnika.
- metafoor** — (kr. *μεταφορά* ~ *metaphora* — ülekanne, *metapherein* — üle kandma), *st.*, troop, kus ühe asja (või nähtuse) tähendus pannakse teise asemele kaudse sarnaduse alusel (lk. 34), seejuures nende asjade vahel puudub otsene side.
- metonüümia** — (kr. *metonymia*, ümbenimetamine, nimevahetus, asjavehetus), *st.*, troop (lk. 49), kus ühe asja nimetus, mõiste ehk tähendus pannakse teise asemele nende asjade lähedate, kergesti arusaadavate ning orgaaniliste suhete põhjal.
- molossos** — (kr. *molossós* — Molossia maakonnale omane) ehk **trimakker** (kr. *tri* — kolm, *makrós* — pikk), värsimõõt — pikk kolmik (— — —), kolm pikka silpi (lk. 127).
- neologism** — (kr. *neos* — uus, *logos* — sõna), uussõna, keeleuenduslik vorm (lk. 27).
- normatiivne** — [lad. *norma* — nurkmõõt (puuseppadel), juhise, reegel, eeskuju < *normātus* — pandud nurkmõõdu järgi, tehtud eeskuju järgi, reegliparaselt], norme sisaldav, norme ülessäädiv, reegleid, juhiseid jälgiv, reeglite järgi käimist nõudev.
- oksimooron** — (kr. *oxys* — terav, *mos* — rumal, rumalus), terav rumalus, näiv vasturääkimus (lk. 43).
- onomatopõia** — (kr. *onoma* — nimi, *poiein* — tegema), helijäljendus, looduse helide, kõlade, mürade ja kabinatete jäljendamine keeles. Sellest tuletatud *onomatopoeetne* sõna ehk *onomatopoeetikon* — helisõna (lk. 116).
- palindroom** — (kr. *palin* — tagasi, *dromos* — jook), värss või sõna, mida võib lugeda eest tahapoole ja vastupidi (lk. 168), näit.: u d u.
- paraabel** — (kr. *parabállein* — üksteise vahele säädma, võrdlema), mõistujutt, „tähendamisõna“ e. võrdum, mõistukõne (lk. 48).
- paradoks** — (kr. *paradoxos* — uskmatumus, ootamatus, vasturääkimus), vastunäim, näiv mõtteline vasturääkimus (lk. 84).
- parallelism** — (lad. *parallelismus* — rööpsus), rööpväljend, ka mõtteriim (lk. 79).
- paronomaasia** — (kr. *paronomasia* — samakõla), sarnandsõnasus, samakõlaliste sõnade kordumine, sõnademäng (lk. 77).
- parentees** — (kr. *parenthēsis* — kiil, vahelepanek), vahelepõime, lausekiil, lause, sõna, märk, klamber j. m., millel ei ole põimitava lausega midagi olulist (lk. 64).
- peoon** — (kr. *Paían*, jumalate arst, Apollo nimi, tervendaja, päästja; ka *Paíon* — sama tähendus, mis *paían*), kiituselaul, hümn, — värsimõõt, neljasilbiline, millest üks silp pikk (lk. 127).

perifraas — (kr. *periphrasis* — ringav avaldis), ümberütlemine, teiste sõnadega ütlemine, ringi kõnelemine (lk. 53).

periood — (kr. *periodos* — ring), lausestik (lk. 98).

personifikatsioon — (lad. *persona* — persoon, isik ja *facere* — tegema), isikustamine, elutute asjade elustamine, neile hinge sissepanemine (lk. 36), sama, mis

prosopopöa — (kr. *prosopon* — isik, *poiein* — tegema).

pleonasm — (kr. *pleonazein* — liiga täis, täidetud olema), sõnadeohtrus, samatähenduslike sõnade liiga ohter tarvitamine (lk. 63).

poetika — (kr. *poiesis*, luuletäie, luulekunst), teadusharu, mis vaatlend ning juurdleb ilukirjanduslike teoste ehitust ehk konstruktsiooni.

poeesia — (kr. *poiesis* > *poiein* — tegema, käsitlema), luule (lk. 9).

polüptooton — (kr. *poly* — palju ja *ptosis* — langus), sõnaosade kordumine, ühe ning sama sõna kordumine mitmesuguseis käändeis (lk. 76).

polüsündeton — (kr. *poly* — palju, *syndeein* — kokku siduma), sidesõnastus (lk. 85), liiga rohke sidesõnade tarvitamine,

priaamel — (lad. *praeambulum* etteminek, ennekäidu), eelkäija, eelseletus, eelmäng, lausefiguur, lausestikuline säädeldis, mille liikmed pikemas loetelus valmistavad ette tõusu, äratades huvi mõõnas oodatava üldise kokkuvõtte vastu (lk. 87).

problem — (kr. *problēma*, ettevisatu, esitatu), ülesanne lahendamiseks, kahtlane lause, keerdküsimus, raskesti lahendatav ülesanne, küsimus (lk. 15 jm.).

proosa — (lad. *prorsa* — otseselt), liht-, sidumata kõne, luulekõne (poetilise) vastandmõiste.

prosaim — lihtkõnest luulekeelde kantud sõna (lk. 30).

provintzialism — (lad. *provinciālis* — maakondlik), kolga murdesõna (lk. 21), murrakuline väljend.

raking — organisatsioon, ka kor-rastus.

refraän — (lad. *refringere* — murdma), kordusriim, korduvad laused või sõnad salmi lõpus (lk. 88).

retoorika — (kr. *rhetorikē*, kõnetaie, kõnekunst), stilistika eriosa, mis vaatlend ning juurdleb kõnetaiet ja kõnetehnikat üldse ja eriti proosa-teoseid laiemas mõttes, nagu teaduslike traktaate, referaate, väitekirju jne., objektiivse sihiga artikleid, mis on väljaspool luulekirjanduslikku valda (lk. 8).

rondoo — (it. *rondello* > *rondo* — ring, siit tuletatud pr. *rondeau* — ringvärsid), vana prantsuse luulevorm, värsid (lk. 164). Siit tuletatud ka **rondell** (pr. *rondelle* — ümmargune kilp, torn), vana pr. luulevorm — refrääniga (lk. 163).

russitsism — (lad. *Russia* — Venemaa), venepärasus, vene keelest pärit olev laensõna, keelekonstruktsioon (lk. 20).

rütm — (kr. *rhythmos* > *rhéin* — voolama, jooksmine), teatavate ajavahemikkude järele korduv liikuvus, voolavus (lk. 94).

sarkasm — (kr. *sarkazein* — haavama, torkama, vaevama, nõelama), terav, torkav (kuri) pilge, näägutamine, mõnitamine (lk. 54).

sentents — (lad. *sententia* — otsus, arvamus), tarkussõna, mõttekild (lk. 71).

solötsism — (kr. *soloikismos*), iga keeleviga, õigekeelsuse vastu eksimus. Solötsism on tuletatud vana Attika koloonii linnast Soloi, mis asub Kiliikias (V.-Aasias), mille elanikud võõra võimu all segunedes kreeklastega unustasid oma emakeele ning üldse rääkisid vigast, segast keelt.

spetsiifiline — eriomane.

spondeus — (kr. *sponde* — jookohver, kahi, tarvitati pidulikult ohverdamisel, *spondeion* — ohvrikarikas, kauss ohvrivalamisel), värsimoot — üksik (), 2 pikka silpi. Spondeus on tuletatud kas daktülist või anapestist, kusjuures kahe lühikese silbi asemel tarvitati üht pikka (lk. 127).

stiil — (lad. *stilus* ka *stylos*, kirjutamispulk metallist, ühest otsast terav, millega kirjutati vahatahvile, teisest otsast tömp, vasarapõhja-taoline,

- millega litsuti või klopiti kiri maha), nende võtete ning tegurite kogum, mis iseloomustavad taidelist teost, nimelt seda, kuidas kirjanik on teatavast ainekst koostanud teose, kuidas ta individuaalselt on suutnud end maksma panna materjalis, sisus ja vormis. See maksab laiemas mõttes ka kogu ajajärgu ja kirjanusvoolude kohta.
- stilistika** — (lad. sõnast *stilus*) poeetika alaosa, vaatleb ning juurdleb individuaalset keelt, selle omapära (lk. 14). Stilistikasse kuulub ka retoorika, mis on stilistika eriline alaosa.
- stroof** — [kr. *strophe* — pööre; *strephein* — pöörlema, pöörduma (tagasi)], salm; tsükliina ühinenud värsid üheks mõõduliseks ühikuks, mis kordub luuletises, pöördub tagasi (lk. 120—122; 126, 141). Värside arvu järgi nimetati salme: *distichon* (kaksikvärs), *tristichon* (kolmikvärs), *tetrastichon* (nelikvärs) jne. Salmi seob lõppriim.
- sülles** — (kr. *syl-lambanein* — kokku võtma; *syllipsis* — haarang), vägivaldne ühendus (lk. 61).
- sümbol** — (kr. *symbolon* — tunnus, tunnimärk), pildikõne, kujukõne; abstraktsete asjade e. mõistete selgeks, nähtavaks tegemine piltide, kujude kaudu (lk. 46).
- sümplokk** — (kr. *sym-plekein* — kokku põimima), läbipõime, anafoori ja epifoori ühendus, sama sõna kordus ühe ning sama lause alguses ja lõpus (lk. 73).
- sünekdohh** — (kr. *syn-ekdêsthai*, ühes vastu võtma, mõistma, aru saama), st., troop (lk. 51), iselaadi e. osa vahetus, asja nimi, tähendus, mõiste vahetatakse teisega mahu, hulga e. arvu (kvantiteedi) põhjal.
- sünonüüm** — (kr. *syn* — kokku, *ónoma* — nimi), hõimsõna, tähenduselt samaväärne, näit. saadan e. kurat (lk. 31).
- šaraad** — (pr. *darade* — mõistatis), silbimõistatis (lk. 168).
- zeugma** — (kr. *zeugma* — ühendus, ike), mitmete lausete või sõnade ühendus ühise sõna (õeldise) alla, mis alati ei ole sobiv nende kõigi jaoks. Selle juures võib tekkida koomiline seisukord, eriti siis, kui ühendletakse abstraktse sisuga lauseid või sõnu konkreetsetega (lk. 78).
- taideline** — (sm. *taiteellinen* — võimeline), kunstiline (lk. 9).
- taie** — (sm. *taide*), kunst, võime (lk. 9).
- tautologia** — [kr. *tauto* — seesama, *logos* — kõne (sõna)], paljusõnastus, sama mõiste kordamine, üleliigse sõnaga, epiteedi ja pleonasmiga sugulane (lk. 64).
- triolett** — [it. *trio* — kolmehääline (laul), siit pr. *triolet* — kolmevärsiline luuletis], vana prantsuse luulevorm, mille stroof koostub kolmest värsist (lk. 163).
- trohheus** — (kr. *trochos* — jook), värsimõõt — langev kaksik (—), üks pikk silp (rõhuline), teine lühike, näit.: looma, pikka, (lk. 127) Vastandvärsimõõt — j a m b.
- tsesuur** — (lad. *caedere* — löikama), lõige (lk. 144).
- tõlgend(us)** — interpretatsioon; tõlgendama — interpreteerima.
- täheldama** — tähele panema; täheldus — tähelepanu.
- valandama** — formuleerima; valandus — formulatsioon.
- vastandrefrään** — refräänile vastupidine nähtus, sama värsi või sõnade kordus salmi alguses (lk. 89).
- võõrand** — võõrkeelte lausungeist tehtud sõnasõnaline ning tähttähe-line tõlge (lk. 19).
- väljend(is)** — sk. Ausdruck, vn. выражение.

Lõppsõna. Lõpus lubatagu mul veel avaldada südamlük tänu G. Roht'i trükikoja personaalile, eriti juhatajale hr. V. Pärtel-pojale ja ladujaile, kes oma häätatmisega on püüdnud teha kõik selle teose hääksi väliseks kordaminekuks.

25. XI. 1932.

J. A.

Ainestik (indeks).

Sõnade järel olevad numbrid osutavad vastavaid lehekülgi.

- Aavik, Joh. 28, 29
Adams, V. 21, 72, 82
adooniline värss 130
Adson, A. 21, 22, 108
agitatsiooniline kirjandus 9
Ainelo, J. 4, 57, 65
Aisopos 49
ajalooline poeetika 10
ahel 84
Ahmätov 137
akatalektiline 128
akrostihh 168
aktsendiline süsteem 135, 137
akustiline 117
a laul 119
aleksandriin 132
Alkaiose salm 130, — värss 129
Alle, A. 30, 138
allegooria 47
allegooriline ballaad 47, — novell 47,
— romaan 47 — valm 47
alliteratsioon 113, 114, 116, 135, 146
allusioon 55
amfibrahh 127
amfibrahiline värss 143
amfimakker 127
anafoor 72
anakoluut 60
anakreontiline 142
anakruus 127, 142
anapest 127, 131
anapestiline värss 144
annominatsioon 77
antiik-meetrika 126
— värss 126
antibrahh 127
antikliimaks 84
antispast 127
antitees 80
antonomaasia 52
apodosis 99
aposoopes 62
apostroof 69
Aquino Thomas 134
argoo 17, 21
arhaismid 25
Aristophanese värss 129
Aristoteles 90, 92, 98
arsis 128
artikulatsioon 110
Asklepiadese salm 130
— suur värss 129, — väike värss 129
assonants 113, 114, 116, 132, 146, 154
astend 83
astmeline ehk järguline lausestik 103
astmiklang 84
astmiktõus 83
asünartiline 129
asündeton 85
baas 127
bakhos 127
barbarismid 18, 19
Barbarus, Joh. 21, 60, 70, 78, 81, 85,
87, 118, 144
Benzius, Joh. 90
Bergmann, J. 131
blank verse 143
Blok 137
Borinski 91
Brocman 132
Buchner 134
Calderon 12
Chamisso 74
Cicero 92, 99, 100
Codex argenteus 119
Codex Sinaiticus 119
daktül 127, 128, 129, 130
daktüiline värss 143
daktüülilised sõnad 149
Dante 12, 30, 33
deetsima 163
deduktiivne meetod 3
Deržavin 137
dialektismid 21
diereesiline 144
dimeeter 128
dipürrihius 127
dissonants 154
distihhon 128
ebaharilik sõnade järjestus 66
ebatavalised lauseühildused 60
eeltakt 142
eesti rahvalaulu värss 146
elegijambiline värss 130
elegiline kaksik 128, 159
elisioon 130
ellips 61
emfaas 59
Engel, Ed. 4
Enno, E. 45, 50, 51, 84, 135, 137, 141
epanalepsis 75, 115
epanastroof 76, 115

- epanodos 74, 115
 epifoor 72, 73
 epilemma 170
 epiteet 39, 40, — haruldane 41
 épithète rare 41
 epitheton ornans 41
 épithètes significatifs et non oisifs 41
 epitheton significativum 41
 epitriit esimene 127, — teine 127,
 — kolmas 127, — neljas 127
 epitseuksis 72, 74, 115
 erikeel 17, 89
 eriline hääldamine 72
 esmik 126, 131
 esmikulised 127
 eufemism 55
 eufonism 146
 eufoonia 15, 110
 Faehlmann 143
 fennismid 20
 figuuride ajalooline käsitlus 90, 91
 folkloor 8
 foneem 110, 116, 118
 foneetiline iseloom 126, — konstrukt-
 sioon 126, — valik 116
 fraas 110, 122, 124
 Gailit 27, 29, 33, 42, 44, 49, 61, 64,
 68, 69, 81, 83, 86, 87, 91, 101, 102,
 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109,
 110, 125
 gallitsismid 20
 gaseel 168
 germanismid 20
 gloss 163
 graafiline paigutus 125, — vorm 119
 gradatsioon 83
 grammatiline täiend 42
 Grünthal, V. 122 (vt. Ridala)
 Haava 34, 39, 45, 71, 75, 76, 81, 102,
 105, 106, 108, 120
 Hamlet 53, 84
 harmonia, rhythmos 100
 Hebungvers, freier 137
 Heine 78, 135
 Heinsius 99.
 heksameeter 128, 131
 helijäljendis 116
 heliline analogia 124
 helilised kaashäälikud 112
 helisõnad 117
 helitud kaashäälikud 112
 hiaatus 130
 Hiir, E. 118, 130, 136
 Homeros 41
 homonüümid 31
 Horatius 121
 Hurt, J. 21, 22, 53
 huumor 54
 hõberaamat 119
 hõimsõnad 31
 häälekõla 112
 häälikanafoor 115, — -epifoor 115
 häälikud 110
 häälikuline metafoor 118
 häälikute akustiline külg 110
 — iselaad 110
 — koguslik moment 110
 — mihuslik moment 110
 — palataliseerumine 112
 hümn 59
 hüperbool 55
 hüüdlause 58
 idioom 89
 ilukõla 15, 110, 119
 individuaalne stiil 123
 instrumenteerimine 119
 intervall 151
 intonatsioon 58, 92, 110, 124
 inversioon 66
 irdriim 155
 iroonia 54
 jamb 127, 130
 jameleegiline värss 130
 jambiline 142
 jambiline kord 133
 Jannsen, J. W. 49, 53, 67
 joonik, suur 127, — väike 127
 järestikune lause 102
 kaashäälikud 110
 kadents 131, 132
 kahejalgne 128
 kaheksamooralised 127
 kahesilbilised sõnad 146
 kakofoonia 112
 kaksikjamb 127, — -spondeus 127,
 — -trohheus 127
 kalambuuri 79
 Kaljuvald 74
 Kallas, Aino 27, 65
 katakrees 38
 katalektiline 128
 katkestus 62
 kaunistuslik funktsioon 123
 keel 7
 keelend 7
 keeleteadus 7
 keeleeuenduslik liikumine 28
 keskmine stiil 32
 kiasm 81, 82, 115
 kirjakeel 21

kirjandus 7, 8
 kirjandus(aja)lugu 10, 11
 kirjandusliku teose alge 8
 kirjandusteooria 10
 kirjeldav ning kaunistav lisandsõna 39
 Kitzberg 19, 23, 68, 70
 klassiline nelinurk 120
 klassitsismi normatiivne poeetika 11
 kliimaks 83
 kogum 78
 kohaline värving 18
 Koidula 39, 53, 68, 70, 120
 kola 99
 kolmejalgne 128
 kolmemooraline 127
 kolmerõhulised 151
 kolmesilbilised 148, 149
 kolonn 124
 kombinatsioonide kordus 116
 kompleks 78
 konsonandid 111
 konsonantriim 155
 kontrast 81
 kordumised 72
 kordusriim 88
 koriamb 127
 Koskiniemi 131
 Kreutzwald 26, 39, 53, 70.
 Krölov 49
 kuhjumine 86
 Kuhlbars, Fr. 22
 kulunud kõne 17
 kulunud sõnad 30
 kumulatsioon 86
 Kunder, J. 23, 25
 kuuejalgne 128
 kuuemooralised 127
 kõlafiguur 113
 kõlakaunistus 146
 kõlakujuund 116
 kõlamäng 118
 kõne 7, 9
 kõnefiguurid 57
 kõne hääkõlavus 110
 kõnekatkestus 61
 kõnekujuundid 57
 kõnetaie 9
 kõrge stiil 32, 91
 kõrvalekaldumine tavalisest lausendi
 tähendusest 68
 kõrvutamine 43
 Käerner 30, 61, 82, 83, 143
 Kästner 142

 laensõnad 19
 Lafontaine 49
 lahutav periood 105

laiendatud metafoor 47
 langev kaksik 127, 140, — kolmik
 127, 140, — nelik 140, — viisik 140,
 — kuusik 141, — seitsmik 141
 langev lauserütm 96
 lastekeel 24
 latinismid 20
 lausefiguurid 57
 lauseliikmed 57
 lauseliikmete reastus 58
 lauseline arhaism 66,
 — dialektism 66
 — prosaism 66
 lausend 110
 lausendi psühholoogiline tähendus 57
 lausendi tavaline sisuline tähendus 57
 lause psühholoogiline sidestus 60
 lausepõim 57
 lauserõhk 57, 58, 95
 lauserõhu haripunkt 95
 lauserütmi emotsionaalne funk-
 tsioon 97
 lausestik 98
 lausestiku langus 99, — tõus 99
 lausete stiil 92
 leksikaalne keskkond 17
 — värving 17
 lihthäälikud 112
 lihtperiood 99
 lihtsekstiin 161
 liialdus 55
 liithäälikud 112
 liitperiood 99
 liitsekstiin 161
 Liiv, Jak. 161
 Liiv, Juh. 24, 39, 42, 43, 48, 49, 52,
 53, 55, 62, 63, 68, 70, 72, 75, 76,
 77, 78, 84, 86, 87, 97, 102, 103, 104,
 105, 107, 108, 109, 120, 136, 137
 lingvistika 14
 litootes 55, 56
 logaööd 129, 140
 logogriff 168
 loogiline rõhk 137, — täiend 39
 loomingu psühholoogia 11
 Lope de Vega 12
 Luts, O. 68
 luulekujuundid 34
 lõige 145
 Lõo, J. 30
 lõppirruised 155, 156
 lõppriim 124
 lõunamurre 21
 läbipõime 73, 115
 lühikolmik 127
 lüli 115, 127

- madal stiil 32
 mahend 55
 Majakovski, V. 137
 Marmontel, J. F. 91, 92
 meetrika 124
 meetriline süsteem 125
 meetrum 94, 124, 125
 meloodiline intonatsioon 124
 membra 99
 metafoor 34
 metafoori psühholoogil. tähendus 37
 metafoorne atribuut 39
 — epiteet 43
 metonüümia 49
 Metsanurk 68, 73, 74, 93
 Meyer, Rich. 4
 mioos 84
 mitmekõlalised kordumised 114
 molossos 127
 monomeeter 128
 moora 126
 murde kohalik värving 21
 murdesõnad 21
 muusika 152
 mõistatis 47
 mõistujutt 47
 mõistukuju 47
 mõistukõne 47, 48
 mõtteriim 79
 mööndus- ehk kontsessiivausestik 107

 nali 54
 naturalism 12
 needmine 55
 nelirida 120
 nelivärss 120
 neljaemikuline 128, — -jalgne 128,
 — -moraalsed 127, — -rõhulised 151, — -silbilised 140
 neologismid 27
 Noor-Eesti 11, 135
 normatiivne poeetika 10, 11
 numerus 100
 nägemus 70
 nüke 55

 Odüsseia 53
 oksümooron 43, 81
 oktaav 161, 162
 onomatopoeetikon 117
 onomatopoeetne 117
 onomatopöa 116
 ood 59
 Opitz, M. 132, 134, 135
 ornamentlik 123
 ovaalne 120

 paarisriimid 157
 Palgi, D. 97
 palindroom 168
 paraabel 47
 paradoks 84
 parallelism 79
 paronomaasia 77
 parentees 64
 parodeerimine 33, 91
 pars pro toto 51
 pehmend 55
 pentameeter 128, 129
 peon, esimene 127, — teine 127,
 — kolmas 127, — neljas 127
 perifraas 53
 perifraasiline stiil 53
 periood 98
 perioodi ilukõla 100, — liige 99
 perioodiline lause 95
 perioodilise kõne mõõt 100
 — rütm 100
 Peterson, Karl 10
 Peterson, Kr. J. 34, 39, 42, 53, 72,
 73, 75, 76, 97, 137, 138
 Phalereios Demetrius 98
 Piibel 52, 67
 piiblikeel 26
 pikerik 120, 121
 pilge 54
 pleonasm 63
 poeesia 9
 poeetika 4, 7, — alged 7
 poeetiline lausestus 57, — leksikon 15,
 — semantika 33, — stilistika 15,
 — süntaks 15, — täiend 39
 poliitiline artikkel 8
 poliüptooton 76
 polüsündeton 85
 priaamel 87
 proosa 124, 125
 proosakirjandus 8
 prosaismid 30
 protasis 99
 provintsiialismid 21
 publitsistlik teos 8
 põhisõna ja laiend 57
 põhjamurre 21
 põhjus- ehk kausaallausestik 100
 rahvalaul 26, 36, 40, 54, 55, 56, 66,
 72, 73, 76, 79, 80, 83, 85, 87, 101,
 102, 103, 104, 106, 107, 108, 109
 rahvalaulu värss 146, 152
 rakenduslikud vormid 168
 Raudsepp, H. 25, 79
 refrään 88
 Reiman, R. 167
 retoorika 4, 9

- retooriline hüüdlause 70,
 — küsimus 68, — lause 50
 rhythmos 100
 rhythmus 100
 Rüdala 42, 45, 96, 104, 105, 108
 riim 124, 132, 154
 riimimoodustamine 156
 ring 75
 ristikujuline 120
 ristkordus 82
 ristmik 82
 ristriimid 157
 ritornell 161
 Roht, R. 21, 23, 68
 romantiline suund 12
 rondoo 164, — liht- 163, 164,
 — liit- 163, 165
 rondell 163
 russitsismid 220
 rõhk 94
 rõhuline rahvalaulu värss 153,
 — süsteem 135, — tsesuur 145
 rõngas 115
 rütm 94, 124
 rütmiline rõhk 137, — ühik 124
 rütmilismeloodiline ühik 126
 rööpväljend 79
- sakiline 120
 Salemann 132
 salm 119, 126, 130
 sang 76, 115
 Sappho 129, — salm 130,
 — suur värss 129
 — väike värss 129
 sarkasm 54
 sarnandsõnanus 77
 Scaliger 90
 Schütz 32, 51, 81
 segairrulised 155
 segalausestik 108
 seitsmemooralised 127
 sekstiinid 161
 seletav lausestik 104
 Semper, Joh. 20, 21, 36, 68, 69, 71,
 77, 91, 93, 97
 senaar 143
 sentents 71
 seos- ehk relatiivlausestik 107
 seotud kõne 124
 Shakespeare 12, 53, 73, 74, 77, 85,
 86, 102, 104, 106
 sidesõnanus 85
 sidesõnatus 85
 sidumata kõne 124
 Siinai käsikirj 119
 silbiorg 150
- silbioruta värvid 151
 silp 112
 silprõhuline eesti rahvalaulu värss
 146, 153
 silprõhuline süsteem 133
 sitsiliaan 162
 Siuru 11, 135
 skandeerimine 134
 skansioon 141
 solötsismid 31
 sonetipärg 165
 sonett 159, 166
 soovlause 58
 Sophokles 43
 spondeus 127, 128, 129
 stantsid 160
 Stern 78
 stiilialged 13
 stiilühtlus 32
 stiilne kõne 13
 stilistika 4, 9, — -probleemid 15
 stroof 119, 126
 Suits, G. 18, 19, 22, 26, 37, 39, 48,
 50, 51, 52, 62, 65, 66, 67, 71, 79,
 88, 89, 91, 96, 97, 105, 107, 118,
 125, 133, 142
 suusõnaline kirjandus 8
 sõlm 115
 sõna 7, 15, 139
 sõnade järjekord lauses 57
 — ohtus 63, — valik mitmesesist
 keele keskkonnast 18
 — ühildumine 57-
 sõna foneetiliselt 16, — graafiliselt 16
 sõnakordus lause alguses 72
 — lause lõpul 73
 sõnaline konstruktsioon 8
 sõnarõhk 95
 sõnaosade kordamine 76
 sõna põhitähendus 34
 sõna semantiliselt 16
 sõna tähenduse muutumine 33
 sõna tähenduslik sidestus 16
 sõnatüve kordumine 77
 sõna väljenduslik mõju 123
 Sööt, K. E. 39, 42, 48, 54, 71, 75,
 107, 109, 120
 sülliriim 157
 süllaabiline süsteem 126, 131
 — tsesuur 145
 sülleps 61
 sümbolid 46
 sümbolism 12, — prantsuse 54
 sümboolika 46, 47
 sümmeetiline 121
 sümplokk 73, 115
 sünekdohh 51, 52

- sünonüümid 31
 süntaktiline ühtlus 92
 süntaktilised barbarismid 65
 Šaraad 168
 Zeugma 78
 tagasipööre 74
 taideline ehk ilukirjandus 9
 taideline huvi 9, — konstruksioon
 123, — kõne 13, — teos 119, 120
 Tamm, J. 49
 Tammsaare, A. H. 20, 23, 24, 32, 42,
 53, 60, 65, 67, 93, 107, 109, 110
 tarkussõna 47, 71
 tasakaalus kolmik 127, — lause 96
 tautogramm 168
 tautoloogia 64
 teaduslikud tööd 8
 teema 122
 tektoonika 4
 temaatika 4
 temaatiline väljendus 123
 tembr 112
 Tennyson 84
 teoreetiline skeem 134
 teose sõnastik 15, — tekst 8
 teoste ehitusvõtted 10
 termin 39
 termini maht 39, — sisu 39
 tertsiinid 159
 tetrameeter 128
 tingiv ehk konditsionaallausestik 102
 Tomaševski 59
 tooniline 133, 145
 traktaat 8
 trapets 120
 tribrahh 127
 trimakker 127
 trimeeter 128
 triolett 159, 163
 trohheiline 141
 trohheus 127, 128
 troobid 33, 34
 tsesuur 128, 144, 145
 tsiteerimine 33
 Tuglas 29, 32, 42, 44, 48, 49, 56, 68,
 76, 77, 78, 81, 83, 85, 92, 93, 96, 97
 Turgenev 78
 tõusev kaksik 127
 — kolmik 127, — rütm 95
 tähendussõna 47, 48
 täishäälikud 111
 täisriim 155
 tüviirulised
 Under, M. 30, 31, 34, 35, 36, 39, 42,
 45, 50, 51, 52, 60, 63, 64, 65, 66,
 68, 70, 71, 73, 75, 77, 78, 86, 91,
 96, 97, 101, 106, 118, 120, 139,
 143, 146
 vaasikujuline 120, 121
 vahelepõime 64
 valitud väljendus 13
 valm 47
 vana prantsuse ballaad 165
 vanasõna 47
 vastand 81
 vastandrefraän 89
 vastunäim 84
 vastupidine lausestik 106
 vastusääde 80
 Verhaeren, E. 30
 Veske, M. 120
 Veski, J. V. 28
 viiejalgne 128
 viiemooralised 127
 viiesilbilised 140
 Vilde, Ed. 23, 25, 50, 53, 68, 83,
 94, 97
 Virgilius 63, 158
 visioon 70
 Visnapuu, H. 4, 20, 22, 31, 38, 39,
 42, 43, 50, 51, 52, 56, 62, 63, 66,
 70, 74, 75, 80, 82, 85, 87, 88, 91,
 92, 103, 116, 118, 143
 vokaalid 111
 vokaalriim 155
 vulgarismid 25
 võluvormel 118
 võrdlus 44
 võrdrohuline, eba- — 136
 võrdum 48
 võõrandid 19
 väitekiri 8
 välimine kuju 119
 väljajätt 61
 välteline süsteem 126
 vältelismeloodiline süsteem 130
 värsijalg 126, 128, 129
 värsimõõt 125, 126 138, 139
 värsipaar 128
 värsitsükkel 128
 värss 118, 119, 124, 125, 134, 141,
 151, 153
 värsskõne 124, 125
 värsskõneline draama 143
 Wiedemann 90
 Wulfila 119
 ühejalgne 128
 ühendav lausestik 106
 ühesilbilised 140, 147
 üksik 127
 üldine poeetika 9, 10, 11
 ülikõlaline luuletis 116
 üte 69.

Sisukord.

	Lk.
Algussõna	3
Allikate nimestik	5
Lühendid	6
Poeetika alged	7
Poeetika	7
Kirjandus	7
Keel, sõna, kõne	9
Poeetika	9
Retoorika ehk kõnetaie	10
Kirjandusteooria	10
Kirjanduslugu	10
Ajalooline poeetika	11
Üldine poeetika	11
Normatiivne poeetika	11
Kirjandus(aja)lugu	13
Stiili alged	13
Taideline ning stiilne kõne	15
Stilistika probleemide liigitus	15
Poeetiline leksikon	15
Poeetiline süntaks	15
Ilukõla (eufoonia)	15
Poeetiline stilistika	15
Poeetiline leksikon	15
1. Sõnadevalik mitmekesisest keele (leksikaalsest) keskkonnast	18
Barbarismid	20
Latinismid, gallitsismid, germanismid, russelsismid, fennismid	21
Dialektismid	21
Provintσιαalismid	21
Argood	25
Arhaismid	27
Neologismid	30
Prosaismid	30
Kulunud sõnad	31
Sünonüümid (hõimsõnad)	31
Homonüümid	31
Solõtsismid	32
Stiilimärkusi	33
2. Sõna tähenduse muutumine. (Poeetiline semantika. Troobid)	34
Troobid e. luulekujundid	34
Metafoorid	36
Personifikatsioon	38
Katakrees	39
Epiteet (kirjeldav ning kaunistav lisandsõna)	39
Loogiline täiend, poeetiline täiend	39

	Lk.
Epitheton ornans	41
Epithéte rare	41
Kõrvutamise. Metafoorne epiteet	43
Oksümooron	43
Võrdlus	44
Sümbolid	46
Allegooriad (mõistukuju)	47
Mõistukõne, tähendamissõna	48
Metonüümia	49
Sünekdohh	51
Pars pro toto	51
Antonomaasia	52
Perifraas	53
Iroonia (pilge)	54
Huumor (nali)	54
Sarkasm	54
Needmine ning sajatamine	55
Nüke (allusioon)	55
Eufemism (pehmend, mahend)	55
Liialdus. Hüperbool ja litootes	55
Kõnefiguurid e. kõnekujundid	57
Poetiline lausestus. (Lausefiguurid)	57
Retoorilised laused	58
Lauserõhk	58
Intonatsioon	58
Emfaas	59
1. Ebatavalised ja ebaloogilised ühildused	60
Anakoluut	60
Sülleps	61
Ellips (väljajätt)	61
Aposiopees (katkestus)	62
Pleonasm (sõnadeohtrus)	63
Tautoloogia (paljusõnastus)	64
Parentees, lausekiil (vahelepõime)	64
Süntaktilised barbarismid	65
2. Ebaharilik sõnadejärjestus	66
Inversioon	66
3. Kõrvalekaldumine tavalisest lausendi tähendusest	68
Retooriline küsimus	68
Apostroof (üte)	69
Visioon (nägemus)	70
Retooriline hüüdlause	70
Sentents	71
4. Eriline hääldamine	72
5. Mõningaid lausefiguure	72
Kordumised	72
Anafoor	72
Epifoor	73
Läbipõime (sümplokk)	73
Epanodos (tagasipööre)	74
Epiteuksis (sõna kõrvutikordumine)	74
Epanalepsis (ring, rõngas)	75
Epanastroof (sang)	76

	Lk
Polüptooton (sõna-osade kordumine)	76
Annominatsioon (sõnatüve kordumine)	77
Paranomaasia (samakõlal. sõn. kordum.)	77
Kogum e. kompleks	78
Zeugma	78
Kalambuur (kahemõttel. sõn. mäng, nali)	79
Parallelism (mõtteriim)	79
Antitees	80
Kontrast	81
Kiasm (ristlause)	82
Gradatsioon (astend)	83
Kliimaks (astmik-tõus), antikliimaks (astmik-lan)	83
Ahel	84
Paradoks	84
Asündeton (sidesõnade puudumine)	85
Polüsündeton (sidesõnade ohtrus)	86
Kumulatsioon (kuhjumine)	87
Priaamel	88
Refrään (kordusriim)	89
Idioomid	92
Süntaktiline ühtlus	94
Rütm, meetrum ja rõhk	98
Periood ehk lausestik	100
Perioodi liigitus	100
I. Põhjuse- (kausaal-) lausestik	102
II. Tingiv e. konditsionaal.	102
III. Järestikune l.	102
IV. Astmeline e. järguline l.	104
V. Võrdluslausestik	104
VI. Seletav l.	105
VII. Lahutav l.	106
VIII. Ühendav l.	106
IX. Vastupidine l.	107
X. Mõõndus- e. kontsessiivlausestik	107
XI. Seos- ehk relatiivl.	108
XII. Segalausestik	108
Ilukõla (eufoonia, hääkõla, harmoonia, kokkukõla)	110
Häälikud	110
Foneemid (häälend)	110
Täishäälikud e. vokaalid	111
Kaashäälikud e. konsonandid	111
Kõlafiigüre (kõlakujundeid)	113
Alliteratsioon	113
Assonants	113
Alliter. ja asson. ühendlus	114
Mitmekõlalised kordumised	114
Seesmine riim	115
Onomatopõia (helijäljendis)	116
Kujutelmist, mis ei kuulu helivalda	117
Häälikuline metafoor	118
Välimine kuju. Graafiline vorm	119
Mahutusviise (nelinurk, sakiline jne.)	120
Sõna väljenduslik ja kaunistuslik mõju	123
Meetrika	124
Värsskõne ja proosa	124

Värss	Lk
Välteline (meetriline) süsteem	124
Värsjalad	126
Heksameeter	127
Pentameeter	128
Sappho värss	128
Hiaatus	129
Silbiline (süllaabiline) süsteem	130
Silpröhuline (tooniline) süsteem	131
Röhuline (aktsendiline) süsteem	133
Eesti värss	135
Värsimoot. Rütm	138
Sõna ja värsimoot	138
Värsimõõdud eesti keeles	139
Trohheiline värss	139
Jambiline värss	141
Daktüiline värss	142
Amfibrahiline värss	143
Anapestiline värss	143
Röhulised (aktsendilised) vabavärsid	144
Tsesuurist värsis	144
Kõlakaunistusest ehk eufonismist värsis.	144
Alliteratsioon ja assonants	146
Eesti rahvalaulu värss	146
Silpröhuline eesti rahvalaulu värss	146
Rahvalaulu värss ja muusika	146
Riim, assonants, dissonants	152
Klassikalised värsivormid	154
Tertiinid	159
Stantsid	159
Ritornell	160
Sekstiinid	161
Oktaav, sitsiliaan	161
Rondell, triolett, liht- ja liitrondo, prantsuse ballaad	162
Rondoo	163
Sonett ja sonetipärg	164
Poetikaline kirjanduslik sõnastik	164
Lõppsõna	169
Ainestik (indeks)	174
Sisukord	175
	181

2/570/86

ARH A-8391

TÜ RAAMATUKOGU
10300015734488

J. AINELO — H. VISNAPUU: POEETIKA PÕHIJOONI I.

J. AINELO — H. VISNAPUU

POEETIKA PÕHIJOONI

POEETIKA. STILISTIKA. RETOORIKA. MEETRIKA.
TEMAATIKA. TEKTOONIKA. KIRJANDITE TEOORIA.

I

NOOR-EESTI KIRJASTUS TARTUS